

Ünnepi tanulmányok
Kürti László
70. születésnapjára

Miskolc
Miskolci Egyetem BTK
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete
2023

*Ünnepi tanulmányok Kürti László 70. születésnapjára.
Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete, 2023.*

Ünnepi tanulmányok
Kürti László
70. születésnapjára

Miskolc
Miskolci Egyetem BTK
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete
2023

Szerkesztette:

Fazekas Csaba

Lektorálta:

Csepeli György

© Szerzők, 2023

© Szerkesztő, 2023

Címlapfotó: Lajosmizsei Helytörténeti és Kulturális Egyesület honlapja:

www.lahekue.hu (Letöltés: 2023.05.11.)

Kiadó: Miskolci Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete

3515 Miskolc-Egyetemváros

atti.uni-miskolc.hu

ISBN 978-963-358-303-6

ISBN 978-963-358-304-3 (pdf)

Előszó

Kürti László 1953 novemberében született, vagyis e kötet megjelenésekor tölti be 70. életévét. E mostani esztendőhöz egy másik évforduló is kapcsolódik: 1998 óta, vagyis éppen 25 éve a Miskolci Egyetem oktatója.

Számunkra Kürti László életének számos eleméből ez talán a legfontosabb, pedig életútja valóban sokarcú, egy 20–21. századi értelmiségi számos sajátos és tipikus vonatkozását mutatja. 1989-ben szerzett PhD fokozatot a University of Massachusetts-ben, 2006-ban habilitált, 2015-ben vehette át egyetemi tanári kinevezését. Eredeti szakmája szerint antropológus, de a politikai és kulturális antropológia megannyi területe mellett a politikatudomány, a néprajz is magáénak vallhatja őt, nem is beszélve szűkebb pátriájára, Lajosmizse és környéke helytörténetéről. Angol és magyar nyelvű publikációinak imponáló sorozatán végig tekintve a felületes szemlélő is meggyőződhet arról, hogy egy magyar értelmiségi magyar (vagy tágabb értelemben: közép-kelet-európai) vonatkozású témákkal is meg tud jelenni a nemzetközi tudományosságban, miközben nem hanyagolta el a nemzeti nyelvű kultúra művelését sem. Lenyűgöző munkabírással kutat, ír, szerkesztőbizottságok munkájában vesz részt, miközben a Miskolci Egyetemen politikai antropológiát, angol szaknyelvet oktat, egy cikluson keresztül a Politikatudományi Tanszék tanszékvezetőjeként is dolgozott, 2001–2004 között, vagyis akkor, amikor az általa az Egyesült Államokból jól ismert kreditrendszerre tért át a hazai felsőoktatás.

Isten éltesse 70. születésnapján Kürti Lászlót! Fogadja szeretettel a következő lapokon szereplő tanulmányok szerzőinek (a Miskolci Egyetemhez kötődő politológusoknak, szociológusoknak, antropológusoknak, köztük volt hallgatóinak) a köszönetét és a jókívánságait tolmácsoló tanulmányait!

Miskolc, 2023. november

Fazekas Csaba intézeti tanszékvezető
ME BTK ATTI Politikatudományi Intézeti Tanszék

László Kürti's contribution to East European Studies

Sabrina P. Ramet

László Kürti and I have been friends for more than twenty years. We first crossed paths in 1990 when the journal *East European Politics and Societies* sent me a manuscript to review. The submission bore the title *Rocking the State: Youth and Rock Music Culture in Hungary, 1976–1990*. Since I had previously published on this subject both in the East European context and, specifically, in the Yugoslav context, and since I was in the process of putting together an edited volume on rock music in Eastern Europe, I took up this assignment with enthusiasm. I was immediately and enormously impressed with the manuscript and advised the journal to accept it for publication adding that, if the journal for some reason did not want it, the journal should inform the author – whose identity I did not yet know – that I was ready to accept it for inclusion in my book-in-progress. Of course, so fine an article was not going to be declined and László's article duly appeared in one of the 1991 issues of *EEPS*. Subsequently he gave me permission to reprint his article in my book (published, with a delay, in 1994) and very graciously allowed that I could use his brilliant title, *Rocking the State*, as the title of my book.

I soon became aware that László was not only brilliant but also reliable and inquisitive about many interesting things. I recruited him to contribute to my 1996 volume with Routledge, *Gender Reversals and Gender Cultures*, to which he contributed an equally brilliant article on *Eroticism, Sexuality, and Gender Reversals in Hungarian Culture* and to write the chapter on Hungary for my edited collection, *Eastern Europe: Politics, Culture, and Society since 1939*, published by Indiana University Press, in 1998. As I discovered in putting together this book, some scholars working on East European topics have no ideas about culture and, inevitably, I had to contribute silently the sections on culture for several of the country chapters that make

up that book. But not for László, who understands the social relevance of cultural artifacts and once again maintained the high standard he had established in his previous work.

We also performed together at an annual convention of the Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies in 2015 when we presented papers for a panel on rock music.

Most recently, László and I have launched an edited volume entitled *Civic and Uncivic Values in Hungary: Value transformation, politics, and religion*, for which we expect all commissioned chapters to be delivered by the end of 2023.

As an anthropologist, László has always understood the potential utility of research interviews and his works, including his books *Youth and the State in Hungary* (2002) and *Every Day's a Festival* (2011), reflect his commitment to fieldwork. Professor Kürti has made valuable contributions to East European studies broadly and certainly to the discipline of anthropology. I consider it an honor that I have been invited to write a few lines for this *Festschrift* and congratulate László on his brilliant career.

A szerelem vége.
Recenzió Eva Illouz: *The End of Love. A Sociology of Negative Relations* című könyvéről¹

Bányai Emőke

A kultúra, illetve annak különféle területei nagyon sokat foglalkoztak és foglalkoznak a szerelemmel. Ugyanakkor többnyire mélyen hallgatnak arról a napjainkban széles körben tapasztalható jelenségről, mikor kerüljük, hogy szerelembe essünk, vagy a kapcsolat hamar véget ér, elpárolog, mielőtt még igazából elkezdődne, esetleg szép lassan szertefoszlik. Ez a „nem kapcsolódás” azonban nagyon érdekes szociológiai szempontól; Durkheim óta talán a legfontosabb kérdés, amivel a szociológiának foglalkoznia érdemes.² Az anómia – a társadalmi kapcsolatok és a szolidaritás megszűnése – napjainkban nem elsősorban az elidegenedésben és a magányban ölt testet, hanem abban, hogy nem alakulnak ki intim, mély kapcsolatok. Ez a jelenség mélyen összefügg a közösségi média széleskörű használatával. Míg a szociológia korábban az anómiát az elszigeteltséggel és a megfelelő kapcsolatok hiányával magyarázta, a kapcsolatok hiányát ma egy olyan világban kell megértenünk, amit az IT-eszközök használatával kialakult hiperkonnektivitás jellemez, ami azonban nem a kapcsolatok erősödését, hanem a nemkapcsolódást idézi elő.

A pszichológusok, családterapeuták ugyan fontos segítséget jelenthetnek egyéni szinten, ugyanakkor rejtve marad a közös, sokak által átélt szenvedés a romantikus kapcsolatok terén. Ezekben a terápiás vagy konzultatív kapcsolatokban gyakran merülnek fel a következő kérdések: „Miért nem tudok kialakítani, illetve fenntartani intim kapcsolatot?” „Jó-e ez a kapcsolat nekem?” „Maradjak a házasságomban, vagy elváljak?”

¹ ILLOUZ 2019.

² DURKHEIM 2000.

Illouz Leslie Bell pszichoterapeutát idézi,³ aki szerint a pszichoterápiás gyakorlatában gyakran jelennek meg olyan fiatalok, akik nem csak azzal kapcsolatban bizonytalanok, hogy mit szeretnének, hanem az sem igazán világos számukra, mire is vágnak. Ez a zavarodottság összefügghet egyéni pszichés tényezőkkel, a felnőtté válás későbbre toródásával, a nemi szerepekkel kapcsolatos különféle kulturális elvárásokkal is; de legalább olyan erős hatással van rá a virtuális kommunikáció egyre növekvő hatása, a tanácsadás- és önsegítés-ipar megerősödése. A kapcsolatok terén egyre erősödő általános bizonytalanságot tapasztalunk, mely sokkal kevésbé emberi mivoltunk általános jellemzője, mint inkább azokkal a globális feltételekkel van összefüggésben, melyek között jelenleg élünk.

A könyv egy két évtizedes kutatás eredményeit foglalja össze, mely arra a kérdésre keresi a választ, hogy a kapitalizmus és a modernitás kultúrája miként alakította át érzelmi és szerelmi életünket. A liberális filozófia már a 19. században feltette a kérdést, hogy a szabadság veszélyezteti-e a fontos érzelmi kötelékek – elsősorban a romantikus – kötelékek kialakulását. Míg Indiában vagy Kínában a szerelem történetek vallásos értékekbe ágyazódva jelent meg, Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a szerelem eloldódott a hagyományos vallásos keretek közül, már nem Isten elrendelésének tartották. Így az érzelmi individualizmus első fontos területévé vált, ahol a központba a szerelmes ember emóciói kerültek, melyek függetlenné váltak a társadalmi intézményektől. A szerelem kicsúszott a patriarchális család, az egyház és a helyi közösség kontrollja alól. Az akarat többé nem játszott szerepet az érzelmek megengedezésében, ellenkezőleg: az érzelmek szolgáltatták az alapot a szabadság és az automómia követeléséhez.

Ez megváltoztatta a párválasztási és házasságkötési szokásokat, a korábban ezeket a területeket meghatározó intézmények szerepét. A romantikus szerelem így kvázi politikai szerepbe került: a szerelmen alapuló párválasztás az egyén autonómiáját erősítette. A személyes, egyéni érzelmeknek nagy szerepük volt a privát szféra kialakításában, melyet egyre inkább törvényes védelem alá helyeztek, védve egyház és a helyi közösség befolyásától. Ennek egyik fontos jele, hogy a nő teste felett ettől kezdve sokkal inkább saját maga rendelkezett, mint az a személy, aki a felügyeletét ellátta.

³ BELL 2013.

Az érzelmi szabadság a lelkiismereti szabadság részeként jelent meg, míg a szexuális szabadság a nőmozgalmak következtében: a nők a legutóbbi időkhöz még a fejlett országokban is korlátozottan rendelkezhetek saját testük felett. Ennek a szabadságnak része, hogy kit választanak partnernek, mikor lépnek szexuális kapcsolatba vele, illetve mikor szűntetik meg a kapcsolatot. Az érzelmi szabadság az önrendelkezés egyik aspektusa, ezt hívja Illouz érzelmi modernitásnak, mely a 18. század végétől bontakozott ki, az 1960-as években érte el a kulturális legitimációnak azt a fokát, hogy a fejlett társadalmakban pusztán érzelmi és vágyvezérelt döntésnek tekintették a szexuális partner választását, amihez képest ismét változást jelent az interneten tömegével megjelenő társkereső applikációk széles körű használata.

Illouz idézi Giddent, aki szerint az érzelmi modernitásért, a választás szabadságáért nagy árat fizetünk: ez pedig az ontológiai bizonytalanság, a folyamatos szorongás.⁴ Az intimitás, amely két szabad, szükségleteivel tisztában lévő ember között bontakozik ki, új kérdéseket vet fel. Sokban hasonlít egy szerződéses viszonyra, mely kizárja a meglepetéseket – melyek azonban egy nagyon gyorsan változó világban nem kivédhetőek. Így a szexuális szabadság intézményesítése épp a bizonytalanságot erősíti, nem a szerződésen alapuló kiszámíthatóságot.

Itt visszaérünk a szociológia klasszikus kérdéséhez: hol van a határ a szabadság és az anómia között? Hol ér véget a szabadság és hol kezdődik a káosz? Illouz könyvének központi kérdése, hogy a kapitalizmus behatolása az intim szférába hogyan alakította át életünknek ezt a területét? Illouz szerint a szexuális szabadság lett a privát szféra neoliberális filozófiája, amely piaci, fogyasztói logikára épül. A könyv legfontosabb állítása, hogy a szexualitás, a vágy, az emberi kapcsolatok olyan egyéni választásokként jelennek meg, amelyet piaci logika szerint szerveződnek, ahol kínálat és kereslet találkozik, melyet az internet közvetít és a fogyasztói logika irányít. Ebből pedig a szerelem lehetetlensége (unloving) következik, melyet az egymás után következő kapcsolatok, a kapcsolatokból való kilépés, a kapcsolatba lépés nehézsége vagy az erre való képtelenség jellemez. Ezek a jelenségek aztán tovább gyűrűznek a házasságokba is.

⁴ GIDDENS 2000.

A szeretetre való képtelenség a szubjektivitás új formáját hozza létre, melyben a választási lehetőségek sokaságának pozitív hozadéka is van: vágyunk valamire, akarjuk, de ott a negatív oldal is: a kapcsolatok kerülése vagy sorozatos visszautasítása, az ezzel kapcsolatos zavarodottság, a lehető legtöbb élmény összegyűjtésének vágya, ami azonban aláássa azok lehetséges értékeit, vagy épp a kapcsolatoktól való elzárkózást hoz létre, amit a saját autonómiánk gyakorlásaként élünk meg.

A kapitalizmus társadalmi életünk több területét piacositotta: a döntés egy új társadalmi forma lett, mellyel a modern szubjektivitás megéri és megvalósítja önmagát. A modern szubjektum számára a választás a környezethez, illetve az önmagához való viszonyulás meghatározó aktusa. A szabadság intézményesített formái sorozatos döntések elé állítanak valamenynyünk, melyekkel részben legyőzhetjük azokat a kötöttségeket, melyeket korábban például osztályhoz és társadalmi nemhez való tartozásunk, életkorunk keretezett. Gazdasági meghatározottságú gondolkodásunk miatt a döntés lehetőségét emeljük ki, háttérben marad azonban döntés másik oldala: a negatív döntés, az elutasítás, az elkerülés, az elköteleződés kerülése.

A szociológusok úgy tekintenek a 17. századtól a 20. századig tartó periódusra, mint amikor széles körben új kapcsolati formák jelentek meg: a szerelmi házasság, az érdek nélküli barátság, a nemzeti összetartozás, hogy csak egy párat említsünk. Ezek az új kapcsolati formák mind választásokon alapultak. Ezzel szemben a mai, hiperkonnectív modernitás inkább negatív kapcsolatokkal, vagy kapcsolati hiányokkal jellemezhető: alkalmi kapcsolatokkal, alkalmi együttlétekkkel, internetes szexszel, amelyekbe az egyén érzelmileg nem vonódik be. Ebben a kapcsolati hálón nyugvó modernításban a kapcsolatok hiánya önálló társadalmi jelenséggé válik. A valóság elillan azokból a kapcsolatokból és érzelmekből, melyek egy stabilabb korszakban keletkeztek. Napjainkban a kapcsolatok kettétörnek, véget érnek, eltűnnek, , ami a választás egy új formájával függ össze, amit Illouz „nem-döntésnek” nevez, ami szemben áll az előző korszakokkal, ahol a választás szabadságáért folyt a küzdelem.

Napjaink modernitása a szexualitásban a választást természetesnek veszi, kivéve talán a meleg házasságát, ami a korábbi harcok utolsó terepe. A szabadság központi eleme ma a nem-döntéshez való jog, a kapcsolatból való kilépés, annak minden szakaszában. A szerelmi kapcsolatok az üzleti világ-

ban használatos jelenségekkel kezdenek hasonlóságot mutatni, ahol a viszonyokat szerződéses szabályozzák, amibe szabadon beléphetünk, illetve szabályozott feltételek között megszüntethetjük ezeket. A gazdasági élet területén is hasonló folyamatok zajlanak: a munkaerő kiszervezése, a biztonsági háló gyengítése, a munkaadók és az alkalmazottak közötti kötelek csökkenése ugyanezt a tendenciát mutatják. Az elköteleződés kerülése lehetővé teszi a kockázat-elemzésen alapuló gyors visszavonulást – ezek mind a nem-döntés gyakorlati megnyilvánulásai.

A kapitalizmus korábbi korszakának mottója a választás szabadsága, ma ellenben a nem-elköteleződés a legfontosabb jellemző – gazdasági és érzelmi téren egyaránt. A lehetőségek optimalizálása, az állandó változás, az öröm, az egészség, a produktivitás maximalizálása kéz a kézben járnak: minden a nem-döntés következtében valósulhat meg. Ennek fontosságát mutatják olyan jelenségek, mint a válások gyakorisága, a fogamzásgátló tabletták széles körű használata; utóbbi a szexuális kapcsolatokat leválasztotta a gyermekvállalással és házassággal járó elkötelezettségtől.

A társkereső oldalak használatával a lehetséges szexuális partnerek sokasága jelenik meg, ahol a felhasználó a szex és az érzelmek fogyasztójává válik. A Facebookon pillanatok alatt kapcsolatok sokaságát létesíthetjük, ugyanakkor egy mozdulattal törölhetjük is ezeket. A hálózati moderitásban (networked modernity) az emberi kapcsolatok kommodifikálódnak, a gazdasági racionalitás a társadalmi kapcsolatoknak erre a részére is behatol.

A modernitás kezdetén a választás szabadsága volt a legfontosabb motívum, ma a nem-döntés szabadsága a hiperkonnektív társadalom legfontosabb meghatározó jegye. A nem-döntés társadalmi hatásai jól láthatóak. A népességcsökkenés szinte minden fejlett országban súlyos gondokat okoz, nemcsak demográfiai, hanem gazdasági szempontból is. A kapitalizmus kibontakozása a népesség növekedésének tendenciáját vetítette előre, ahol a család az az intézmény, ami közvetít a társadalom és a gazdaság között. A kapitalizmus azonban fokozatosan elvesztette azt a képességét, hogy biztosítsa a társadalmi reprodukció feltételeit; ezt a jelenséget nevezte Nancy Fraser gondoskodási válságnak.⁵

⁵ FRASER 2018.

A nem-döntés következtében sok fiatal halogtja a párkapcsolati elköteleződést, az egyszemélyes háztartások aránya jelentősen emelkedett az előző két évtizedben. A nem-döntés jelenik meg a válások magas számában, a párhuzamosan fenntartott kapcsolatok gyakoriságában, az egymást követő kapcsolatokban, valamint a szingli létformát választók sokaságában. Az ún. *iGen* generáció tagjainak – akik a milleneum körül születtek utáni nemzedék – sokkal kevesebb szexuális kapcsolatuk van, mint a korábbi generációknak. Ez egy új társadalmi jelenség, ami a nem-döntéssel, a kapcsolatok túl gyors megszakitásával van összefüggésben, vagy azzal, hogy ezek a kötelékek ki sem alakultak. A könyv elsősorban azokat a kulturális és érzelmi mechanizmusokat írja le, melyek az embereket arra készítetik, hogy ne lépjenek kapcsolatba, elutasítsák vagy elkerüljék azokat.

A szerző a bevezetés után összefoglalja a premodern-kori párkapcsolatok jellemzőit, melyet a mindenki által ismert udvarlási szokások, a stabil házassági keretek nyújtotta biztonság jellemezett. Ez a stabilitás szemünk előtt tűnik el és a kapcsolatok a biztonságos keretek szétfoslásával illékonyvá válnak.

Ezt a jelenséget a szerző a történeti fejezetek után következő empirikus kutatásában kilencvenkét interjúra alapozva mutatja be. Az interjúalanyok Franciaországból, Angliából, Németországból, Izraelből és az Egyesült Államokból kerültek a mintába, életkoruk 19 és 72 év között volt. A válaszadók narratíváiban mindenütt megjelenik a kapcsolatok hiánya, a kapcsolati negativitás, amely részben szándékos, részben az elbeszélők nem képesek rá.

Henry James, Balzac és Zola azt a változást írják le regényeikben, amit a premodernitásból a modernitásba való átlépés jelentett; a jelenlegi átalakulást Houellebecq regényei ragadják meg a legjobban. A *Behódolás*ban Franciaország a közeljövőben egy iszlám elnököt választ, ami olyan változásokat indít el, hogy a főszereplőnek döntést kell hoznia: vagy behódol, ami szakmai előmenetelt, pénzt, őt szolgáló nőket jelent, vagy kitarthat jelenlegi élete mellett, mely epizódyszerű kapcsolatokat, elköteleződés nélküli szexet és egzisztenciális unalmat jelent.⁶ Houellebecq korábbi regényében, *A harcmező kiterjesztésében* a főhős öngyilkosságot követ el, mert nem tud jól teljesíteni az egyre

⁶ HOUELLEBECQ 2015.

komolyabb versengésen alapuló szexuális piacon;⁷ az *Elemi részecskék*ben pedig az embert a szexualitással járó nyomorúságtól a klónozás lehetősége szabadítja meg.⁸ Ami a három regényben közös, az a szexualitás központi jelentősége, ami egzisztenciális felfordulást, elégedetlenséget okoz és világosan kifejezi a civilizációs válságot.

Illouz idézi Erich Fromm: *Menekülés a szabadság elől* című klasszikus esszéjét, melyben Fromm szembe állítja a pozitív szabadságot a negatív szabadsággal.⁹ Véleménye szerint a szabadság, amiről azt gondoltuk, hogy függetlenséget és racionalitást hoz, izolációt, szorongást és erőtlenséget okozott. Amit Illouz szerint Fromm még nem látott vagy láthatott, hogy a szabadsággal járó szorongás arra sarkall sokakat, hogy szabadságukat feladva totalitárius társadalmi közegben keressenek biztonságot.

A negatív kapcsolatiságnak – a kapcsolatok kerülésének, negációjának – Illouz szerint két legfontosabb megnyilvánulása az, hogy nem alakítunk ki stabil kapcsolatokat, vagy a meglévők „elpárolognak”. A stabil kötődések eltűnése különféle kulturális, gazdasági és társadalmi jelenségek következménye. Jelenleg a párkapcsolatok fő jellemzője a flexibilitás, a tapasztalatok gyűjtése, a kudarccal, elutasítással szembeni reziliencia, a kapcsolatban folytonosan jelen lévő lojalitás-hiány – mint a gazdaságban: a kapcsolatból kilépünk, ha több kedvezménnyel kecsegtető szereplő jelenik meg a láthatáron. Mindez folyamatos versenyhelyzetet teremt, ami folyamatos bizonytalanságot és bizalomhiányt okoz, ezért az önérékelés fenntartásának, a szorongás csökkentésének új módszereit kell kidolgozni.

Illouz szerint attól, hogy a romantikus kapcsolatok formái megváltoznak, még nem játszanak kisebb szerepet az életünkben. A szabadsággal együtt több veszély és bizonytalanság jelent meg ugyan, de ezzel együtt az emberek többsége stabil párkapcsolatban él, vagy arra vágyik. Ma háromból egy házasság úgy szövődik, hogy a felek az interneten ismerték meg egymást. A szexualitás és a szerelem olyan területté vált, amit bekebelezett a fogyasztói társadalom, ahol az ember csak saját magában, a saját autonómiájában bízhat és erre kell támaszkodnia mindenhol.

⁷ HOUELLEBECQ 2016.

⁸ HOUELLEBECQ 2001.

⁹ FROMM 2002.

Illouz kritikusa, a Berlinben élő koreai filozófus, Byung-Chul Han szerint „a vágyat nem racionalizálja a választási döntések és kritériumok gyarapodása. A határát vesztett választási szabadság miatt sokkal inkább a vágy vége fenyeget. A vágy mindig a *másikra* irányul.”¹⁰ A másik pedig fokozatosan eltűnik, a párkapcsolatban is egy arctalan fogyasztási cikké válik, ami bármikor lecserélhető.

Nem vidám a kép, melyet Eva Illouz és Byung-Chul Han festenek. Nem is tapasztaljuk még ilyen erővel Magyarországon ezeket a jelenségeket, de a két szerző művei lehetővé teszik, hogy megértsük, miért olyan nehéz a mai fiatalok (és nem csak fiatalok) számára elköteleződni, párkapcsolatba lépni, és a kapcsolat nehézségeinek leküzdéséért erőfeszítéseket tenni.

¹⁰ BYUNG-CHUL 2022, 62.

Bibliográfia

BELL 2013

Leslie BELL: *How to Get: Twenty-Something and the Paradox of Sexual Freedom*. Berkeley, University of California Press, 2013.

BYUNG-CHUL 2022

Han BYUNG-CHUL: *Erősz haldoklása*. Ford. CSORDÁS Gábor. Budapest, Typotex, 2022.

DURKHEIM 2000

Emile DURKHEIM: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Ford. JÓZSA Gábor. Budapest, Osiris, 2000.

FRASER 2018

Nancy FRASER: A tőke és gondoskodás ellentmondásai. Ford. HIRSCH Johanna-SCHULTZ Nóra-Osváth Zoltán *Fordulat* 24, 2018, 88–108.

FROMM 2002

Erich FROMM: *Menekülés a szabadság elől*. Ford. BÍRÓ Dávid. Budapest, Napvilág, 2002.

GIDDENS 2002

Anthony GIDDENS: *Szociológia*. Ford. ACSÁDI Judit. Budapest, Osiris, 2002.

HOUELLEBECQ 2001

Michael HOUELLEBECQ: *Elemi részecskék*. Ford. TÓTFALUSI Ágnes. Budapest, Magvető, 2001.

HOUELLEBECQ 2015

Michael HOUELLEBECQ: *Behódolás*. Ford. TÓTFALUSI Ágnes. Budapest, Magvető, 2015.

HOUELLEBECQ 2016

Michael HOUELLEBECQ: *A harcmező kiterjesztése*. Ford. TÓTFALUSI Ágnes. Budapest, Magvető, 2016.

ILLOUZ 2019

Eva ILLOUZ: *The End of Love. A Sociology of Negative Relations*. Oxford, Oxford University Press, 2019.

Választások között: a zöld politika és a zöld pártok helyzete Magyarországon

Csabai Bence Máté

Bevezetés

Mára az ökopolitika meghatározó részévé vált az európai politikának. Az éghajlat változás, a káros anyagok kibocsájtása, valamint a környezetszennyezés problémái egyre nagyobb figyelmet követelnek, amelyek megoldását a polgárok mozgalmakban, civil szervezetekben és pártokban látják. Ezeknek a szervezeteknek az igénye azonban Európán belül megoszlik: míg Nyugat-Európában egy zöld párt akár egy gazdasági nagyhatalom kormányának részévé is válhat, addig Közép- és Kelet-Európában maga a zöld pártok igénye is megkérdőjeleződik. Ilyen hazánk is, ahol az ökopolitika sosem rendelkezett olyan jelentőséggel, amire önállóan építkezve a pártok jelentős eredményeket érhettek volna el.¹ Ékes bizonyítéka ennek a közel egy évtizede a zöld politikát a parlamentben képviselő párt, a Lehet Más a Politika és az ebből kilépett képviselők által alapított Párbeszéd Magyarországért is, amelyek több választási ciklus alatt sem tudták érdemben befolyásolni a kormány környezetre károsan ható intézkedéseit. Többek között ilyen, környezetet veszélyeztető beruházások történtek idén is, miután a kormány több kínai akkumulátor és katódgyár Magyarországra telepítését jelentette be, amelyek nem csak a munkások egészségére potenciálisan veszélyes munkakörülményekkel,² de a környező vizek és a talaj minőségének jelentős romlá-

¹ HUSZÁR 2023.

² KÉFER Ádám: Rengetegen lettek rosszul egy magyarországi akkumulátorgyárban. *index.hu*, 2023. június 7. Online: <https://index.hu/belfold/2023/06/07/ivancsa-akkumulatorgyar-rosszullet-rendorseg-epitkezes-vegianyagok-nyomozas/> (Letöltés: 2023.07.05.)

sával³ is járhatnak. Az ilyen és ehhez hasonló beruházások kapcsán újból megkérdőjeleződhet az ökopártok létjogosultsága, amelyek politika alkotó tevékenysége így is csekély, és amely pártok a 2022-es országgyűlési választást követően jelentőségüket tekintve marginalizálódtak, támogatottságuk alapján pedig 1–2%-os törpepárttá váltak.

Az alábbi írásomban ezen két zöld párt, valamint a zöld politika a választásokat követően kialakult helyzetét kívántam vizsgálni. Fontos megjegyezni, hogy a téma több szempontból is megközelíthető, jelen munkámban a magyar választási- és pártrendszeren, illetve a magyar társadalom politikai értékrendjén és attitűdjén keresztül közelítettem azt meg, felhasználva több, a témát érintő kutatásokat és szakirodalmakat.

A hazai zöldek országgyűlési választási szereplése

Először is fontos megállapítanunk, hogy a zöld pártok választási eredményei rendre kisebbek, mint a többi hagyományos párté. Ez részben abból is következik, hogy a zöld pártok nem aspirálnak nagy pártokká válni,⁴ így a zöldek – amennyiben a méretet a mandátumok számához kötötten határozzuk meg – permanens kispártok.

A 2010-ben parlamenti képviselőhez jutó Lehet Más a Politika,⁵ majd pedig az abból 2013-ban kiváló csoport által alapított Párbeszéd Magyarországért⁶ folyamatosan az országgyűlés részét képezik, csekély képviselői helyekkel.⁷ Míg a 2010-es választást követően a Párbeszédnek más pártokra

³ ELŐD Fruzsina: Kell-e félni attól, hogy mérgeznek az akkumulátorgyarak? *telex.hu*, 2023. február 13. Online: <https://telex.hu/komplex/2023/02/13/akkumulatoripar-magyarorszagon-muszaj-hogy-mergezzenek-a-gyarak> (Letöltés: 2023.07.05.)

⁴ MÜLLER–ROMMEL 2002, 7.

⁵ A párt 2020 februárjában nevet változtatott „LMP – Magyarország Zöld Pártja”-ra. A továbbiakban LMP-ként hivatkozom a pártra.

⁶ A párt 2016 szeptemberében nevet változtatott „Párbeszéd”-re, majd pedig 2023 márciusában „Párbeszéd – A Zöldek Pártja”-ra. A továbbiakban Párbeszéd-ként hivatkozom a pártra.

⁷ Az LMP eredetileg 15 főt (a parlamenti helyek 4,15%-át) juttatott az országgyűlésbe 2010-ben, 2014-ben 5 főt (2,51%), 2018-ban 8 főt (4,02%), 2022-ben az Egy-ségben Magyarországért pártszövetség részeként pedig ismét 5 főt (2,51%). A Párbeszéd az LMP frakciójából kiváló 8 fővel (2,07%) reprezentálta magát

„akaszkodva” sikerült csak ciklusonként újból bekerülnie a törvényhozásba,⁸ addig az LMP minden alkalommal képes volt erre önállóan.⁹ Kivételt képez azonban a 2022-es országgyűlési választás, amikor is mindkét párt az ellenzéki összefogás részeként szerepelt a választáson. Habár a közvélemény és a szövetséget alkotó pártok is konszenzus vereségnek ítélték meg a pártkoalíció 2022-es választási szereplését, az LMP és a Párbeszéd nettó nyertese lett az összefogásnak. Tárgyalások, alkuk és a pártok érdekérvényesítési képességeinek köszönhetően több helyet voltak képesek szerezni, mint amennyit a valódi támogatottságuk alapján kaptak volna. A 2022 áprilisban 1 százalékos támogatottságra mért Párbeszéd 6, míg a 3 százalékra mért¹⁰ LMP 5 mandátumot szerzett a választást követően.

A zöld pártok helyzete a magyar választási rendszeren belül

A hagyományos pártokhoz képest a zöld pártok választási teljesítménye az európai választási rendszereken belül rendszerint alacsony,¹¹ ezt a fentiekben már említett hazai példák is igazolják. A rendszerváltást követő választási rendszer már a kezdetektől kedvezőtlen volt a kis pártok számára, mindazonáltal a 2010 előtti választási rendszerben megnevezett, a zöld pártok potenciális akadályait¹² (területi lista, választási küszöb, jelöltállítás, pártfinanszírozás) az LMP a 2010-es április választásokon sikeresen áthidalta.

A 2012-ben életbe lépő Alaptörvény, valamint a 2013-as választási törvény és azok kiegészítései azonban egy új választási rendszer létrehozásával teljesen más környezetet teremtettek a zöld pártok számára. Bár az jellegében megőrizte a vegyes választási rendszerekre jellemző elemeket, ugyanak-

2013-ban, 2014-ben az Összefogás pártszövetség részeként 1 főt (0,5%), 2018-ban az MSZP-vel közös listán 4 főt (1,51%), 2022-ben az Egységben Magyarország részeként 6 főt (3,02%) sikerült a parlamentbe juttatnia.

⁸ 2010: az LMP frakciójából kiváló 8 főt (2,07%), 2014-ben az Összefogás pártszövetség részeként 1 főt (0,5%), 2018-ban az MSZP-vel közös listán 4 főt (1,51%), 2022-ben az Egységben Magyarország részeként 6 főt (3,02%).

⁹ 2010: eredetileg 15 főt (parlamentari helyek 4,15%-a), 2014: 5 főt (2,51%), 2018: 8 főt (4,02%), 2022-ben az Egységben Magyarországért részeként 5 főt (2,51%).

¹⁰ MATOLCSY 2022.

¹¹ MÜLLER-ROMMEL 2002, 7.

¹² HAJDU-SZEGEDI 2006, 119.

kor az előző rendszerhez képest még nagyobb aránytalanságokkal terhelt szisztémává vált, amelyben a többségi elemek súlya jelentősen megnőtt.¹³ A parlamenti mandátumok csökkentésével, valamint az egyéni kerületek átrajzolásával a kormány növelte a kerületek jelentőségét, míg ezzel párhuzamosan az országos listát, amely részben az aránytalanságok kompenzálására is szolgált, gyengítette azzal, hogy az arányaiban kevesebb mandátumot tart fent kompenzációs célokra.¹⁴ Az így kialakított rendszer minden elemében a legerősebb pártot/pártokat, a jelenleg is regnáló Fidesz–KDNP kormánykoalíciót erősítik, míg az összes többi ellenzéki párt alulmarad a kormánypárttal szemben.

Az új rendszer által behozott, legfőképp a baloldali pártokra – így a magyar zöld pártokra is – hatással lévő egyik legfontosabb újítás, a választási procedúra egyfordulósá tétele volt. Míg a kétfordulós rendszerben az ellenzéki pártok és az általuk képviselt politikai oldalak megtudták mérteni magukat és jelöltjeiket egymás ellen annak érdekében, hogy a legnagyobb eséllyel induló jelöltet indíthassák szövetségben, vagy önállóan, addig a jelenlegi jogi keretek csak a választást megelőzően adnak erre lehetőséget. Ahhoz pedig, hogy egy adott politikai erő a választókerületek többségét megszerezhesse, megfelelő támogatottsággal és esélyes jelölttel kell, hogy induljon. Az ellenzéki összefogás jelensége, amely már 2010-től áthatja a baloldali pártok választási attitűdjét, innen eredeztethető.¹⁵

A választási rendszer az ellenzéki pártokat koalícióra sarkalló hatása mellett több, a kis pártokra különösen negatívan ható jogi akadályokat őrzött meg az előző rendszerből, amelyet sajátjaival egészített ki.

Bár az új rendszer jelentősen egyszerűsítette az egyéni jelöltállítás feltételeit (ajánlószelvények számának leszállítása, többes jelölés lehetősége),¹⁶ a választókerületek többségében való folyamatos jelenlét egy jól kiépített hátországot igényel a pártoktól, amivel – ahogyan a későbbiekben láthatjuk – a zöld pártok nem rendelkeznek. A kis pártok számára hagyományosan mentőövet jelentő listás elemek pedig továbbra sem könnyítik meg a zöld pártok parlamentbe jutását, illetve azok bennmaradását. A választási küszöb

¹³ TÓTH 2017, 43.

¹⁴ TÓTH 2017, 45.

¹⁵ TÓTH 2017, 49.

¹⁶ TÓTH 2017, 46.

továbbra is 5%, amely már a 2000-es évek előtt is a legmagasabbnak számított régiókban.¹⁷ Az országos lista, amely továbbra is a d'Hondt formula alapján osztja ki a mandátumokat, még mindig a nagy pártoknak kedvez, mivel rengeteg, mandátumot nem eredményező töredékszavazatot hagy figyelmen kívül,¹⁸ amelyhez a lista kompenzációs jellegének csökkentése is társul. A pártok listaállításának jogi feltételei eredendően egy közel országos lefedettséget igényeltek a jelölő szervezetektől, amely már a kezdetektől fogva kizárta a regionális pártok megjelenését.¹⁹ Ezen a kormány tovább szigorított a 2020-as törvénymódosításával:²⁰ 9-ről 14-re, valamint 27-ről 71-re emelte a megyékben és a választókerületekben önállóan indítandó jelöltek számát, ami tovább nehezíti a kis pártok helyzetét.

A zöld pártok szervezeti kiépítettsége és a pártrendszerben elfoglalt helye

A választási rendszer mellett meghatározó tényező a pártok választáson való megfelelő szerepléséhez egy jól kiépült szervezet, vagy országos lefedettséggel rendelkező tagság, aktivista hálózat. Ugyanakkor politikai mozgalmak, illetve pártok nem szívesen teszik publikussá az információkat a tagságuk, pártszervezeteik, pártirodáik helyzetével, számaival kapcsolatosan.²¹ Ennek felmérésére tett kísérletet Bódi Mátyás, egy 2021-es tanulmányában, amely a pártok által országgyűlési, illetve európai parlamenti választásokkor kiküldött delegáltak számán keresztül vizsgálta a pártok szervezeti hátterét. Mint az az írásból kiderül, az LMP nem tudott értelmezhető mértékű delegáltak küldeni egyetlen választás alkalmával sem,²² a Párbeszéd pedig csak a 2014-

¹⁷ FÁBIÁN 1999, 115.

¹⁸ HAJDU-SZEGEDI 2006, 120.

¹⁹ TÓTH 2017, 46.

²⁰ TÓTH-BIRÓ Marianna: Tovább korlátozza a választáson való országos listaállítás feltételeit a kormányoldal. *telex.hu*, 2020. november 24. Online: <https://telex.hu/belfold/2020/11/24/14-megyeben-legalabb-71-egyeni-jelolt-kell-majd-az-orszagos-listaallitashoz-a-valasztason> (Letöltés: 2023.07.05.)

²¹ BÓDI 2021, 234.

²² BÓDI 2021, 239.

es európai parlamenti választás alkalmával volt mérhető, az Együtt-PM koalíció részeként, gyenge eredményeket elérve.²³

A kutatás továbbá kimutatta, hogy a baloldali pártok delegáltjai egyre inkább kiszorulóban vannak a vidéki szavazókörökből, ami nagyrészen a baloldali szavazók urbánusabb kerületekbe koncentrálódásának köszönhető.²⁴ Bár a zöld mozgalmak, valamint a zöld pártok támogatottsága alapvetően magasabb a nagy városokban,²⁵ a baloldal szavazóinak városokba történő koncentrációja sokkal inkább mesterséges, mint organikus, amely legfőképp a már említett, 2011-es választókerületek átrajzolásának köszönhető. A kormány több baloldali „enklávé” hozott létre szerte az országban,²⁶ biztos kisebbségben tartva ezzel a baloldali-ellenzéki szavazókat.²⁷ A 2010-ben megkezdődő átrendeződési folyamat részeként 2014-re Budapest, valamint pár vidéki körzet (például Baranya vármegye 1-es, 2-es, Csongrád vármegye 1-es) valóságos baloldali fellegvár lett, amely folyamat tovább folytatódott 2018-ban. 2014-ben az LMP, valamint a zöld politika kiváltképp a budai és a fővárosi nyugati agglomerációhoz tartozó kerületekben, valamint az elővárosi körzetekben rendelkezett megfelelő támogatással, amelyhez 2018-ban csatlakozott az északi agglomeráció is.²⁸ A 2022-es választási eredmények²⁹ tovább igazolták a baloldali klaszterek meglétét és a baloldali választók koncentrálódását: az ellenzék egyéni választókerületek tekintetében csak a fővárosban, valamint Pécsen és Szegeden tudtak győzedelmeskedni. A zöld pártok a szövetség részeként összesen 5 egyéni választókerületet nyertek,³⁰ ebből 4-et Budapesten, 1-et pedig Pécsen. Bár a Párbeszéd 2 mandátummal többet szerzett az előző választási eredményéhez képest, az LMP 2 mandátumot veszített, így ugyan a zöld pártok képviselőinek száma nem változott a 2018-as eredményekhez képest, ezen szervezetek folyamatos visszaszorulása

²³ BÓDI 2021, 238.

²⁴ BÓDI 2021, 237.

²⁵ CLOSE-DEWIT 2016, 253.

²⁶ TÓTH 2015, 244.

²⁷ TÓTH 2017, 48.

²⁸ VIDA 2020, 58–62.

²⁹ Országgyűlési választások, 2022.

³⁰ A Párbeszéd Budapest 4-es, 6-os, 10-es, valamint Baranya 1-es, az LMP pedig Budapest 1-es országos egyéni választókerületét nyerte meg.

a vidéki kerületekből, valamint azok fővárosba történő izolációja beszűkíti a pártok mozgásterét, stagnálja támogatottságukat.

A magyar pártrendszer zárt mivolta nem, vagy csak nagyon nehezen engedi meg a parlamentből kieső pártok visszatérését a törvényhozásba,³¹ így a pártok egyik prioritása, hogy minden áron bent maradjanak a törvényhozó szervben. Ez különösen fontos a kis pártok számára, amelyek csekély pártszervezeti hátterek és a kedvezőtlen választási rendszer miatt kiváltképp kitettek a politikai változásoknak.

A folyamatos képviselethez jutás egyik legegyszerűbb módszere a koalícióra lépés, amelyet a zöld pártok hagyományosan más baloldali pártokkal együtt tesznek meg.³² Ez részben azzal magyarázható, hogy az újbaloldali, posztmaterialista attitűdöt képviselő³³ zöld pártok nem feltétlenül tudnak elhelyezkedni a politikai térben, vagy megfelelően nagy választói bázist találni maguknak. Így a kezdetben mind a jobb-, mind a baloldal alternatívájának induló zöldek a rövid távú célok elérése érdekében a baloldalhoz társultak.³⁴ Eklatáns példája ennek a Párbeszéd, amely fennállása óta minden esetben valamilyen baloldali szövetség részeként mérettette meg magát mind európai parlamenti, mind országgyűlési választásokon.

A baloldalra való betagozódás azonban egyfajta értékvesztéssel, értékcsérével is jár, amely hosszútávon kedvezőtlenül hat az ökopártok számára. A hirtelen megjelenő rendszerkritikus, ökológia-centrikus, posztmaterialis értékrendet követő zöld pártok ökológikus elemeit a hagyományos baloldali pártok is elkezdték integrálni a saját politikájukba,³⁵ amelyet követően ezen ökopártok kénytelenek feladni alapelveik egy részét, valamint strukturális reformot végrehajtani önmagukon, a hosszútávú versenyképesség érdekében.³⁶ Ilyen helyzetben vannak a magyar zöld pártok is, amelyek ökológiai-posztmaterialis értékeit a magyar balliberális pártok: Demokratikus Koalíció, Magyar Szocialista Párt, Momentum is beemelték programjukba.³⁷ Érdekes-

³¹ HORVÁTH-SOÓS 2015, 271.

³² ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2004, 277.

³³ ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2004, 275.

³⁴ HAJDU-SZEGEDI 2006, 125.

³⁵ ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2004, 277.

³⁶ HAJDU-SZEGEDI 2006, 125.

³⁷ DK-program, 2017; MSZP-program, 2021; Momentum-program, 2021.

ség, hogy nálunk nemcsak a baloldali pártok, de így járt el a jobboldali konzervatív Jobbik–Konzervatívok is, sőt, a jobboldali radikális Mi Hazánk Mozgalom is foglalkozik kiáltványában valamilyen formában a hazai környezetvédelemmel.³⁸ Az így kiüresedő zöld pártok maximum autentikusságukban versenyezhetnek a többi párttal, mint a zöld politika tényleges képviselői, azonban feltételezhetően a nagyobb pártok nagyobb felületen és hatékonyabban tudják a saját ökopolitikai értékeiket eljuttatni a választókhöz.

A zöld politika társadalmi megítélése

Az 1980-as évek Nyugat-Európájában megjelenő zöld pártok³⁹ egyikei voltak azon pártoknak, amelyek a már említett újbaloldali, illetve posztmaterialista attitűdöt képviselték: mind társadalmi, mind képviseleti szinten. Ezek az értékek túlmutatnak a javak elosztásán, és áthelyezik a hangsúlyt olyan esztétikai és intellektuális ügyekre, mint például az élet minősége, a környezet védelme, a társadalom demokratizálódása.⁴⁰ Az ilyen, és ehhez hasonló ökológiai mozgalmak létrejöttéhez és sikeréhez elengedhetetlen az állampolgári tevékenység és a közvetlen politikai részvétel gyakorisága. Ahol az állampolgárokat nagyobb aktivitás és nagyobb fogékonyság jellemzi a közéletben való részvételre, ott a zöld pártok több támogatást kapnak.⁴¹

Ezen értékek és politikai attitűdök azonban legkevésbé sem jellemzőek hazánkra. A magyar társadalom politikai kultúrájának egyik hosszú távú öröksége a politika elutasítása,⁴² és az ezzel járó tömeges politikai részvétel nagyfokú hiánya.⁴³ Ehhez társul továbbá a magyarok egymással szembeni kiemelkedően magas bizalmatlansága is, amely következtében passzívan vagy közönyösen viszonyulnak az őket közvetlenül nem érintő közéleti eseményekhez.⁴⁴

Ebből kifolyólag azok a politikai szerepvállalások, amelyek szükségesek lennének a zöld politika és a zöld pártok megerősödéséhez, hiányoznak a

³⁸ Jobbik–Konzervatívok-program, 2018; Mi Hazánk-program, 2023.

³⁹ MIKECZ 2012, 66.

⁴⁰ HAJDÚ–SZEGEDI 2006, 275.

⁴¹ HAJDÚ–SZEGEDI 2006, 133.

⁴² KÖRÖSÉNYI–TÓTH–TÖRÖK 2003, 47.

⁴³ BÓDI 2021, 235.

⁴⁴ BOTTONI 2023, 240.

magyar társadalomból. Schiffer András, az LMP volt társelnöke a következő szavakkal jellemezte a magyar társadalom politikai részvételét 2017-ben:

„Az állampolgári részvétlenség az ezredfordulóra [...] válságba sodorta a magyar politikai rendszert. A pártok kiürültek, elvesztették képességüket, hogy tényleges társadalmi érdekeket aggregáljanak, magyarul rendeltetésszerűen működjenek.”⁴⁵

Ehhez szorosan kötődik a szocialista rendszer hagyatékaként ránk maradt materialista attitűd is,⁴⁶ amely már az 1990-es évektől a jóléti szolgáltatások, intézkedések iránti fokozott igényben jelent meg, és amely a politikát elsősorban mint eszközt tekinti az emberek szociális jellegű problémáinak megoldásához. Az állam ily módon a jóléti szerepvállalásért, egyenlősítésért felelős intézmény szerepét tölti be.

A Policy Solutions és a Friedrich-Ebert-Stiftung által készített 2020-as, ezer fős mintával történő kutatás⁴⁷ – amely a zöld baloldali politika lehetőségeit kutatta – kimutatta, hogy a baloldali gazdaságpolitikai követelések mögött továbbra is kiemelkedő a támogatottság, mintegy 30 év elteltével is. Nemre, korra, végzettségre és lakóhelyre tekintet nélkül voltak döntő többségben a progresszív gazdaságpolitikai intézkedések támogatói. A megkérdezettek 82%-a értett egyet azzal az állítással, hogy az állam feladata a társadalmon belüli egyenlőtlenségek csökkentése. Ezzel a kérdéssel az ellenzéki pártok választói táborának 89–95%-a, a Fidesz szavazók táborának pedig 72%-a értett egyet. Továbbá a megkérdezettek 78%-a támogatja a progresszív adórendszer bevezetését, 88%-uk támogatja az óriásvagyonok megadóztatását, 73%-uk támogatja az alapjövedelem bevezetését, 70%-uk támogatja a munkanélküli segély meghosszabbítását azoknak, akik elvesztik az állásukat, illetve 64%-uk gondolja úgy, hogy csak azok kapjanak állami lakástámogatást, akik önerőből nem tudnak lakást vásárolni.

A kutatás azonban azt is kimutatta, hogy mindezek ellenére a magyar társadalom alapvetően nyitott lenne a zöld politika által kínált változásokra. A résztvevők 92%-a támogatta a megújuló energiaforrásokra való átállást,

⁴⁵ BÓDI 2021, 235.

⁴⁶ HAJDU–SZEGEDI 2006, 131.

⁴⁷ BÍRÓ–NAGY–LAKI–SZÁSZI 2020.

további 94% az energiahatékony épületfelújításokat, 89% a környezetszennyező cégek magasabb adóztatását, 85% a bioélelmiszerek áfakedvezményét, 70% a szennyező autók forgalomból való kiltítását, 70% a környezetvédelmi repülőjegyadó bevezetését, és 84% a karbonadó bevezetését.

A társadalom ilyen szintű fogékonysága a zöld politika által kínált lehetőségekre akár növelhetné az ellenzéki pártok, legfőképp a zöld pártok elfogadottságát. Azonban ahogyan azt a kutatás a továbbiakban szemléltette, a magyarok csak addig biztosítanak elvi támogatást a zöld politikának, ameddig az nem jelent többletkiadásokat, megzavarva a magyar emberekben kialakult kifizetés-tudatot. Arra a kérdésre, hogy „Hajlandóak lennének-e többet fizetni egy termékért, ha az biztosan környezetbarát módon lett előállítva?” a megkérdezettek többsége (57%) nemmel reagált. Egyedül Budapesten, ahol a zöld politika alapvetően a legnépszerűbb, vannak többségben azok, akik hajlandóak lennének többet fizetni ilyen termékekért (48% – 41% arányban), valamint itt is a legnagyobb elégedetlenség az Orbán-kormány zöld problémákat érintő intézkedéseivel. Nem meglepő, hogy a fővárosiak 43–33%-os arányban az ellenzékét tartják hitelesebbnek a zöld ügyekben mutatott hitelességben és a klímaváltozás elleni harcban, míg vidéken ugyanez a hitelesség 36–25%-ban a Fidesz–KDNP javára dől el.

A társadalom elvárása a politikától továbbra is a jóléti juttatások és a társadalmi egyenlőség megteremtése gazdasági intézkedéseken keresztül, amelyeknek hatékony végrehajtásában és megvalósításában továbbra is a kormányt tartják a legesélyesebbnek: a kormánypárti szavazók 83%-a tartotta hitelesnek az Orbán-kormányt a gazdaság fejlődésének biztosítása terén. Ezt a választókban a kormány a 2022-es választást megelőzően is megerősítette kvázi „jóléti intézkedéseivel”, mint például a rezsicsökkentés, 25 éven aluliak személyi jövedelem adó mentesítése, a 13. havi nyugdíj rendszerének visszaépítése, az üzemanyagok jövedéki adójának csökkentése, valamint a családok személyi jövedelemadó visszatérítése, ami Pogátsa Zoltán közgazdász szerint egy „de facto” kétkulcsos adófajta,⁴⁸ amely bevezetésével egyébként – ahogyan a fentiekben is láthattuk – a magyarok többsége is egyetértene. Véleményem szerint ide tartozik továbbá az idén bevezetett

⁴⁸ Hatalmas a költségvetési hiány, mi lesz ebből? *Partizán*, 2023. július 11. Online: <https://www.youtube.com/watch?v=oFdn63OMAsc&t=2359s> (Letöltés: 2023.07.05.)

vármegye- és országbérlet rendszere is,⁴⁹ ami a tömegközlekedéssel utazók számára jelenthet megtakarítást, valamint lehetővé teszi a vármegyéken és az ország belüli utazást azok számára is, akik eddig azt anyagi okok miatt nem tehették meg. Habár a kormánykommunikáció nem tért ki rá, és feltehetőleg nem is volt a kormány elsődleges narratív céljai között, ez, a tömegközlekedés használatára buzdító jegyrendszer visszaszoríthatja valamelyest a személygépjárművek használatát, ami tovább javíthat a kormány klímaváltozás elleni harcának sikerességéről alkotott képén.

Összefoglalás

Hazánkban a zöld pártok, mint a zöld politika képviselői jelenleg elsorvadni látszanak, míg maga a zöld politika feloldódik a pártok programjai között. A magyar választási-, illetve pártrendszerének kedvezőtlenége, a zöld pártok szervezeti hátterének hiánya, valamint szavazóik városba tömörülése és gettósítása, illetve a magyar társadalom politikai attitűdje és értékrendszere önmagában marginalizálja a zöld pártokat, szűkítve a mozgásterüket. Azokat az értékeket, amelyeket ezek a szervezetek képviselni hivatottak, más, a politikai spektrumon elhelyezkedő pártok mára beleépítették programjaikba. A zöld gondolat, a környezettudatosság, valamint a fenntartható életmód mára már a legtöbb szervezet által képviselve van, továbbá folyamatosan jelen van a köztudatban is, megkérdőjelezve a zöld pártok létjogosultságát. A 2022-es ellenzéki összefogásban való szereplés döntése feltételezhetően a fentiekben kifejtettek alapján jött létre. Az LMP és a Párbeszéd támogatói bázisának tömörülése, szervezeti kiépítettségeiknek hiánya, valamint a választási rendszer folyamatos koalícióra való erőltetése arra kényszerítette a pártokat, hogy a politikai túlélésük érdekében csatlakozzanak az ellenzéki koalícióhoz, és így ne kerüljenek a magyar politika süllyesztőjébe.

Ez a koalíciós kényszer a zöld pártok számára minden jel szerint a 2024-es önkormányzati választásokon is jelen lesz, mint ahogyan az arra való szándékot mind Ungár Péter, az LMP egyik jelenlegi társelnöke,⁵⁰ mind

⁴⁹ Orbán Viktor évértékelő beszéde, 2023. február 18. Online:

<https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-evertekelo-beszede-2023/> (Letöltés: 2023.07.05.)

⁵⁰ Miről beszéljen az ellenzék, és miről ne? *Inforádió Aréna*, 2023. május 31. Online:

<https://www.youtube.com/watch?v=oEllPsgYIW0> (Letöltés: 2023.07.05.)

pedig Tordai Bence és Szabó Rebeka, a Párbeszéd jelenlegi társelnökei⁵¹ is jelezték. Ezt a feltételezést tovább erősíti a kormány idén májusában elfogadott választási törvény módosítása is, amely tovább nehezíti a pártok jelöltállítását, így továbbra is együttműködésre kötelezve az ellenzéki pártokat.⁵²

Felhasznált források

DK-program, 2017

Sokak Magyarországa Program. Demokratikus Koalíció. 2017. Online: <https://dkp.hu/rolunk/program> (Letöltés: 2023.07.05.)

Jobbik–Konzervatívok-program, 2018

Magyar szívvel, józan ésszel, tiszta kézzel. A Jobbik 2018-as választási programja. Jobbik–Konzervatívok. 2018. Online: <https://www.jobbik.hu/programunk> (Letöltés: 2023.07.05.)

MATOLCSY 2022

MATOLCSY Márk: *2022. áprilisi kutatási eredmények – ZRI – Závecz.* 2022. *kozvelemenykutatok.hu*, 2022. június 28. Online: <https://kozvelemenykutatok.hu/2022-aprilisi-kutatasi-eredmenyek-zri-zavec/> (Letöltés: 2023.07.05.)

Mi Hazánk-program, 2023

Kiáltvány a magyar létért: önrendelkezés, létbiztonság, nemzetvédelem. Mi Hazánk Mozgalom. 2023. Online: <https://mihazank.hu/kialtvany-a-magyar-letert-onrendelkezés-letbiztonság-nemzetvédelem/> (Letöltés: 2023.07.05.)

Momentum-program, 2021

Új Magyarország Terv. A Momentum előválasztási programja. 2021. Online: https://ujmagyarország.momentum.hu/wp-content/uploads/2022/01/Momentum_Uj_Magyarország_Terv_2022_web_fin.pdf (Letöltés: 2023.07.05.)

⁵¹ Párbeszéd–Zöldek néven folytatja az 1%-ra mért Párbeszéd Magyarországért. *ATV Egyenes beszéd*, 2023. március 27. Online: <https://www.youtube.com/watch?v=4LDhTnygPgk> (Letöltés: 2023.07.05.)

⁵² A választási törvény új módosításával az ellenzék szétverését folytatja a Fidesz. *hvg360.hu*, 2023. május 25. Online: https://hvg.hu/360/20230525_hvg_valasztasi_torveny_valasztasok_jogszabaly_kormany_ellenzek (Letöltés: 2023.07.05.)

MSZP-program, 2021

Kormányváltást! Korszakváltást! Magyar Szocialista Párt. 2021. Online: https://mszp.hu/hir/kormanyvaltast_korszakvaltast_megjelent_az_mszp_elo_valasztasi_programja (Letöltés: 2023.07.05.)

Országgyűlési választások, 2022

Országgyűlési képviselők választása, 2022. Nemzeti Választási Iroda, 2022. Online: <https://vtr.valasztas.hu/ogy2022> (Letöltés: 2023.07.05.)

Bibliográfia

BÍRÓ-NAGY-LAKI-SZÁSZI 2020

BÍRÓ-NAGY András-LAKI Gergely-SZÁSZI Áron: *A zöld baloldali politika lehetőségei Magyarországon.* Budapest, Friedrich-Elbert-Stiftung-Policy Solutions, 2020. Online: https://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzes/315/policy_solutions_fes_z_old_baloldali_politika_magyarorszagon.pdf (Letöltés: 2023.07.05.)

BOTTONI 2023

Stefano BOTTONI: *A hatalom megszállottja – Orbán Viktor Magyarországa.* Budapest, Alhambra-Press Bt, 2023.

BÓDI 2021

BÓDI Mátyás: A jelenlét nélküli jelen(lét) – a hazai pártszervezetek fejlettségének területi különbségei. *Földrajzi Közlemények* 145/3, 2021, 232–248.

CLOSE-DELWIT 2016

Caroline CLOSE-Pascal DELWIT: Green parties and elections. In: *Green parties in Europe.* Ed. Emilie VAN HAUTE. Oxon, Routledge, 2016, 241–264.

ENYEDI-KÖRÖSÉNYI 2004

ENYEDI Zsolt-KÖRÖSÉNYI András: *Pártok és pártrendszerek.* Budapest, Osiris, 2004.

FÁBIÁN 1999

FÁBIÁN György: A magyar választási rendszer kelet-közép-európai összehasonlításban. *Politikatudományi Szemle* 8/3, 1999, 107–126.

HAJDU-SZEGEDI 2006

HAJDU Gábor-SZEGEDI Gábor: Lehet más a pártrendszer? Az ököpolitika pártosodása előtt álló akadályok Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* 15/1, 2006, 117–139.

HORVÁTH–SOÓS 2015

HORVÁTH Attila–SOÓS Gábor: Pártok és pártrendszer. In: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Szerk. KÖRÖSÉNYI András. Budapest, Osiris – MTA TK PTI, 2015, 249–278.

HUSZÁR 2022

HUSZÁR András: Hogy áll a magyar pártpolitika a zöld kérdésekkel a választások előtt? *Green Policy Center*, 2022. február 10. Online: <https://www.greenpolicycenter.com/2022/02/10/hogy-all-a-magyar-partpolitika-a-zold-kerdesekkel-a-valasztasok-elott/> (Letöltés: 2023.07.05.)

KÖRÖSÉNYI–TÓTH–TÖRÖK 2003

KÖRÖSÉNYI András–TÓTH Csaba–TÖRÖK Gábor: *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris, 2003.

MIKECZ 2012

MIKECZ Dávid: Új pártok, változó mozgalmak. A radikális jobboldali és alternatív mozgalmak pártosodása. In: *Van Irány? Trendek a magyar politikában*. Szerk. BODA Zsolt–KÖRÖSÉNYI András. Budapest, Új Mandátum, 2012, 65–82.

MÜLLER-ROMMEL 2002

Ferdinand MÜLLER-ROMMEL: The Lifespan and the Political Performance of Green Parties in Western Europe. *Environmental Politics* 11/1, 2002, 1–16.

TÓTH 2015

TÓTH Csaba: Választási rendszer. In: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Szerk. KÖRÖSÉNYI András. Budapest, Osiris – MTA TK PTI, 2015, 231–248.

TÓTH 2017

TÓTH Csaba: Választási rendszer és választások 2014-ben. In: *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Szerk. BODA Zsolt–SZABÓ Andrea. Budapest, MTA TK PTI–Napvilág, 2017, 43–60.

VIDA 2020

VIDA György: *A magyar országgyűlési választási rendszer földrajzi torzulásának vizsgálata*. Szeged, 2020. (PhD-disszertáció, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Földtudományok Doktori Iskola) Online: https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/10569/1/Vida_Gyorgy_Doktori_ertekezes_2020.pdf (Letöltés: 2023.07.05.)

Az önkorlátozó liberalizmus. A tolerancia három példája a magyar átmenetben

Csizmadia Ervin

Kritikusai szerint a liberalizmus mára elveszítette egyik legfőbb mag-értékét, a *toleranciát*. Ez kétségkívül provokatív állítás. Érdekes feladat lenne szisztematikusan áttekinteni az elmúlt több mint harminc évet, és megvizsgálni ennek az állításnak az igazságtartalmát. E rövid írásban azonban e változások szisztematikus vizsgálatára nincs mód, de a változások magyarázatára teszek majd néhány utalást az írás végén. A tanulmány fő vonala az 1989-90-es időszak, amikor a liberális eszmerendszer jelentős önkorlátozó potenciálról tett tanúbizonyságot. A korszak nemzetközi (és részben hazai) szakirodalmában alapján azonosítani szeretném a rendszerváltó liberalizmus „három tolerenciáját”, úgy mint: 1. *Fokozatosság-tézis*. A liberális demokrácia bár egyetemesen győztes érték, mégis csak fokozatosan vezethető be az újonnan demokratizálódó országokban. 2. *Pluralizmus-tézis*. A liberális demokrácia bár a legjobb rendszer, de ez nem azt jelenti, hogy csak egyféle liberális demokrácia képzelhető el. 3. *Nemzeti iniciatíva-érzékenység*. A liberális demokrácia egyik fő vonása az univerzális vagy nemzetekfölötti jelleg, ami viszont nem zárja ki a nemzetállam pozitív jelen- és jövőbeli szerepét.

Az 1990-es demokratizálási folyamat fokozatosságával kapcsolatos türelem

Az átmenetben érvényesülő szemléletmód a tranzitológiai paradigma keretein belül jelenítődött meg.¹ Bár látszólag úgy tűnik, hogy a korszak tranzitológusai minden újonnan demokratizálódó ország számára azonos fejlődési

¹ A tranzitológia volt az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején a legbefolyásosabb irányzat, amely demokratizálás kelet-közép-európai teendőit is meghatározta. Bővebben erről: SCHMITTER-LYNN 1994; CSIZMADIA 2016.

pályát „irtak elő”, közelebb lépve kiderül, hogy a tranzitológia egyik fontos, de talán kevésbé hangsúlyozott fogalma a *fokozatosság*. Ezt a fogalmat három metszetben is tárgyalta a korabeli irodalom.

Az első megközelítés szakaszolta az átmenetet, amelyet hosszabb folyamatként képzelt el. Ennek első lépcsőjében a demokratikus alapintézmények jönnek létre. A második lépésben ezek konszolidálódnak, szokásszerűvé válnak. Végül mindehhez „felzárkózik” a társadalom és elterjed a demokratikus viselkedésmód. A korszak vezető hazai politológusa *korai* és *érett* demokráciát különböztet meg, s a két szakaszt úgy különbözteti meg, hogy míg az előbbiben intézményépítés, az utóbbiban kultúrateremtés zajlik.²

A második megközelítés magára a demokrácia konszolidációjára vonatkozik. Juan Linz és Alfred Stepan arról ír, hogy a konszolidált demokratikus rezsimhez szükség van *viselkedési* konszolidációra (amikor a releváns elitiek a demokratikus rezsimen belül keresik a boldogulásukat), *attitűdbeli* konszolidációra (amikor az emberek elhiszik, hogy a demokrácián belüli előrehaladás demokratikus procedúrákkal történik); és *alkotmányos* konszolidációra (amikor az összes szereplő a már kialakult intézményrendszer adta normák szerint akarja megvívni a konfliktusait).³

Egy harmadik megközelítésben a „tolerancia” *lassításként* jelenik meg. Petr Kopecy és Cas Mudde arra figyelmeztet, hogy a politikatudós-közösség mintha összemosná a demokratikus átmenet és a konszolidáció fázisát.⁴ Szerintük a kutatói érdeklődés *túl hamar* fordult a demokratikus konszolidáció kérdései felé, holott a rendszerváltó országok még nem tartanak ott. Épp ezért jobban kellene figyelni a demokrácia tényleges „elültetésének” kérdésére.⁵ Mindezekon túl megfogalmazznak két lehetséges kitörési pontot is: az átmenetek során felmerülő állam- és nemzetépítés kutatásának szükségességét; valamint az átmenetre ható nemzetközi tényezők kutatását. Az előbbi kapcsán szóba hozzák, hogy az államépítés tanulmányozásához a demokratizálódás első, nyugat-európai hulláma adhat jó impulzusokat; az utóbbi kap-

² ÁGH 2001, 32.

³ LINZ–STEPHAN 1996, 16. Némileg tér csak el ettől Schedler klasszifikációja, aki viselkedési, attitűdbeli és strukturális indikátorokról beszél. SCHEDLER 2001, 69.

⁴ KOPECKY–MUDE 2000, 51.

⁵ KOPECKY–MUDE 2000, 53.

csán pedig azt mondják, hogy a nemzetközi dimenzió lényegesen fontosabb szerepet játszik, mint a dél-európai és a latin-amerikai átmenetekben.⁶

A politikatudomány felől érkező toleráns megközelítés a hazai liberalizmusban is jelentkezik. Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy a korszak liberális pártjai (akkor még a Fidesz is azon a térfélen volt) ne kerültek volna konfliktusba a kormányzó jobboldali koalícióval, hanem arról, hogy a paradigma felől érkező *demokráciaépítő* programban a liberális gondolkodás is osztozik.

A liberális demokrácia sokféleségét illető türelem

A nyugati tranzitológiában egyértelmű, hogy a volt szocialista országokból liberális demokráciák lesznek, de távolról sem gondolták azt, hogy a liberális demokrácia modellje csak *egyféle* lehet. Alan Ware tanulmánya például azt a kérdést tárgyalja, hogy milyen típusú demokráciák léteznek. Érzékelve a korai tranzitológiának azokat a belátásait, melyek szerint bármilyen adaptált rendszer *más*, mint a modellül szolgáló demokrácia, azt a kérdést teszi fel: ha az adaptálandó rendszer a liberális demokrácia, akkor az átültetés során csak *egy-* vagy *többféle* a liberális demokrácia jöhet-e létre? Vajon az exportált liberális demokrácia-modellek az eredetitől nagyon eltérő vagy ahhoz éppen hasonló elrendeződést eredményeznek-e? Egyértelműen az utóbbi mellett szavaz: a liberális demokráciának *egy formája* az észak-amerikai és a nyugat-európai típus, és egy *másik* típusba sorolhatók a kelet-közép-európai (vagy más térségbeli) liberális demokráciák.⁷

Ahhoz persze, hogy egyáltalán eldönthető legyen a kérdésre a válasz, a szerző összefoglalja az „eredeti” liberális demokráciák hat fő jellemzőjét.⁸ A

⁶ KOPECKY–MUDE 2000, 61–64. Az állam- és nemzetépítés elmaradása – mint a demokráciák visszarendeződésének egyik okaként történő megnevezése – az időben előre haladva egyre gyakoribbá válik. Az utóbbi időben az államépítést egyenesen, mint új fejlődési paradigmát határozzák meg. Lásd erről: MARQUETTE–BESWICK 2011. Giovanni Carbone felhívja a figyelmet arra, hogy az államépítés nem ugyanaz, mint a jól működő állam. CARBONE 2015, 12.

⁷ WARE 1992, 131.

⁸ A jellemzők: 1. A demokráciák nemzetállami jellege; 2. Kapitalista gazdaság; 3. A civil jogok védelme; 4. A közhivatalok választások útján történő betöltése; 5. A

gondolatmenet lényege tehát, hogy a mintakövetésre épülő demokratizálódások soha nem eredményezhetnek *olyan* elrendeződést, mint amilyen a minta-országokban van. Ráadásul számos felzárkózó, demokratizálódó országban a *mintakövetés* fogalma is problematikus: bizonyos társadalmi csoportok nem fogadják el az általuk egyoldalúnak vélt mintakövetést és ezért a specifikus nemzeti sajátosságok alkalmazását szorgalmazzák. Továbbá felmerül az a kérdés is, *melyik* nyugat-európai ország, liberális demokrácia tekinthető minta-demokráciának. Az egyik lehetőség, hogy Észak-Amerika. Csakhogy a szerző (más szerzőkkel egybehangzóan) úgy véli: Amerika fejlődéstörténetéből nem vezethető le a kelet-közép-európai demokratizálódások *sokféle variánsa*. A szerző nem igazán találja hasznosíthatónak Lijphart demokráciákat tipizáló munkáit sem, mert hiába teszünk például különbséget tiszta többségi; többségi-föderális; konszenzuális-unitárius és teljesen konszenzuális rendszerek között,⁹ ez messze nem elég ahhoz, hogy azonosítani tudjuk a liberális demokráciákon belüli „nagyon különböző kormányformákat”.¹⁰ Ráadásul nem csupán csak a kormányformák jellegén múlik, milyen típusú liberális demokrácia jön létre, hanem azon is, vajon a demokrácia átültetése során hogyan sikerül megoldani a „nemzeti” kérdést (azaz a nemzetté válást) valamint a magas szintű institucionalizációt.¹¹ Ezeket a faktorokat is bekapcsolva arra jut, hogy például azokban a *szegény* országokban, amelyekbe átültetik a liberális demokráciát, nagy az eltérés azokhoz képest, amelyek *gazdagok*. A szegény országokba export liberális demokráciák nagyjából olyan fejlettségi szintet produkálnak, mint amilyen szinten a mai gazdag országok voltak körülbelül száz évvel ezelőtt, az 1800-as évek végén.

Ware arra is rámutat, hogy a szerzők többségére jellemző korlátlan optimizmussal szemben a jövő nyitott és többesélyes, azaz a demokráciából „választási diktatúra” épp úgy lehet, mint liberális demokrácia. Ahhoz, hogy a kelet-közép-európai térség országai ne választási diktatúrákká, hanem liberális demokráciákká fejlődjenek át, s úgy legyen sikeresélyesek, döntően három dolgot kell megoldaniuk: a nemzetté válást, a hatalmi struktúrák

politikai rendszer institucionalizáltsága; 6. A liberális demokráciák nemzetközileg összekapcsolt világa. Lásd: WARE 1992, 132–135.

⁹ WARE 1992, 138.

¹⁰ WARE 1992, 139.

¹¹ WARE 1992, 142.

decentralizálását és a kapitalizmus intézményesítését.¹² Ha a mából visszatekintve értékeljük e követelményeket, a következőt mondhatjuk: 1. Az 1990-es évek elején a nemzetállam feletti, globális struktúrák még nincsenek előrehaladott állapotban, s a korszak irodalmában domináns irány a nemzetállami szempont érvényesítése. Ugyanakkor a gyakorlatban ez a nemzet- és államépítő folyamat – éppen a növekvő globalizáció miatt – egy idő után elakadt vagy igazából meg sem indult.¹³ 2. A hatalmi struktúráknak inkább a koncentrációja következett be (Magyarországon a kancellári demokrácia). 3. Az új demokráciákban nagyfokú privatizáció ment végbe a 90-es évek első felében, a kapitalizmust, annak versenyelvű ethoszával együtt, nem sikerült széles körben elfogadottá tenni.¹⁴ Így a szerző által felállított kritériumok alapján azt mondhatjuk, hogy a (választási diktatúra versus liberális demokrácia dilemmában kezdettől benne rejtett az a lehetőség, hogy nem az utóbbi, hanem az előbbi javára történik átrendeződés, s a felszíni adaptáció mellett nem történik komplex alkalmazkodás.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a korai időszakra az átmenettel kapcsolatos *megértés* a jellemző, míg a hazai ideológiai fejlődésre a kialakulatlanlanság. Ebből fakadóan a liberalizmusnak sincsenek még azok a kontúrjai, amelyek a későbbiekben már nagymértékben kifejlődnek. A második korszak lesz az, amikor viszont az első időszakra jellemző mindkét körülmény megszűnik. Először is megváltozik a nemzetközi paradigma. Másodszor pedig az itthoni kontúrok is kiteljesednek. Az előbbinek következménye lesz a tranzitológia kifulladására.¹⁵ Szokás úgy érvelni, hogy a tranzitológiának

¹² WARE 1992, 144.

¹³ A nemzetállami szempont az átmenet idején kifejezetten pozitív, aztán az időben előre haladva – a globalizáció felerősödésével – egyre inkább negatív felhangokat kap. A mai liberális kánon inkább nemzetállam-ellenes, mint nemzetállami. Viszont az is tény, hogy a mai politikatudományak egyre erősebb az az ága, amely újra felhívja a figyelmet a demokratizáció és a nemzet- és államilkötés összefüggésére. Lásd erről: CARBONE 2015.

¹⁴ Linz és Stepan alapművében felhívja a figyelmet arra, hogy a kapitalizálódás voltaképpen politikailag szabályozott piacokat jelentettek volna. Ez a szabályozott piac azonban nem teremtődött meg, s ez is a visszarendeződés egyik oka lett. LINZ-STEPAN 1996, 22–23.

¹⁵ Lásd: CAROTHERS 2002.

azért kellett kimúlnia, mert túlságosan optimistán és illúziókkal teli módon ítélte meg az átmenetet. Azonban nem valószínű, hogy az illúziók ezt követően megszűntek volna, sokkal inkább átalakultak. Ami témánk szempontjából azt jelenti, hogy változik a liberalizmus fogalma és státusa is. E második korszak fő eleme, hogy megteremtődik a liberális demokrácia koncepciója, s itt már a liberalizmus offenzívebb szerepben van, mint korábban. Ennek a korszaknak a fő jellemzője: liberalizmus és demokrácia vitája. Mindehhez szükséges volt maguknak az ideológiáknak a változására is. A belföldi változás lényege pedig, hogy jobban kifejlődnek a hazai ideológiák.

Türelem a nemzetállami fejlődés iránt

Ez az utóbbi megjegyzés át is vezet bennünket a tranzitológiai paradigma „türelméhez” az egyes rendszerváltó országok *nemzeti iniciatívái* iránt. Bár Kopecky és Mudde azt mondják, hogy a kelet-közép-európai rendszerváltás nagyobb nemzetközi konstellációban történik, mint a korábbiak, mégsem mondhatjuk azt, hogy ekkor a politika globalizálódása akadálya lenne annak, hogy a nyugati tranzitológusok ne fogadják el az új demokráciák nemzeti aspirációit. Másképpen úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nyugati tranzitológusok liberális elméleteikben elismerik a szovjet birodalomból kiszabaduló országok nemzeti függetlenségre irányuló törekvéseit. Az persze tény, hogy nem sokkal az átmenet után, 1992-ben létrejön az Európai Unió, majd pedig az új demokráciák megkezdik a felkészülést az Unióhoz való csatlakozásra, de nincs komolyabb jele annak, hogy a csatlakozásnak el kellene vezetnie a nemzeti értékek teljes háttérbe szorulásához, ami ma már sokkal inkább mainstream álláspontnak tekinthető a nyugati elméletalkotók körében. Európa föderalizációja, a nemzeti érdekek közös európai érdekek alá rendelése nem része a tranzitológia projektjének.

Ahhoz, hogy a tranzitológiának ezt a „türelmét” megértsük, érdemes felidézniünk egy tanulmányt, amelyet Ludger Helms írt, és amely két fontos üzenetet hoz számunkra. Az egyik a *nyugati* liberális demokrácia kialakulásában és fejlődésében a nemzetállam szerepe. Egyértelműen kijelenti, hogy a nemzetállam keretei között történik meg a korábban rivalizáló két elem (liberalizmus és demokrácia) összetalálkozása és harmonizációja. Helms az irodalomnak ahhoz az ágához kapcsolódik, amely azt vallja, hogy a liberális demokrácia egy specifikus történelmi folyamat terméke, amelynek része a

nemzet- és államépítés is. A másik, hogy Viszont, ha ezt elismerjük, akkor ebből egy zavarba ejtő következtetés adódik: mi történik akkor, ha a Nyugat túllép a nemzetállami korszakon, voltaképp saját korábbi fejlődési keretén? Helms szerint éppen a nemzetállami keretek bomlásával és a mai internacionalizációval éri a liberális demokráciákat kihívás, ami nagyon erősen megtépázza a két komponens egymáshoz való viszonyát és dekomponálja a közöttük lévő sok évtizedes természetes egységet. Sorra veszi, hogyan hatnak az internacionalizálódásból adódó különböző tényezők a liberális demokrácia *liberális* és *demokratikus* alkotóelemére. Arra jut: a liberális demokráciák a kihívásokra még nem találták meg a választ. A szerző viszont igazán invenzív választ ad egy mély demokráciaelméleti kérdésre, s egyáltalán nem elégszik meg a mainstream politikatudomány zöme által adott válaszokkal.

Amikor tehát Magyarország rendszerváltás utáni politikai viszonyainak változása a téma, nekünk is célszerű úgy eljárunk, hogy a folyamatot próbáljuk értelmezni, ami esetünkben azt a kérdést veti fel, hogy vajon mi az a folyamat, ami liberalizmus és demokrácia egymáshoz való viszonyára hat, és mi az, ami előidézi a két komponens szokatlan szétválását, és kvázi egy új rendszertípus, az illiberális demokrácia megjelenését.

Ha alkalmazzuk Helms logikáját, abból indulhatunk ki, hogy a liberális demokráciának van egy sok évtizedes működési közege, s ez a nemzetállam. Ilyen működési hagyományt természetesen a kelet-közép-európai országok nagy része nem tud (Magyarország semmiképp sem) felmutatni. Ami tehát Nyugat-Európában a sok évtizedes siker egyik záloga, azt a magyar demokratizálódásban *utólag* kellene létrehozni. Látszólag van is erre esély, hiszen a korai tranzitológusok jelentős része nemzetállam-párti. Írásaikból az derül ki: nem tartják elképzelhetetlennek, hogy a kelet-közép-európai országok megismétlik a nyugati utat, s nem csak a „szűkebb” nyugati intézményes kereteket adaptálják, de a „tágabb” nemzetállami kereteket is. Mai optikából nehéz elképzelni, de az 1990-es évek elején sem a globalizáció, sem a Helms által *internacionalizációnak* nevezett jelenség nem olyan intenzitású, mint akár tíz évvel később, így van realitása a „régí” típusú demokratikus nemzetépítés kialakulásának ebben a közegben is. Viszont nagyon gyorsan, már az Európai Unió 1992-es megalakulásával kiderül, hogy a Nyugat már nem csak a régi nemzetállami hagyomány folytatója, hanem működésének súlypontját nemzetek feletti dimenzióba helyezi át, s ez felgyorsítja a globális keretek

kialakulását. A demokráciáról való gondolkodásban a változás az egyik oldalon létrehozta a liberális demokrácia – most már komplexebb-kifejtettebb – koncepcióját, amely elkezd orientálódni a nemzetek feletti struktúrák és a globális folyamatokba való beilleszkedés felé, míg ezzel szemben megerősödnek a demokrácia hagyományos elképzelései is, amelyek tehát a nemzetállamot tartják továbbra is jó megoldásnak, a demokratikus működésén belül a többségi elvet és az erős politikai vezetést. Annak hátterében tehát, hogy Magyarországon a liberális demokrácia két alkotóeleme oly végletesen szembekerüljön egymással, mindenekelőtt az áll, hogy a magyar demokrácia, tartós nemzetállami harmonizáció nélkül *túl korán* kényszerül egy már újonnan létrejövő, globális és internacionális világrendhez való alkalmazkodásra.

A liberális tolerancia napjainkban

Láttuk, hogy a liberalizmus három tekintetben is önkorlátozó volt a rendszerváltás idején, ugyanakkor a cikket azzal kezdtem, hogy manapság sokan intoleránsnak tekintik a liberalizmust. Vajon mire alapozódhat ez az utóbbi megközelítés, és igazuk van-e azoknak, akik szerint a liberalizmus napjainkra elveszítette korábbi toleráns jellegét. A kérdésre a választ akkor adhatjuk meg, ha a fenti három tolerancia későbbi útjára vetünk egy pillantást.

(Fokozatosság). Ami azt illeti, hogy a liberális demokrácia fokozatosan fejlődik majd ki, azt mondhatjuk: a rendszerváltó liberalizmusnak ezt a felfogását a későbbi folyamatok bizonyos értelemben átszínezik. Az időben előre haladva ugyanis egyre inkább az a felfogás került előtérbe, hogy a liberális demokrácia egy *eleve létező*, kész minta átültetése, azaz nincs értelme a liberális demokráciában szakaszokat elkülöníteni. Egyetlen példát említve: manapság a *jogállamiság* a liberális demokrácia elsőszámú mag-értéke, ami – az uralkodó felfogás szerint – vagy van, vagy nincs. Így tehát ha egy országban a jogállamot illetően kételyek merülnek fel, az az ország kikerül a liberális demokráciák köréből, és átkerül a választási autokráciák táborába. Ilyen jellegű, nagyon erős választóvonal-húzás a rendszerváltás idején nincs, hiszen a kelet-közép-európai országok éppen ekkor kerülnek át a demokratikus tartományba. Ahogy fentebb bemutattam: a nyugati tranzitológia meg-

értő a tekintetben, ha az újonnan demokratizálódó országok *nem azonnal* válnak olyanokká, mint a nyugati minta-országok.

(*Pluralizmus*). Másodszor – és az előző ponttal szoros összefüggésben – változik a liberalizmus viszonya ahhoz, hogy *hányféle* liberális demokrácia képzelhető el. Alan Ware kapcsán láthattuk, hogy az 1990-es évek elején: sokféle. A sokféleséget illető tolerancia később alábbhagy, s ennek sok köze van az említett jogállamiság fogalmához. Mert hiszen, ha például a jogállam egy országban nincs meg (vagy nem a klasszikus értelemben van meg), akkor ott már nemigen képzelhető el a liberális demokrácia megléte. Ware azonban világossá teszi számunkra, hogy a liberális demokrácia bizonyos *egyedi* történelmi fejlődés eredménye. Mi van azonban azokkal az országokkal, amelyek a nyugatihoz hasonló egyedi utat nem tudták végig járni? Más-képpen fogalmazva: lehetséges-e különbözőképpen értelmezni például a *jogállam* fogalmát?

(*Nemzetállamiság*). Végül harmadszor lássuk a nemzetállam létezését illető korai tolerancia későbbi átalakulását. Úgy tűnik, e tekintetben következett be a legnagyobb változás, merthogy a korai megengedő álláspontot felváltotta egy kevésbé megengedő, sőt sokszor kizáró álláspont. E szerint az *egységes* Európa és a *nemzetekre* hasadó Európa egymást kizáró modellek. Természetesen a liberális tolerancia ez irányú változása szorosan összefügg azzal, hogy Európában az elmúlt évtizedekben megerősödtek a nacionalista tendenciák. Ugyanakkor a nacionalizmus növekedése mégsem magyarázza a liberális elmélet ez irányú változását. A változás oka mélyebben fekszik, és igazából egészen a 2. világháború utáni újratervezésig nyúlik vissza. Ebben az újratervezésben már a korai időszakban is nagy szerepet játszik az egységes Európa gondolata – elég csak az alapító atyák közül Robert Schumanra gondolnunk.¹⁶ Az alapító atyák jórészt föderalisták, de számolniuk kell a nemzetállamban gondolkodók (főleg az angolok) ellenvetéseivel. 1990 körül – reálpolitikai okokból – a föderalista liberálisok megengedők a kelet-közép-európai nemzetállamiság helyreállítását illetően, de amikor az átmenet folyamata lezárul, a liberálisok már kevésbé érzékenyek a nemzeti szempon-

¹⁶ Vö. SCHUMAN 2022.

tokra, és sokkal inkább az egységes Európához való felzárkózást várják el az új demokráciáktól.

Mindent összegezve: ebben az írásban a liberális eszmerendszer átmenetkori türelmét mutattam be, és röviden kitértem a türelem kisebb-nagyobb változására is. Tanulságok már ebből az összevetésből is adódnak, de az igazi tanulságok a liberalizmus 2. világháborút követő felfogásának mélyebb elemzéséből adódhatnak. Merthogy az *európaizálódás-projekt* (mint a liberalizmus egyik fő iránya) ott indul, míg a rendszerváltás idején ez a projekt még nem elég markáns (mert a másik fő irány, az *ideológiai*) erősebb. Ebben az írásban ezen történelmi tanulságok számbavételét nem végezhettem el, csupán jelzem, hogy ilyen tágabb összehasonlítás elengedhetetlenül szükséges.

Bibliográfia

ÁGH 2001

ÁGH Attila: A korai konszolidáció és az EU-alkalmazkodás Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle* 10/1-2, 2001, 25-44.

CARBONE 2015

Giovanni CARBONE: Democratisation as a State-Building Mechanism: A Preliminary Discussion of an Understudied Relationship. *Political Studies* 13/1, 2015, 11-21. DOI: 10.1111/1478-9302.12020

CAROTHERS 2002

Thomas CAROTHERS: The End of Transition Paradigm. *Journal of Democracy* 13/1, 2002, 5-21.

CSIZMADIA 2016

CSIZMADIA Ervin: A tranzitológiának vége, felejtjük el? Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig. *Politikatudományi Szemle* 25/2, 2016, 135-153.

HELMS 2009

Ludger HELMS: The Liberal-Democratic Foundations of the European Nation-State and the Challenges of Internationalization. *International Politics* 46/1, 2009, 48-64. DOI: 10.1057/ip.2008.33

KOPECKY–MUDDE 2000

Petr KOPECKY–Cas MUDDE: Mire tanít minket a kelet-közép-európai irodalom a demokratizálódásról (és viszont)? Ford. GÁTHY Vera. *Politikatudományi Szemle* 9/3–4, 2000, 49–74.

LINZ–STEPAN 1996

Juan LINZ – Alfred STEPAN: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore MD, The Johns Hopkins University Press, 1996.

MARQUETTE–BESWICK 2011

Heather MARQUETTE – Daniele BESWICK: State Building, Security and Development: State Building as a New Development Paradigm? *Third World Quarterly* 32/10, 2011, 1703–1714. DOI: 10.1080/01436597.2011.610565

SCHEDLER 2001

Andreas SCHEDLER: Measuring Democratic Consolidation. *Studies in Comparative International Development* 36/1, 2001, 66–92.

SCHUMAN 2022

Robert SCHUMAN: *Európaért*. Ford. TÓT Éva. Budapest, Osiris Kiadó–MCC Press, 2022.

SCHMITTER–LYNN 1994

Philippe C. SCHMITTER–Karl LYNN: The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? *Slavic Review* 53/1, 1994, 173–185. DOI: 10.2307/2500331

WARE 1992

Alan WARE: Liberal Democracy: One Form or Many? *Political Studies* 40/1, 1992, 130–145. DOI: 10.1111/j.1467-9248.1992.tb01817.x

Egy lehetséges függelék Kornai János autokrácia-koncepciójához

Fazekas Csaba

Kornai János (1928–2021) nagyhatású közgazdász, politikai elemző az ezredforduló időszakában foglalkozott jelentős esszéjében a „rendszerparadigma” kérdéssel,¹ amelyet 2016-ban – immár a 2010 után a világban, és különösen a magyar politikai rendszerben bekövetkezett átrendeződések tapasztalatait összegezve – felülvizsgálatnak vetett alá.² Alábbiakban ennek egyes tapasztalatait próbálom összefoglalni, illetve azt – mintegy kiindulási alapként kezelve – kiegészítésekkel ellátni.

A „definíció vágya” és a Kornai-modell

Még nem csillapodtak le teljesen azok a közéleti viták Magyarországon, illetve külföldön, amelyek a magyar politikai rendszer 2010–2011-ben elkezdődött átalakulásának értelmezésével, pontosabban a fordulat átfogó jellegével kapcsolatosak. Sokan egyszerűen hangsúlyeltolódásként, mások az 1989–1990-es rendszerváltással létrejött demokratikus jogállam keretein belül eszközölt fordulatként, ismét mások alapvető strukturális átalakulásként (rendszerváltozásként) méltatják az Orbán Viktor hatalomra kerülésével indult folyamatokat. Magam azok közé tartozom, akik a „két átmenet” koncepcióját vallják, vagyis azt, hogy mindkét jelzett időpontban rendszerváltozásra került sor, hozzáteve, hogy utóbbi esetben a változás mélysége és intenzitása nem volt akkora, mint az előbbiben, ugyanakkor kétségtelenül jellegében, működésében, részleteiben és hatásaiban egyaránt új politikai rendszer épült ki 2010 után ahhoz képest, mint amilyen volt az 1990–2010 között eltelt húsz esztendőben. A változások nemcsak a politikai intézmény-

¹ KORNAI 1999.

² KORNAI 2016/a.

rendszert alakították át (új alaptörvény, választási rendszer, kormányzati és önkormányzati struktúra), de hatással voltak a pártrendszerre, a politikai gondolkodásra, a média és a civil szféra világára, egyén és hatalom viszonyára, új szakpolitikai irányok bontakoztak ki (gazdaság-, oktatás-, kulturális politika) stb. Nem szabad elfelejteni, hogy a rendszer vezető és jellegadó politikusa, Orbán Viktor miniszterelnök pártja 2010-es választási sikerét „forradalomként” interpretálta, és azóta tett nyilatkozatai következetesen képviselik a rendszerének nyugati demokráciáktól alapvetően eltérő jellegével kapcsolatos meggyőződését. A lassan könyvtárnyi méretű – egymással is polemizáló – elemző irodalomból a 2020-as évek elejére az az összkép rajzolódik ki, hogy ma már a többség egyetért abban, hogy (a Monty Python sorozat egykori gyakori szófordulatát kölcsönözve) „valami egészen más” kezdődött a 2010-es évek elején Magyarországon.

Nagyjából a 2010-es évtized közepétől eltelt időszakot úgy is jellemezhetnénk, mint a „definíció örült vágyakozásának” éveit – ugyanis kétségtelesenül politikusok, politikatudósok és politikai elemzők, újságírók és közértelemiségiek egész sora érzett késztetést arra, hogy megpróbálja meghatározni azt a sajátos politikai berendezkedést, amelyet Orbán Viktor kiépített Magyarországon.³ Konszenzusról még nem beszélhetünk (ez nyilván szorosan összefügg azzal a ténnyel, hogy a rendszer még tart, épül, ezáltal további terjeszkedési irányai bizonytalanok), a meghatározást azonban szinte valamennyi elemző valóságos kényszerként élte meg – nem csoda, hogy a komolyan vehető definíciók, rendszer-meghatározási kísérletek száma is bőven meghaladja az egy tucatot.

Orbán Viktor maga „illiberális államként” definiálta 2014-ben az általa létrehozott rendszert, ezáltal azonban csak a nyugat-európai liberális demokráciáktól való elkülönülését fogalmazta meg. A rendszer másik kedvelt öndefiníciója szerint ez a „nemzeti együttműködés rendszere” (NER), amely azonban önmagában értéksemleges megfogalmazás, hiszen nem utal az Orbán-rendszer másokhoz való viszonyára. A definíciós kényszerből sokan megpróbáltak úgy kibújni, hogy egyszerűen az „Orbán-rendszer” kifejezéshez ragaszkodtak, amely azt sugallja, hogy valami nagyon is új, sajátos dologról van szó, ugyanakkor nem foglal állást annak besorolásával, demokrá-

³ Vö. KÖRÖSÉNYI-ILLYÉS-GYULAI 2020, 9–11.

ciához való viszonyával kapcsolatosan. Definíciók ugyanakkor más politikai intézmények részéről is születtek, legnagyobb súlya talán a 2022 szeptemberében az Európai Parlament jelentésében szereplő „választási autokrácia hibrid rendszere” meghatározásnak volt, illetve lehet.⁴

A politikai elemzők körében annyiféle meghatározás született, hogy a definíció utáni vágyakozás nyomán már valóságos historiográfiája is van a különböző elképzeléseknek. Például: „hibrid rezsim”, „operett-diktatúra”, „populista / szelektív / dekonszolidált / korlátozott demokrácia”, „maffiaállam” stb., melyek áttekintése sem egyszerű feladat. Körösényi András és munkatársai készítettek erről egy összefoglaló listát,⁵ mint maguk is jelezték: a teljesség igénye nélkül. (Azóta, illetve azzal párhuzamosan újabb elnevezések és rendszer-leírások születtek.⁶) Kétségtelen, hogy jelenleg Körösényiék monográfiája a leginkább átfogó igényességű, melynek konklúziója szerint az Orbán-rendszer „plebiszciter vezérdemokráciaként” határozható meg.⁷

Kornai János már 2010 végén úgy foglalt állást, hogy a fordulat nyomán megkezdődött egy autokratikus rendszer kiépítése,⁸ későbbi munkáiban ezt részletesen, olykor saját elemzésének egy-egy pontját is továbbgondolva fejtette ki,⁹ ez szolgáltatja jelenlegi töprengésünk kiindulópontját is. Álláspontját röviden összegezve, a modern politikai rendszerek alapvetően (de nem teljesen éles, inkább elmosódó határvonalakkal) háromosztatú rendszerben helyezhetők el: demokrácia – autokrácia – diktatúra, s a „címke”, vagyis a besorolás mellett legalább annyira fontos, hogy milyen kritérium-rendszert alakítunk ki az adott politikai rendszer megítéléséhez. Maga így vallott a 2010-es évek közepén felállított modelljének indoklásáról: „A politi-

⁴ Jorge LIBOREIRO–Sándor ZSÍROS: Hungary is no longer a full democracy but an “electoral autocracy”. MEPs declare in new report. *Euronews* 15 September 2022. Online: <https://www.euronews.com/my-europe/2022/09/15/hungary-is-no-longer-a-full-democracy-but-an-electoral-autocracy-meps-declare-in-new-repor> (Letöltés: 2023.06.20.)

⁵ KÖRÖSÉNYI–ILLYÉS–GYULAI 2020, 15–17.

⁶ Lásd például a rendszert a „spindiktatúrák” közé soroló munkát: GURJJEV–TREISMAN 2023.

⁷ KÖRÖSÉNYI–ILLYÉS–GYULAI 2020.

⁸ LAKI 2018, 4–5.

⁹ KORNAI 2016/a, 1090–1093.

katudomány művelői, a politikusok és a média munkatársai között nincs konszenzus sem a demokrácia, sem az autokrácia, sem a diktatúra értelmezésében. Teljes a fogalmi zűrzavar, nem is reménykedem, hogy ebben rendet lehetne teremteni. Ezért szerényebb feladatra vállalkozom: szeretnék egy értelmező szótárt adni olvasóim kezébe, hogy én mit értek ezeken a kifejezéseken.” Tanulmányában úgy vélte, a jellemzők rendszerré szervezése, fontossági sorrendbe állítása megfelelő alapot képez a politikai szisztémák modellezéséhez. Alapvető, meghatározó kritériumot jelölt ki, ennek alapján elsődleges és másodlagos jellemzők hierarchiáját építette fel. A meghatározó kritériumot Kornai a végrehajtó hatalom leválthatóságában jelölte meg (amúgy Josef Schumpeter és Samuel Huntington munkássága alapján), ezt többször is hangsúlyozta. Például: „Mások, köztük én is annak és csak annak a politikai-hatalmi formának tartjuk fenn a demokrácia nevet, amely garantálja a kormány leválthatóságát.”¹⁰

Kornai modell-táblázatát nem közöljük újra, a vonatkozó tanulmányokban többször is megjelent, csupán a rendszer-jellemző kritériumait foglaljuk össze, amelyek alapján egy adott ország berendezkedése a demokrácia – autokrácia – diktatúra rendszerbe sorolható:

Elsődleges jellemzők:

1. A kormány leválthatósága. (A demokráciában „a kormány békés, civilizált procedúrával leváltható”, a másik kettőben nem.)
2. Az intézmények stabilitása. (A demokráciában szilárdak azok az intézmények, amelyek együttesen garantálják a kormány leválthatóságát, az autokráciában formálisak vagy gyengék, a diktatúrában egyáltalán nem is léteznek.)
3. Legális parlamenti ellenzék jelenléte.
4. Terror alkalmazása.

Másodlagos jellemzők:

5. Parlamenti ellenzékkel szemben alkalmazott represszív eszközök. (Demokráciákban ilyen nem létezik, autokráciában igen, diktatúrában nincs parlamenti ellenzék.)
6. Fékek és ellensúlyok rendszere. (Demokráciákban ezek működnek, autokráciákban gyengék és / vagy formálisak, diktatúrákban ilyeneknek már a létrehozása is elképzelhetetlen.)

¹⁰ KORNAI 2016/b.

7. Az uralkodó politikai csoport által kinevezett tisztviselők jelentősége. (Demokráciákban alig, autokráciákban többségében, diktatúrákban kizárólag ilyenekkel találkozhatunk.)
8. A civil szféra jelenléte és erőssége, a kormányzattal szembeni civil ellenállás törvényi korlátjai.
9. Partecipáció, az érintettek érdemleges bevonása a velük kapcsolatos döntéshozatal mechanizmusába.
10. A sajtószabadság kérdése, törvényes garanciái, a sajtó jogi és gazdasági függetlenségének biztosítása.

Kornai autokrácia-modelljének jellemzői és felhasználhatósága

A 2010-es évek második felében született elemzések gyakran foglalkoznak Kornai modelljével, esetenként kritikusan. (Például Körösenyi András és munkatársai elismerik az Orbán-rendszer autoriter vonásait, de teljes egészében nem fogadják el ilyen meghatározását, továbbá azt, hogy a 2010–2011-es fordulat minden tekintetben új politikai rendszert eredményezett volna, ellentétben az 1989–90-essel.¹¹) Jellemzőek ugyanakkor a Kornai modelljének összefoglalására, újragondolására irányuló kísérletek.¹² Ezek, valamint saját összegzésünk alapján az alábbiakat emeljük ki a Kornai-modell tanulásaiból:

- A demokrácia, az autokrácia és a diktatúra három önálló politikai rendszertípus. Vannak hasonló, sőt megegyező jegyek két-két típus között, de összességében jól elhatárolható alap-tipológiát alkotnak. („Az autokrácia [...] nem egy elmosódott »középsáv« a két véglet, a demokrácia és a diktatúra között, hanem markánsan megrajzolható típus, abban az értelemben, amit Max Weber »ideáltípusnak« nevezett.”¹³)
- Az autokrácia ugyan középen található a demokrácia és a diktatúra között, de semmiképp nem beszélhetünk a két szélső típus „keverékéről”, önálló, ezért önállóan értelmezendő jelenségként kell kezelni.
- Az egyes politikai rendszerek leírásához nem szabad, illetve nem érdemes „jelzős szerkezeteket” használni, vagyis Kornai elutasította azt, hogy a demokráciát valamiféle értelmező szószerkezettel lássák el. (Tehát az „illiberális de-

¹¹ KÖRÖSÉNYI-ILLYÉS-GYULAI 2020, 62–64, 109, 114–115.

¹² LAKI 2018, 6; RICZ 2021, 1254–1256; HÉNIN-INSEL 2021, 238; VAHABI 2021, 9; MARGYAR-MADLOVICS 2021, 7–8; PIĄTEK 2023, 159–160, 173–174.

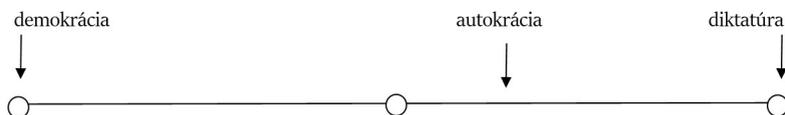
¹³ KORNAI 2016/a, 1092; DALLAGO 2020, 182; MARTIN 2020, 182.

mokrácia”, „hibrid demokrácia”, „vezérdemokrácia” számára nem volt elképzelhető, mondván, bármilyen kifejező értelmezést is alkalmazunk, azzal elismerjük, hogy a rendszer alapvetően demokrácia, csak elfajult valamilyen irányba. Kornai ezzel szemben az autokrácia önállóan értelmezhető jelensége mellett érvelt.¹⁴⁾

– A 10 általa felállított jellemző közül az első négy a három rendszer-típus megkülönböztetéséhez szükséges minimális feltételeket foglalja össze, továbbá ezek együttese elégséges és szükséges feltétele az adott politikai rendszer demokráciaként, autokráciaként vagy diktatúraként való meghatározásához.¹⁵⁾

– Kornai – nem véletlenül – többször nyomatékosította: a legfontosabb differenciáló tényezőnek a kormány leválthatóságát tekintette. A kormány „vértelen, békés, civilizált procedúra” keretében való leválthatósága, vagyis a „több párt versengése, majd a jogszabályok előírásai szerint végrehajtott választás” volt a szemében a demokrácia legfontosabb kritériuma.¹⁶⁾

– Ha kissé a Kornai-táblázat „mögé” próbálunk tekinteni, látható, hogy bár határozottan elkülöníti az autokráciát a demokrácia és a diktatúra szélső pólusaitól, de nem azok közötti félúton jelölte ki a helyét. Kornai szövegéből egyértelmű, hogy közelebb van az autokrácia a diktatúrához, különbségeik nem annyira élesek és alapvetőek, mint az autokrácia és a demokrácia között. A 10 jellemzőből 1 esetben egyezik meg szó szerint a demokrácia és az autokrácia jellemzése (3. pont: „Van legális parlamenti ellenzék; a választásokon több párt indul.”), 2 esetben viszont az autokrácia és a demokrácia meghatározása (az 1. és lényegében a 7. pontok esetében). A kormány leválthatóságára vonatkozó 1. pontnak – mint említettük – Kornai különös fontosságot tulajdonított. Meg kell továbbá jegyezni, hogy a fennmaradó pontok többségénél Kornai úgy fogalmaz, hogy a demokratikus kritérium a diktatúra esetében teljesen hiányzik, az autokráciák esetében ugyan létezik, de gyenge és / vagy formális. (2., 5., 6., 8., 9., 10. pontok.) Összességében Kornai alapján a három politikai rendszer távolságát így lehetne szemléltetni:

¹⁴ KORNAI 2016/a, 1099–1100.

¹⁵ KORNAI 2016/a, 1089.

¹⁶ KORNAI 2016/a, 1091.

– A demokráciától eltérő rendszerek bár közelebb állnak egymáshoz, különbségeik hangsúlyozása fontos, erről a közgazdász így beszélt: „A diktatúra jogilag is felszámolja a többpártrendszert, az ellenzék nem gyenge, hanem nulla. Illegálisba kényszerül. Ellenben az autokráciában működhetnek ellenzéki erők. Az autokrácia is alkalmazza a megfélemlítés eszközeit, de azok nem jutnak el a kínvallatásokig, a tömeges kivégzésekig. Az autokráciában is sokaknak van okuk félni, mert kidobhatják őket az állásukból, karaktergyilkosságot hajtanak végre rajtuk, esetleg hamis vád alapján letartóztatják őket. De aki azt hiszi, hogy a diktatúra és az autokrácia között csak fokozati különbség van, az még nem élt diktatúrában! Ezzel együtt az autokráciákban megvan a hajlam, hogy azzá alakuljanak.”¹⁷

– Kornai fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy elfogulatlan modell alkotása nehéz, mert a politikai nézetkülönbségek befolyásolják az egyes kategóriák használatát.

– Az autokrácia Kornainál nem egyszerűen bizonyos demokratikus elemek hiányát jelenti; ezért hibát követünk el, ha nem aszerint jellemezzük az autokráciákat, „hogyan működnek valójában, hanem a demokráciák jellemzőinek hiánya alapján”.¹⁸

– A modell alkotásakor Kornai tudatosan kerülte azon kérdések megválaszolását, mint hogy melyek a demokrácia kívánatos tulajdonságai, illetve azt, hogy valóban a népakaratot fejezik-e ki.¹⁹ Utóbbi Kornai szerint tévút, hiszen olykor még diktátorok is joggal hivatkozhattak a mögöttük álló nép többségének lelkes támogatására.

– Értelemszerűen mindegyik rendszernek lehetnek csak rájuk jellemző specialitásai, vagyis autokráciák és diktatúrák esetén beszélhetünk „puha” vagy „kemény” megoldásokról, de a jellemzők összessége alapján a három osztatú modell fenntartható. Mindez összefügg azzal, hogy az egyes országokban a centralizációs törekvések érvényesítésekor hogyan valósul meg a jutalmazás és a büntetés gyakorlata.²⁰

– Kornai nem történelmi folyamatok átfogó feltárására, hanem „pillanatfelvételekre” koncentrált, ezért nem foglalkozott azzal, hogyan alakulhattak át egyes autokráciák lassabban vagy gyorsabban diktatúrákká.²¹ De azt fontosnak tartotta megállapítani, hogy bár az autokráciák és a diktatúrák demokratizálá-

¹⁷ KORNAI 2016/b.

¹⁸ ROLAND 2020, 33–34.

¹⁹ KORNAI 2016/a, 1091.

²⁰ KORNAI 2016/a, 1093.

²¹ KORNAI 2016/a, 1093.

sa nehéz, rendszerint társadalmi megrázkódtatásokkal kísért folyamat, a demokráciák ugyanakkor sérülékenyek, nem immunisak az autokráciává (vagy akár diktatúrává) alakulás folyamatával szemben.²² A demokrácia könnyen átfordulhat autokráciába, „a fordulópont attól függ, hogy a társadalom milyen értéket tulajdonít a liberális demokráciának”,²³ mekkora a társadalomban mutatkozó igény a liberális demokrácia értékeinek felismerésére és integrálására.²⁴ Az autokratikus Orbán-rendszer – Kornai meggyőződése szerint – sem az uralkodó párt választásokon elszenvedett vereségével, hanem valamely „föld-rengés”-szerű körülmény következtében fog véget érni,²⁵ valójában az ilyen rendszerek nem leválthatóak, a magyar példa pedig arra utal, hogy a hatalom-építés kedvező körülményei között akár „örökzöldek” is lehetnek,²⁶ s mindez összefügg a polgári öntudatosság szintjével. A kollektivisták kultúrák hosszabb távon fenn tudják tartani a nem demokratikus rendszereket, mint azok, amelyekben a polgárok tájékozottabbak és öntudatosak.²⁷ Az, hogy a demokráciák hosszabb távon hatékonyabbak a gazdasági erőforrások felhasználásában, a nemzetközi kapcsolatok békés kezelésében, a társadalom jólétének biztosításában, az autokráciák lakói számára nem egyértelmű, vagy épp nem is ismeretes.²⁸

Érdeemes feltenni a kérdést, hogy szükséges és lehetséges-e Kornai modelljét használni, illetve továbbgondolni? A fentebb már említett, Kornai-modellt használó elemzések mellett figyelemre méltó, hogy a Magyar Bálint – Madlovics Bálint szerzőpáros is a Kornai-modellt használta kiindulópontnak, sőt annak továbbfejlesztésével („megkettőzésével”) alkottak új, részleteiben kidolgozott tipológiát.²⁹

Ami pedig a továbbgondolást illeti, két fontos szempontra érdemes felhívni a figyelmet: 1. Kornai maga is hangsúlyozta modelljének az intézményes / procedurális szempontokra való alapozását, vagyis nyitva hagyta a továbbgondolás, továbbfejlesztés, „finomítás” lehetőségét. Az említett szerzők

²² KORNAI 2016/a, 1094.

²³ ROSTA-TÓTH 2021, 218–219; VAHABI 2021, 10.

²⁴ VAHABI 2021, 10–11.

²⁵ KORNAI 2015, 9; ROSTA 2019, 288.

²⁶ HÉNIN-INSEL 2021, 243.

²⁷ ROLAND 2020, 45; VAHABI 2021, 10.

²⁸ BRANDS 2018, 90.

²⁹ MAGYAR-MADLOVICS 2021, 258.

is ebből indultak ki: „Bár ezek a kategóriák határozott körvonalúak [ti. Kornai demokrácia–autokrácia–diktatúra leírása], csupán a politikai intézményekre összpontosulnak, nem terjednek ki a társadalmi cselekvés más szféráira. Sőt, ha a társadalmi cselekvés szférái nem különülnek el egymástól, még a politikai intézmények is más elvek szerint működnek, s ezeket nem lehet megragadni egy holisztikusabb szemlélet nélkül.”³⁰ 2. Az Orbán-rendszer töretlenül, folyamatosan működik 2010 óta, a parlamenti választások sorra a rendszer építésére biztató társadalmi felhatalmazást jelentenek, abban különösebb törés nem következett be. Kornai modellje 2016-ban született, vagyis figyelembe kell venni Magyarország esetében a 2010-es évek második felében és a 2020-as években felhalmozott tapasztalatait: mennyiben igazolják, illetve árnyalják a közelmúlt eseményei az autokrácia-modell érvényességét?

E ponton meg kell említeni, hogy élete alkonyán Kornai szkeptikusan nyilatkozott az „autokrácia” elnevezésről, ugyanakkor a modelljének strukturális elemeit határozottan fenntartotta: „Magyarország most is a középső, igen vegyes összetételű csoportba [vagyis az autokráciák közé] tartozik. Világos kritériumok szerint határolódik el azoktól az országoktól, amelyek demokráciák, és más, ugyancsak világos kritériumok szerint azoktól, amelyek diktatúrák. Sajnos ennek a középső csoportnak nem sikerült szemléletes és pontos nevet találni. Az »autokrácia« névvel próbálkoztam, de nem vált be, mert a rendszerelemzés más dimenziójában már le van foglalva.”³¹ Ennek ellenére az autokrácia kifejezést sokan továbbra is készséggel használják, ezért megfelelő magyarázattal társítva a Kornai által javasolt kifejezést nem érdemes teljesen elvetni. Arról is vannak viták, hogy az „autoriter rendszer” és az „autokrácia” szinonim fogalmak-e, érvek és ellenérvek mindkét álláspont mellett felhozhatók.³²

Egy lehetséges függelék a Kornai-modellhez

Hangsúlyozom, nem hiányosságként, hanem kifejezetten továbbgondolásként, finomításként tudok elképzelni további jellemzőket Kornai modelljéhez, amelyek – mondjuk úgy – harmadlagos jellemzőkként foghatók fel. A

³⁰ MAGYAR–MADLOVICS 2021, 658–659.

³¹ KORNAI 2021, 48.

³² BRANDS 2018, 101; RICZ 2021, 1262.

kormány leválthatóságának tételéből levezetett jellemzőket elsősorban a társadalompolitika oldaláról gondolom kiegészíthetőnek, továbbá a demokrácia – autokrácia – diktatúra megkülönböztetését a politikai gondolkodás, valamint a más politikai rendszerekhez való viszonyok szempontjából. Ennek megfelelően a Kornai-modell függelékeként az alábbiakat tudom szóba hozni:

11. Az állam individuális meghatározottsága, a vezető(k) befolyása az állam működésére. (A Kornai-modell 2. és 7. pontjából.)
12. A központi hatalom és az önkormányzatok viszonya, utóbbiak jellege. (Kornai-modell, 2. pont.)
13. Uralkodó ideológia jelenléte. (Kornai-modell, 4. pont.)
14. A nemzetközi kapcsolatokban kooperatív vagy konfliktuskereső magatartás. (Kornai-modell, 1. pont.)
15. A felsőbbrendűség gondolatának jelenléte. (Kornai-modell, 4. pont.)
16. Tisztelet követelése, önértetes állami magatartás. (Kornai-modell, 4. pont.)
17. A politikai rendszer reklámjának jelenléte, az állam politikai propagandájának súlya. (Kornai-modell, 8. pont.)
18. Állam–egyház viszonya, sajátos állami vallás-értelmezés jelenléte. (Kornai-modell, 10. pont.)
19. A történelmi múlt (emlékezetpolitika) szerepe. (Kornai-modell, 9. pont.)
20. A társadalom és a nemzet egységének vélelmezése. (Kornai-modell, 5. pont.)

Az egyes politikai rendszerek jellemzői:

	Demokrácia	Autokrácia	Diktatúra
11.	Erős intézmények, a vezető és az intézmények élén álló személyek az intézmények funkcióinak alárendeltek.	Gyenge intézmények, a vezető szerepe kiemelten fontos, az intézmények funkciói a vezetőknél alárendeltek.	A vezető szerepe kizárólagos, a tőle függő személyek irányítják az államot, az intézmények funkciói másodlagosak.
12.	Független, a helyi társadalom érdekeit a hatalom felé közvetítő önkormányzatok	Inkább a központi hatalom akaratát végrehajtó, vagy annak részben kiszolgáltató, közepesen erős önkormányzatok.	A központi hatalom akaratát végrehajtó helyi hatalmi szervek

13.	A rendszernek nincs hivatalos ideológiája.	A rendszernek van fél/hivatalos ideológiája, melyet előnyben részesít más nézetekkel szemben a közéletben, iskolai oktatásban.	A rendszernek van ideológiája, melyre a társadalmat át akarja nevelni, a más nézeteket képviselőket diszkriminálja.
14.	A nemzetközi kapcsolatokban kooperatív, kölcsönös előnyök kialakítására törekszik.	A nemzetközi kapcsolatokban konfrontatív, inkább erővel akarja az érdekeit érvényesíteni.	A nemzetközi kapcsolatokban konfrontatív, erővel akarja az érdekeit érvényesíteni.
15.	A rendszer nem hirdeti felsőbbrendűségét.	A rendszer felsőbbrendűségét hirdeti.	A rendszer felsőbbrendűségét, kizárólagosságát hirdeti.
16.	A rendszer nem követel tiszteletet.	A rendszer tiszteletet követel másoktól.	A rendszer tiszteletet követel másoktól.
17.	A rendszer nem folytat állami propagandát.	A rendszer állami propagandát hirdeti.	A rendszer állami propagandát hirdeti.
18.	Az állam és az egyház valóban elválasztva működik, a vallási közösségek egyenjogúak, az államra nincs befolyásuk.	Az egyházak az államnak jelentős mértékben kiszolgáltatottak.	Az egyházak az államnak alárendeltek, teljes mértékben kiszolgáltatottak.
19.	Az állam nem törekszik a múlt átértelmezésére, a történelem megítélésében és megjelenítésében konszenzusra törekszik.	Az államnak van emlékezetpolitikája, a történelem megítélésében saját koncepcióját igyekszik érvényesíteni.	Az államnak van emlékezetpolitikája, melynek kizárólagosságát hirdeti és megvalósítja.
20.	A rendszer elfogadja a társadalom sokszínűségét, az egységet közös politikai célok elérésében jelöli meg.	A rendszer nem fogadja el a társadalom sokszínűségét, nemzeti egységet hirdeti, vannak, akik „egyenlőbbek”.	A rendszer a nemzeti-társadalmi egység koncepcióját vallja, melyből kirekeszti a nem hivatalos ideológia képviselőit.

Rövid magyarázatok a függelék egyes pontjaihoz

11. A demokráciát az autokráciáktól és különösen a diktatúráktól nyilvánvaló módon megkülönbözteti előbbieik egyértelmű személyi meghatározottsága. E rendszerek nem véletlenül kapják nevüket az azokat létrehozó, meghatározó és hosszú időszakon keresztül irányító személyekről.³³ A diktatúrákra különösen igaz, hogy az államot működtető intézmények teljesen formálissá váltak, a tényleges hatalmi viszonyok nem attól függenek, hogy egy vezető milyen pozíciót tölt be, hanem hogy milyen a kapcsolata a rendszer első embereivel, valamint hol a helye a vezető által kiépített hierarchiában.

12. Kornai modelljében – jogosan – a központi kormányzat leválthatóságát, mint elsődleges jellemzőt hangsúlyozta, emellett azonban rendkívül fontos, hogy a helyi önkormányzatok mennyiben tudják megőrizni a helyi közösségek életét koordináló szabadságukat. Diktatúrákban kivétel nélkül a központi akarat végrehajtói, az autokráciákban azonban van lehetőség attól eltérő politikai erők helyzetbe kerülésére,³⁴ ami rendszerint a helyi lakosságot érintő konfliktus-helyzetek kialakulásához vezet.³⁵

13. A történelem nagy diktátorairól és diktatúráiról közismert, hogy valamely ideológia jegyében akarták átformálni az általuk irányított társadalmat, még hozzá erőszakos eszközökkel. (Hitler Németországa a nemzetiszocializmust, Sztálin Szovjetuniója a marxizmus-leninizmus szélsőséges változatát stb. hirdette.) A hajlandóság azonban az autokráciák esetében is kimutatható (a fizikai erőszak alkalmazása nélkül), Magyarországon például a „nemzeti együttműködés rendszere” jellemezhető úgy, mint egy nem „kanonizált”, inkább elvek laza halmazából építkező eszmerendszer, ami a társadalom átformálásának elvi alapjául szolgál. (Kicsit hasonló a helyzet a két világháború közötti Magyarország többet emlegetett, mint részletezett „keresztény-nemzeti” ideológiájához.)³⁶

³³ Magyarország esetében Orbán Viktor szerepére lásd például: KÖRÖSÉNYI-ILLYÉS-GYULAI 2020, 61; DALLAGO 2020, 182.

³⁴ ROSTA-TÓTH 2021, 218–219.

³⁵ FAZEKAS-FEKETE 2017. Lásd erről még KÖREI László: *A „jó helyi kormányzás” alapvonalai, teoretikus kérdései* című tanulmányát jelen kötetben.

³⁶ ÁDÁM-BOZÓKI 2018, 21.

14. Az autokráciák és a diktatúrák érdekeik érvényesítéséhez hajlamosabbak konfliktuskereső külpolitikát társítani. Saját rendszerük expanziójára törekednek, azonban a „nemzeti érdek” hangsúlyozása nyomán nemcsak a demokráciákkal kerülnek konfliktushelyzetbe, hanem nagyon is megvan a lehetőség arra, hogy egymással szemben is érdekeik határozott érvényesítése mellett döntsenek, gondoljunk csak arra, hogy a nacionalista külpolitikák természetükből fakadóan egymással szemben fogalmazódnak meg. A demokráciák szemszögéből nézve az autokráciák jellemzően kiszámíthatatlannak, hajlamosak a konfliktusra, belső bizonytalanságaik külső kivetítésére.³⁷ A sajátos magyar orbáni modellt is jellemzi nacionalizmus, és a 2010-es évek második felétől nyíltan törekedett arra, hogy valamiféle univerzális európai modellé váljon.³⁸ (Utóbbira még mindig megvan a lehetőség, bár a szlovéniai, illetve csehországi „exportálás” rövid távon sikertelennek bizonyult.³⁹)

15. A pont megfogalmazásakor abból indultam ki, hogy egy politikai rendszer besorolásakor az öndefiníció nem lehet kiindulópont – minden hatalomra került politikus a népakarat megnyilvánulására hivatkozva „demokráciának” tekinti önmagát. Az autokráciák és a diktatúrák azonban ezzel nem elégednek meg, rendszeresen jobb, az „igazi” demokráciának minősítik önmagukat a nyugat-európai értelemben vett liberális demokráciáknál.

16. Ez a gondolat szorosan kapcsolódik az önérzetesség kérdéséhez, az autokráciák és a diktatúrák rendszeresen elvárják, hogy a náluk kevésbé hatékonynak tartott demokratikus rendszerek tiszteletet tanúsítsanak irányukba, és ezt folyamatosan szóvá is teszik. A rendszerükkel kapcsolatos demokratikus kritikákat hajlamosak agresszív támadásként értékelni, miközben természetesnek veszik a jogot, hogy a demokratikus rezsimet bírálják. Ebből vezetőik nem csinálnak morális kérdést, amúgy is ez inkább a demokrácia híveire jellemző tulajdonság.⁴⁰ A magyar kormány számos megnyilatkozásában érvelt azzal, hogy az Európai Unió országaitól nem kapja meg a neki

³⁷ BRANDS 2018, 68, 98.

³⁸ ROSTA 2019, 288; HÉNIN-INSEL 2021, 238–239.

³⁹ Az európai autokráciák kísérletéről: RICZ 2021, 1254.

⁴⁰ BRANDS 2018, 67.

járó tiszteletet, már a 2014-es Európai Parlamenti választások kampányát is erre a követelésre építette.

17. A demokratikus rendszerekben megfigyelhető politikai propaganda ritkán irányul magának a politikai berendezkedésnek a reklámozására, míg autokráciákban és diktatúrákban gyakori a – választási kampányidőszakon túl is folytatott – propaganda tevékenység. Ennek keretében a rendszer sikerességéről igyekeznek meggyőzni az állam polgárait, az önreklám színvonala, mértéke, agresszivitásának szintje nagyon is jellemző a politikai rendszerek megkülönböztetésekor.

18. Kornai János az alapvető szabadságjogok közül kiemelte a sajtószabadság, a média függetlenségének kérdését, ehhez mindenképp hozzá kell tenni a vallásszabadság, az egyház–állam viszony kérdését. Mivel az autokráciák, és különösen magas szinten a diktatúrák ideológiailag elkötelezett politikai rendszert építenek (lásd 13. pont), logikus, hogy nem tudnak semleges viszonyt kialakítani a rendszer keretei között működő egyházakkal, és az általuk képviselt vallásossággal. Hajlamosak arra, hogy például „saját” kereszténységet alakítsanak ki, a vallási közösségeket pedig aszerint ítélik meg, hogy melyek hajlandók a rendszerrel való együttműködésre, céljai támogatására és melyek nem.

19. Az autokráciák, és különösen a diktatúrák nemcsak a jelenben kívánják stabilnak és sikeresnek láttatni önmagukat, de ezt a képet hajlamosak visszavetíteni a múltba, minél erősebb történeti megalapozottságot tulajdonítva önmaguknak. Az emlékezetpolitika, különösen a dicsőséges nemzeti múlt megjelenítése számukra fontos utcaelnevezésekben, a közterületi szoborkultúrában, az iskolai oktatásban, a nemzeti ünnepeken stb. Kornai János az „újragondolt rendszerparadigma” kialakítása során a nacionalizmust nem sorolta az autokráciák alapvető jellemzői közé,⁴¹ ugyanakkor más elemzéseiben kiemelten foglalkozott a kérdéssel. A magyarországi „U-kanyarral” kapcsolatos elemzésében történelmi háttérbe ágyazta az autokrácia jelenségét,

⁴¹ KORNAI 2016/b.

felhívta a figyelmet például arra, hogy az autokráciák nem annyira egymást másolják, mint inkább saját múltbeli előzményeiket elevenítik fel újra.⁴²

20. Az előbbi ponttal szorosan összefügg az autokráciák, és különösen a diktatúrák további jellemzője: a „nemzeti egység” vélelmezése.⁴³ A demokráciákkal ellentétben a társadalom sokszínűségét bizonytalansági tényezőnek kezelik, a saját ideológiai elkötelezettségüknek megfelelő tartalommal és szinten minél egységesebb értékrendet és világnézetet képviselő sokaságot kívánnak irányítani, ebben látva a stabilitás legfontosabb tényezőjét.

Kitekintés

Kornai János autokrácia-modelljéhez fűzött 10 további függelék felfogható egyfajta töprengésnek, ugyanakkor arra is inspirál, hogy további elemekkel finomítsuk a közgazdász összességében időtállóan bizonyult rendszerét. Utóbbira már csak az is alapot ad, hogy például a magyarországi Orbán-rendszer, valamint a hasonló rendszer-kísérletek az európai politika fontos jelenségeinek számítanak a 2020-as években, s ez még bizonyosan így is marad – ma még nem látható elágazásokkal és időbeli távlatban.

Bibliográfia

ÁDÁM–BOZÓKI 2018

ÁDÁM Zoltán–BOZÓKI András: Vallás és jobboldali populizmus Magyarországon. *Mozgó Világ* 44/3, 2018, 17–38.

BONET–ZAMORANO 2021

Lluís BONET–Mariano Martín ZAMORANO: Cultural policies in illiberal democracies: a conceptual framework based on the Polish and Hungarian governing experiences. *International Journal of Cultural Policy* 27/5, 2021, 559–573. DOI: 10.1080/10286632.2020.1806829

⁴² KORNAI 2015, 9–10; ROSTA 2019, 288; részletesebben: BONET–ZAMORANO 2021.

⁴³ HÉNIN–INSEL 2021, 244.

BRANDS 2018

Hal BRANDS: Democracy vs Authoritarianism: How Ideology Shapes Great-Power Conflict. *Survival* 60/5, 2018, 61–114.

DOI: 10.1080/10.1080/00396338.2018.1518371

DALLAGO 2020

Bruno DALLAGO: The System Paradigm and the European Monetary Union: What János Kornai's Contribution to Comparative Economics Can Suggest to the Eurozone. In: *Systems, Institutions, and Values in East and West. Engaging with János Kornai's Scholarship*. Ed. Dóra PIROSKA–Miklós ROSTA. Budapest–New York, CEU Press, 2020. 101–130.

FAZEKAS–FEKETE 2017

Csaba FAZEKAS–Sándor FEKETE: Change of the Local Self-governments' Sovereignty in Hungary. *Slovak Journal of Public Policy and Public Administration* 4/1, 2017, 20–29.

GURIJEV–TREISMAN 2023

Szergej GURIJEV–Daniél TREISMAN: *Spindiktátorok. A zsarnokság változó arca a 21. században*. Ford. ROBOZ Gábor. Budapest, HVG-könyvek, 2023.

HÉNIN–INSEL 2021

Pierre-Yves HÉNIN–Ahmet INSEL: Hungary's U-turn in Kornai's system paradigm perspective: a case for national authoritarian capitalism. *Public Choice* 187, 2021, 235–245. DOI: 10.1007/s11127-021-00882-1

KORNAI 1999

KORNAI János: A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle* 46/7–8, 1999, 585–599.

KORNAI 2015

KORNAI János: U-kanyar Magyarországon. *Élet és Irodalom* 59/14, 2015, 8–10.

KORNAI 2016/a

KORNAI János: Még egyszer a „rendszerparadigmáról”. Tisztázás és kiegészítések a posztszocialista régió tapasztalatainak fényében. *Közgazdasági Szemle* 63/10, 2016, 1074–1119. DOI: 10.18414/KSZ.2016.10.1074

KORNAI 2016/b

KORNAI János: Sebezhető demokráciák. A kapitalizmusról és az autokráciáról. Riporter FARKAS Zoltán. *HVG* 38/42, 2016, 10–13.

KORNAI 2021

KORNAI János: Széljegyzetek. Reformokról, a kínai fenyegetésről, a magyar autokráciáról. Riporter FARKAS Zoltán. *HVG* 43/12, 2021, 48–49.

KÖRÖSÉNYI–ILLYÉS–GYULAI 2020

KÖRÖSÉNYI András–ILLYÉS Gábor–GYULAI Attila: *Az Orbán-rezsim. A plebisziter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata*. Budapest, Osiris, 2020.

LAKI 2018

LAKI Mihály: Kockázatok és mellékhatások. *BUKSz* 30/1, 2018, 3–8.

MAGYAR–MADLOVICS 2021

MAGYAR Bálint–MADLOVICS Bálint: *A posztkommunista rendszerek anatómiája. Egy fogalmi keret.* Budapest, Noran Libro, 2021.

MARTIN 2020

József Péter MARTIN: Resource Reallocation and Ambiguous Economic Performance in a Captured State: The Case of Hungary. In: *Systems, Institutions, and Values in East and West. Engaging with János Kornai's Scholarship.* Ed. Dóra PIROSKA–Miklós ROSTA. Budapest–New York, CEU Press, 2020. 173–202.

PIĄTEK 2023

Dawid PIĄTEK: The illiberal model of state capitalism in Poland. *Ekonomia i Prawo. Economics and Law*, 22/1, 2023, 157–175. DOI: 10.12775/EiP.2023.009.

RICZ 2021

Judit RICZ: The Anatomy of the Newly Emerging Illiberal Model of State Capitalism: A Developmental Dead End? *International Journal of Public Administration*, 44/14, 2021, 1253–1263. DOI: 10.1080/01900692.2021.1874984

ROLAND 2020

Gerard ROLAND: Thinking Capitalism with János Kornai. In: *Systems, Institutions, and Values in East and West. Engaging with János Kornai's Scholarship.* Ed. Dóra PIROSKA–Miklós ROSTA. Budapest–New York, CEU Press, 2020. 29–50.

ROSTA 2019

ROSTA Miklós: Látélet. *Magyar Tudomány* 180/2, 2019, 287–290. DOI: 10.1556/2065.180.2019.1.15

ROSTA–TÓTH 2021

Miklós ROSTA–László TÓTH: Is there a demand for autocracies in Europe? Comparing the attitudes of Hungarian and Italian university students toward liberal democratic values inspired by János Kornai. *Public Choice* 187, 2021, 217–233. DOI: 10.1007/s11127-021-00877-y

VAHABI 2021

Mehrdad VAHABI: Introduction: a special issue in honoring Janos Kornai. *Public Choice* 187, 2021, 1–13. DOI: 10.1007/s11127-021-00887-w

Politikai rítus és politikai mítosz

Fekete Sándor

A Harmadik Birodalom alattvalóinak kényszermentes tekintetét az 1933 januári hatalomátvételtől egészen a háború 1939 szeptemberi kitöréséig egy igen sajátos módszerrel, mégpedig megemlékezési szertartások sorával tellették a Nemzetiszocialista Pártra és annak ideológiájára. Ezen ünnepeknek előadási szerkezete, számbelisége hamarjában kanonizált formát öltött, amelyet a Harmadik Birodalom bukásáig meg is őriztek. A Nemzetiszocialista Párt naptári liturgiája ezzel szabályozott és teljes volt, mivel az újonnan költött ünnepek az élet minden területét áthatották.

A liturgikus év január 30-án kezdődött, Hitler 1933-as hatalomátvételének évfordulójával. Az új naptári ünnepnapon Hitler minden évben beszédet mondott a Reichstagban, amelyet a rádió is sugárzott. A '33-as, január 30-i fáklvás felvonulást is a „hagyomány” részévé tették, így természetesen minden évben megismétlésre került. A nap ezzel még nem volt teljes. Lezárásáról a rádió gondoskodott, amely hangszóróiból minden utcáskon a tizennyolc éves fiataloknak a párt tagjává válásának lehetőségeit taglaló felszólítás harsogott. Február 24-én a „régí bajtársak” emlékére rendeztek ünnepséget, amelyen természetesen a párt alapításáról sem feledkeztek meg szólni. Március 16. nemzeti gyásznapi volt, amelyet a weimari köztársaságból emeltek át, és az első világháborúban elesettek emlékének szenteltek. A hónap utolsó vasárnapján a tizennyolc éves fiataloké volt a főszerep, hiszen ekkor léphetek be – többek között a Führernek tett hűségeskü után – egy ceremóniális beavatási szertartás után a Hitler Jugendbe. Április 20-án, a Führer születésnapján a Brandenburgi Kapunál tartott díszszemlé a Wehrmacht. A nemzeti ünnepet május elsején tartották, amely eredetileg munkásünnep volt, de ilyen formában nem szolgálhatta megfelelően az óhajtott célt. A nyári napfordulón, azaz június 21-én újabb seregszemle következett, ekkor az SS és a Hitler Jugend mutatta meg teljes pompában magát. (Látható, hogy még az esztendő számtani közepét alig elhagyva sem volt megemlékezésektől men-

tes a liturgikus év, amely hasonló formában folytatódik december 31-ig bezárólag.) A nemzetiszocialista adminisztráció látszólag egy teljesen új struktúrát épített fel, amely rendszer tudatosan gyúrta magába azokat a fontos szokásokat, amelyeket a kereszténység az idő kezelésére kialakított, miként korábban tette ezt a pogány szokásokkal. E szertartások hatására kirajzolódik egy régi keletű német hagyomány, amelyet egyebek között a szóban forgó szertartások tartanak mozgásban.

Miért, ki számára, egyáltalán fontos-e, kutatja-e ezt valaki egyáltalán? Ilyen és az ehhez hasonló kérdések mielőbbi felszínre bukkanásának megakadályozásáért próbálkozunk egy elméleti tisztázással, mielőtt újra a megkezdett mederbe terelnénk gondolatmenetünket.

Időnként heves vita dúl a társadalomtudományokban (is), hogy egy-egy probléma kutatására, értelmezésére kinek van legitim módszertana, esetleg erkölcsileg feddhetetlen múltja. Az utóbbi időkben viszont azt tapasztalhatjuk, hogy bárki kijelölhet a maga számára új kutatási területeket, s kialakíthatja azok hagyományait. E folyamatok elvégzése azonban a tudományágak közötti határátlépések, kölcsönzések, jobb esetben együttműködések bonyolult hálózatát hozza létre. Az így lezajlott (zajló) jelenségek együttese lazán összefonódó hagyományokat, irányzatokat teremt, gyakran eltérő elméleti megfontolások meglétével. Ilyen típusú hagyomány a politikai antropológia is, amelynek kutatási területét, főhajtásait, módszertanát, határait nem védik intézményes keretek.

Az antropológia, kulturális antropológia első lépésben „csak zárt, primitív és archaikus társadalmakat elemezve, majd a modernizálódó és fejlett társadalmakat is megfigyelve azt akarja megmagyarázni, amit más tudományok általában a társadalmi jelenségek tovább nem bontható, magyarázó változójának tekintenek: a kultúra formáit.”¹ Más diszciplína művelői előszeretettel fordulnak az antropológia egyes iskoláihoz, probléma megközelítéséhez. Ezen érdeklődés meghatározó vonása a modernitás előtti tapasztalat iránti kíváncsiság, amelynek mélyebb ismerete segíthet meglátni és megérteni a modern intézmények racionalitáson túli elemeit, s olyan fogalmak többletjelentéseit is, mint a „természetes”, az „ősi”, az „autentikus”, a „szent”. E főhajtás védőszárnyai alatt jelenik meg a politikai antropológia,

¹ ZENTAI 1997, 10.

amely egy maga köré szerveződő, kurrens témákkal, visszatérő problémákkal foglalkozó, jellemző érzékenységgel megjelenő tudomány, sokra becsült szerzők tolmácsolásában. Mivel e mag összetétele azonban állandóan változik, körülírását gyakori bizonytalanságok övezik.

A politikai antropológia kulcsfogalma a kultúra. Mindazonáltal a fogalomnak nincs univerzálisan érvényes definíciója az antropológia érzékenységre számot tartó tudományágán belül. Amit hozzávetőlegesen mindenki elfogad, az az, hogy a kultúra a társadalmi gyakorlat minden fontos szférájával közvetlen kapcsolatban áll, egyfajta fogalmi keret, kódrendszer, amely magába foglalja az alapvető normákat, gondolkodási- és viselkedésformákat. Az egyetértés eddig tart, az alapszöveg lényegi részét ezzel szemben már mindenki a saját ízlése, érdeke szerint értelmezi, attól függően, hogy ki és milyen nézőpontból próbálja megfejteni vagy benne élni.

A tudományág művelői általában abból indulnak ki, hogy a politika világát egyfajta belső logika, önállóság és elrendeződések jellemzik, miközben a kultúra szövetéhez egy bonyolult viszonyrendszeren keresztül kötődik. Így a politika egyrészt maga is formálja, teremti, másrészt pedig használja a kultúrát. A kultúra adaptációja, elsajátítása, használata azonban meghatározott hatalmi állapotban történik, amely állapot kialakításában a modern társadalmak formális politikai intézményeinek van meghatározó szerepe. Fontos azonban megjegyezni, hogy a politika és a kultúra összekapcsolását a politikatudomány és a politikai filozófia már jóval korábban megtette a „politikai kultúra” fogalmában. A fogalomról e tudományágak általi gondos vizsgálat során kijelenthető, hogy gyakran normatív tartalmú, azaz a politika világában elvárt stílust, ízlésvilágot, habitust hirdeti. A kortárs antropológusok többsége viszont némi fenntartással közeledik a politikai kultúra fogalmához, mert az a zárt és homogén egységeket feltételező kultúrakonceptiót erősíti. Az ilyen fajta koncepciót az antropológia a primitív társadalmak tanulmányozása során állította fel, de jó ideje már megszabadulni igyekszik tőle.

Az antropológia, politikai antropológia más tudományokhoz hasonlóan rendelkezik bizonyos előfeltevésekkel, amelyek itt a hatalom természetéhez köthetőek. E feltevésekből kiinduló fontos következmény, hogy a politika megnevezhető célok érdekében használja a kultúra formáit, alakzatait, építőköveit. A politika és a kultúra kapcsolata egy egyirányú, manipulatív kap-

csolatot sugall, ahol a gyakorlatban a kultúra jelenségei sajátos megvilágításba kerülnek a politika intézményeinek és a mindenkori hatalom viszonyainak sűrűjében. Ugyanazon folyamat részeként egyfelől kiszámított módon használják, másfelől építik, újrarendezik a kultúra fogalmát. Ebből következően a kultúra megjelenítésének minden mozzanatát áthatja a hatalom gyakorlása. E megjelenítések közül a „politikai antropológiát azok érdeklík, amelyekben a társadalom esetleg egyes csoportjai a lehetőségeikkel és vágyaikkal való azonosulás kitüntetett formáit teremtik meg. Ilyen forma a tradíció, az emlékezet, az ünnep, az identitás.”²

Ismerős, hogy a politikai filozófiák által lefektetett alapművek, netán alapeszmék különválasztják az észet a szenvedélytől, a testet a szellemtől, valamint a magánszférát a közszférától. A politikai antropológia viszont eme szétválasztások megvalósulását a politika aktuális, gyakorlati művelésében esetlegesnek, részlegesnek látja. Más szóval a politika antropológiája minduntalan belefut olyan jelenségekbe, amelyek „nem tipikus” építőkövei a modern társadalmak politikai gyakorlatának. Kérdésként azonban megmarad, hogy a „nem tipikus” kifejezés kétséget kizáróan azonosítható-e a premodern állapotokból megmaradt, megbújt, továbbélt, és a fejlett társadalmak életébe és képzeletvilágába betagozódott jelenségekkel.

Visszatérve a Harmadik Birodalom liturgikus éveinek tárgyalásához, az ilyen és ehhez hasonló események természetesen részei egy szélesebb körű jelenségnek, mégpedig a rituális cselekvésnek. Azonban a „ritus” szó használatát illetően alapvető nézetkülönbség uralkodik. Az egyik legműködőképesebb és legteljesebb definíciót Lukes adta,³ aki szerint a „ritus” kifejezés olyan „szimbolikus természetű, szabályok által irányított tevékenységek” leírására alkalmas, amelyek „résztevők figyelmét általuk különösen fontosnak tartott gondolatokra és érzésekre irányítják”.⁴ A meghatározás szerint a rítusok nem csupán expresszívok – amelyek vagy nem stratégiai célra irányulnak, vagy ha arra irányulnak, például a termékenység rítusok, akkor nem érik el a céljukat –, de formalizált jelleget is öltenek, s általában stilizált, sematizált és ismétlődő természetűek. Ebből adódóan nincsenek kitéve a spontán változásnak, legalábbis csak szűk korlátok között. Céljuk érzések

² Uo. 11.

³ Vö. LUKES 1975.

⁴ Uo. 392.

felkeltése, nem pedig egy pillanatnyi felindulás hatására bekövetkező esemény. A rítusok könnyen találnak utat társadalmi környezetükhöz, s bármi is jelenjen meg bennük, az áthatja a nem rituális cselekvést és mentalitást is. A formalizáltságuk ellenben félrevezethető lehet, tekintettel arra, hogy akik végrehajtják a rítusokat, kötelezőnek érzik őket – ha nem is feltétel nélkül –, és mindig durva igazságtalanságnak érzik, ha a rituális cselekvés végrehajtása közben megzavarja, akadályozza őket valamilyen csoport vagy egyén. Az állítás megfordítva is igaz, hisz akkor sem reagálnak másképpen, ha számukra idegen, az „igazságról” alkotott víziójukkal összeegyeztethetetlen rítusok végzésére próbálják őket rávenni.

Meghatározó jellemző az idővel, a múlttal való kapcsolat, hiszen minden rítus ismétlődő, ami automatikusan utal a múlttal való folytonosságra. Vannak visszatérő naptári ünnepek, mint például az Újév és a születésnapok; zászlókat félárbócra eresztenek; Mindenszentekkor gyertyákat helyeznek el a sírokon. E megemlékezések egy részét örömmel tartják meg, másokat tehernek érznek. Közös bennük azonban, hogy nem csak felvetik, hanem szigorúan állítják a múlttal való folytonosságot. És sokuk ezek közül oly módon teszi ezt, hogy rituálisan újra előadja azon események történéseit, amelyek valamilyen múltbeli időpontban mehetek végbe.

A rítus értelmezésének módszerére jellemző egy feltevés: a rítust a szimbolikus reprezentáció egyik formájaként magyarázzák. A rejtett, szimbolikus tartalmát azon meghatározó jegyek alapján próbálják megragadni, amelyekkel más formák, különösen az álmok és a mítoszok is rendelkeznek. Ezért is tapasztalható a rítus és a mítosz között valamifajta analógia, amely hasonlóság azonban számos eltérést is rejt magában. Célunk így nem lehet más, minthogy élesen rávilágítsunk a mítosz és a rítus kétséget kizáró különbségeire, s mindeközben szót ejtsünk a mítosz egyik súlyos következményekkel terhes ágáról, a politikai mítoszlól.

A mítoszt előadhatja egy előadó a közönség szórakoztatásáért, a szülő a gyermekének leckeként. Ha valaki elmond egy mítoszt, még nem feltétlenül fogadja el. A mítosz elmondása – a rítus előadásával ellentétben – nem specifikálja azt a viszonyt, amely fennáll a rítus előadója és a között, amit előad. Ezen okból a rítus struktúrájába beépül egy olyan állandó elem, amely a mítoszéban nem található. Tehát egy fontos tekintetben strukturálisan a mítosz és a rítus különbözik egymástól.

A 19. század végén túlfűtött vita tárgyát képezte a mítoszok drámai feldolgozása, átalakítása, amelyben a szóban forgó strukturális eltérés világosan megmutatkozik. Létezett egyrészt egy felfogás, amely szerint a mitikus anyag feldolgozása véges folyamat, hiszen a témául szolgáló anyag sokféle-képpen kezelhető, míg valamelyik nagy drámaíró véges formába nem önti. Ezt folyamatos újraértelmezések történetének tekintették. A másik felfogás szerint azonban elképzelhető egy olyan kreatív jelentésváltoztatosság, amely már túlmegegy, és nem illik bele az előző sémába. Példának okáért álljon itt az Oresztész-Elektra mítosz, ahol ugyanazt a tragikus helyzetet, ugyanazt a mitológiai anyagot feldolgozza mindhárom nagy görög tragédiaíró, hovatovább a Hamletben az egyik legnagyobb drámaíró. Ekkor ugyanazon mitológiai anyagnak gyökeresen különböző feldolgozásaival van dolgunk. A vélemények különbözősége során azonban feltárulkozik előttünk a mítosz egy újabb lényegi vonása, mely szerint a mítosz szimbolikus tartalma inkább a jelentések egyfajta tárháza, amely nincs bezárva más struktúrákban való felhasználás számára sem. A mítosz tehát a jelentések beláthatatlan tartományát rejt magában.

Az előbb felfedezett jellemzőt összehasonlítva a rítus struktúrája jóval kevesebb változtatási lehetőséget tesz lehetővé, amellet, hogy a rítus születésének – kitalálták egyszer –, valamint részletei fejlődésének tudatában ez mégis nehezen hihető. Ámde a rítusokba be van építve a változatlanság lehetősége, mivel egyik lényegi vonásuk, hogy meghatározzák azt a viszonyt, amely a rítus előadása és tartalma között fennáll. Ezt felismerve számos tradicionális társadalomban a túl gyors fejlődés egyik lehetséges ellenszereként – a lehetőségekhez képest – mindent megtesznek a rítusok változásának megakadályozására. A mise liturgiája közel kétezzer évig fennmaradt, s ez idő alatt csak nagyon lassan változott, sőt, a misében felsorolt hitvallások jelenlegi formáját sem a modern kori managerek, assistant managerek találták ki a legmodernebb technológia segítségével, s mégis valami „titokzatos csoda” folytán eléggé tűrhetően működött.

A liturgikus nyelv különleges működésének köszönhető a rítus állandósága. Ez kifejeződik abban, hogy a liturgikus nyelv nem használ eseményekről való beszámolókat, olyan állításokat, amelyek kísérleti eredményeket vagy hipotéziseket fogalmaznak meg. Inkább a cselekvésnek egy bizonyos formája, jobban mondva a liturgikus nyelv önmagában cselekvés, amely két

sajátosságra bontható. Először is, a rítus performatív nyelv, ahol magának a performatívumnak a kiejtése egy bizonyos típusú cselekvés, azonban ha nincs végrehajtás, nem beszélhetünk rítusról sem. A performatívumok az előírt testtartásokba, gesztusokba és mozgásokba is bele vannak kódolva. Ezen kódolás módja egy viszonylag egyszerű aktus. A test felveszi az előírt tartást, és a megfelelő mozgásokat hajtja végre, tehát korlátozott határok között mozog, amely viszont megszabadítja a kommunikációt számos értelmezési problémától. Az ember térdel, vagy nem térdel, vagy összekulcsolja a kezét, vagy nem kulcsolja össze. Ilyenkor térdelni annyit tesz, mint a test látható, jelenlévő anyagával kimutatni az alárendelődést. Az ilyen performatív cselekvések különösen hatékonyak, mivel egyértelmű és testet öltött „beszédmódok”. Másodszor a rítus formalizált nyelv, tehát nem az előadó művei, hanem kánonban rögzítettek, és ezért pontosan megismételhetők. A rituális nyelv formalizáltságának igen erős emlékezetfelidéző sajátossága van. Egy nyelvet akkor nevezünk formalizáltnak, amikor az szisztematikusan határt szab az elérhető nyelvi választási lehetőségeknek. Jellemző módon ez történik a rítus esetében, ahol a nyelv szabadságának igen szűk teret hagynak, így a stílusnak, valamint a szavak megválasztásának módja sokkal szűkebben lehetséges, mint a mindennapi nyelvben. Ezt nevezhetjük „kánonyszerű párhuzamosságnak”, amely nemcsak a rítust jellemzi, hanem előszokott fordulni – példának okáért – a hagyományos népköltészetben is. Azonban a rítusban keveredik ez az eszköz a formalizálás egyéb típusaival, amelyekben a beszéd, a gesztus, az ének és a tánc kompozíciós egésszé formálódik. Ezek az ismertetőjegyek együttesen teremtik a rítus megkülönböztető összetevőit.

A sajátosságok további kiemelése érdekében – a hétköznapi nyelvvel összehasonlítva – a rituális nyelvnek az alábbi jellemzőit fedezhetjük még fel: szótára korlátozott, rögzíti a beszédaktusok rendjét, megszabja a megnyilatkozások számát. A rituális beszédaktus felsorolt tulajdonságai mind egy közös célra irányulnak. Már a kezdet kezdetén előre látható a beszédaktus befejezése, hiszen ha már elkezdődött, és helyesen akarunk eljárni, kizárólag csak egyetlen szekvencia követhető. Még továbbmenve, a rituális beszédben az előadásmód intonációjának és ritmusának megválasztása is korlátozott, mi több, a testtartás, a mozgás, a gesztus a rítusban nem kombinálódik

olyan finoman, mint a hétköznapi helyzetekben, ahol a kapcsolódásaik többféle és többértelmű információt továbbíthatnak.

A mítosz még a primitív társadalmakban sem működik hasonló módon és ugyanolyan erővel, pedig ezekben a közösségekben a mítosz áthatja és irányítja az emberek társadalmi életének és érzéseinek egészét. A mítosz ott és akkor a legerősebb, amikor az embernek szokatlan és veszélyes helyzetekkel kell megbirkóznia. Ezt bizonyítva Malinowski rámutatott,⁵ hogy a mágia használata még a primitív társadalmakban is csak a tevékenységek egy meghatározott körére korlátozódik. Azokban a szituációkban, amelyek megoldhatók viszonylag könnyű eszközökkel, ott még a bennszületett sem fordul a varázslathoz. Csak természetes képességeit messze meghaladó helyzetben használja a „természetfeletti” kellékeket. Tehát mindig marad egy bizonyos terület, ahol a varázslat nem jelenik meg, és amelyet ennél fogva világi szférának tekinthetünk. A mágia és a mitológia szerepe a primitív társadalmakban jól illik az ember politikai életének magasabb fejlettségi szintjéhez kapcsolódó állomásaira is. Nyomorúságos helyzetekben az emberek mindig drasztikus eszközökhöz folyamodnak – és napjaink politikai mítoszai pontosan ilyen drasztikus eszközök, de erről majd később. Úgy tűnik tehát, hogy nincs új a nap alatt, ultima ratio-nak még mindig ott van a természetfeletti és a misztikus, ha a józan ész cserbenhagyna bennünket.

A kezdetleges társadalmakban bevett és elfogadott dolognak számított, hogy az összes emberi képesség és természeti erő megtestesülhet egyetlen emberben. A varázsló – hisz róla van szó –, ha tisztában van a varázsigéekkel, és pontosan tudja, hogyan kell használnia őket a megfelelő helyen és a megfelelő időben, minden fölött uralkodik. Igaz, a „modern” ember már nem hajlandó hinni a természetfeletti mágiában, de könnyű lélekkel képes bízni a „társadalmi mágia” mindenható orvosságában. Könnyen kialakulhat bennük az a meggyőződés, hogy csupán a megfelelő emberre van szükségük, és a vágy teljesülhet. A vágy, amely a kollektív vágyat jelöli, a primitív társadalmak démonainak és isteneinek a megszemélyesítéseiből eredeztethető. Itt Carlyle hőskultusz-elmélete érezteti hatását,⁶ amelynek a lényege, hogy a

⁵ Vö. MALINOWSKI 1972.

⁶ Vö. CARLYLE 1923.

hősök tisztelete az emberi történelem nélkülözhetetlen eleme. Nem szüntethető meg, amíg az ember el nem tűnik a föld színéről.

A modern politikus – hasonlóan a primitív varázslóhoz – egyrészt egy új, teljesen irracionális és misztikus vallás papja, de amikor védelmeznie és népszerűsíteni kell ezt a vallást, akkor nagyon is módszeresen jár el. A véletlennek lehetőséget nem hagyva, minden apró lépését megtervezve munkálkodik. Ez a furcsa kombináció politikai mítoszaink legfeltűnőbb vonása. Itt már nem pusztán a szabadon szárnyaló képzelet termékével van dolgunk, hanem olyan mítosszal, amelyet tervszerűen leheltek életre rendkívüli ravasz mesteremberek. A nagy technika korában ugyanolyan lehetőség nyílik hasonló módszerekkel mítoszokat gyártani, mint modern fegyvereket, repülőgépeket stb. Így a valóságos újra felfegyverkezés nem az 1933-as németországi katonai előkészületekkel vette kezdetét, hanem már sokkal korábban, a politikai mítoszok keletkezésével és győzelmével indult meg. A katonai felfegyverkezés tehát már szükségszerű következmény volt, nem pedig a mindent felgyorsító előzmény.

A cél érdekében, első lépésben mindenekelőtt a nyelv működését kellett megváltoztatni. A szavak alapvetően két teljesen különböző funkciót látnak el. Az egyik a szemantikai funkció, amely még a primitív nyelvekben is megtalálható. A másik pedig a mágikus funkció, közelebbről a varázsszó, amelylyel nem dolgokat, vagy dolgok közötti viszonyokat próbálunk meg leírni, hanem egyfajta hatásokat próbálunk előidézni, segítségükkel megpróbálunk beavatkozni a dolgok *természetes* rendjébe. Meglepő módon, a mágikus funkció a modern világban újra nagyobb szerepet kap, sőt, a varázsszó elsőbbséget élvez a szemantikai szóval szemben. Új szavak alakultak ki, mi több, a régi szavak jelentését megváltoztatták, aminek következtében már mélyreható jelentésváltozásról beszélhetünk. A korábban leíró, logikai vagy szemantikai értelemben használt szavakat most már mágikus szavakként használják, amelyeknek az a küldetésük, hogy bizonyos hatásokat váltsanak ki, bizonyos érzéseket keltsenek fel.

A varázsszó megléte azonban még nem elég, ahhoz, hogy tökéletesen kifejtse a hatását, meg kell támogatni új rítusokkal. Ebből a szempontból is jelesre vizsgáztak a politikai vezetők, hiszen módszeresen és alaposan jártak el, amelynek következtében minden politikai cselekvésnek megvan a maga sajátos szertartása. Az új rítusoknak a hatása nyilvánvaló. Az aktív erőink –

úgy mint az ítélőerő és a kritikus gondolkodás képessége –, továbbá a személyiség és az egyéni felelősségérzés elaltatásáról semmi sem gondoskodik eredményesebben, mint ugyanazoknak a szertartásoknak a rendszeres és folyamatos ismétlése. Az egyéni felelősség tulajdonképpen ismeretlen minden rítusok szabályozta primitív társadalomban.

A civilizált életmóddal szembeállított primitív élet jellegéről kialakult elképzelésünk az utóbbi kétszáz évben gyökeresen megváltozott. A kezdetet a 18. században Rousseau képviselte, amikor megfogalmazta híres elméletét a természeti állapotról és a primitív életről. Ő a primitív életben a boldogság paradicsomi megvalósulását, valamint az egyszerűség és az ártatlanság állapotát vélte felfedezni. Ekkor mindenki beérte egyszerű vágyainak kielégítésével, az ösztöneit követve, amelynek gyümölcse a legmagasabb rendű jóban, az abszolút függetlenségben való részesedés. Azonban az antropológiai kutatások 19. században végbement fejlődése során e filozófiai idill súlyos károkat szenvedett, szinte az ellentétébe fordult. E. Sidney Hartland már így fogalmaz: „A bennszülött távolról sem Rousseau képzeletének szabad és kötetlen életét élő teremtménye. Épp ellenkezőleg, mindenben népének szokásai irányítják; kötik az ősrégi tradíciók kötelékei [...] Ezeket a béklyókat magától értetődően fogadja el; sohasem próbál kitörni.”⁷ Ezek a mondatok az 1920-as években íródtak, de az eltelt idők során sajnos meg kellett tanulnunk egy újabb keserű leckét, tudniillik a modern ember még nem küzdötte le igazán a primitív élet stádiumát. Egy pillanat alatt képes visszaesni a teljes elfogadás állapotába, amikor ugyanazokkal az erőkkkel szembesül. Miután már nem kérdőjelezi meg a környezetét, magától értetődőnek fogadja el azt. Ekkor már olyan emberekkel van dolgunk, akik feladták emberi méltóságukat, mi több, lemondtak a szabad és egyéni cselekvő mivoltukról. Ez már a bábszínház világa, ahol az ember egész egyéni és társadalmi életében a zsinórokat a politikai vezetők rángatják, oly furfangos módon, hogy már nem azzal kezdik, hogy megkövetelnek, vagy tiltanak meghatározott cselekedeteket. Arra törekednek, hogy az emberek változzanak meg annak érdekében, hogy irányítani és ellenőrizni tudják tetteiket. A politikai mítosz így teljesíti kitűzött célját, hiszen az emberek ellenállás nélkül áldozatul estek, legyőzték és leigázták őket, mielőtt felismerték volna, hogy mi is történik velük.

⁷ HARTLAND 1924, 15.

Hagyományos módszerekkel nem lehetett volna ezt elérni, elvégre az emberek még a legerősebb politikai elnyomás idején is éltek a saját életüket. Elég felidézniük az ókor értelmetlen erőszaktól hangos korszakait, hogy tanúi lehessünk a klasszikus erkölcsi eszmék fennmaradásának, sőt megerősödésének. Seneca Nero udvarában élt, s alkotott morális tartalmú, sztoikus műveket, a személyes példamutatásában kiemelve a bölcs ember függetlenségét, s az akarat autonómiáját. A modern politikai mítoszaink még azelőtt lerombolták ezeket az eszméket, mielőtt azok megkezdték volna áldásos tevékenységüket.

A politikai mítoszokról adott természetrajzunkból még hiányzik egy jellemző vonás. Mint már volt róla szó, a totalitárius államban a politikai vezetők vették kezükbe azokat a feladatokat, amelyeket a primitív társadalmakban a varázsló látott el. Korlátlan uralkodók, amolyan „gyógyítók” voltak, hiszen orvosságot kínáltak minden társadalmi bajra. Emellett azonban volt (van) még egy velük szemben támasztott igény, méghozzá – ami a primitív törzsből a varázsló nélkülözhetetlen feladata is –, hogy tárja fel az istenek akaratát, és tárja fel az ismeretlen jövőt. A modern politikai élet ebben is váratlanul visszatér az elfeledettnek hitt formákhoz. A jóslás még mindig létezik, esetleg a módszer változott. A modern politikusok tisztában vannak vele, hogy sokkal könnyebb irányítani a képzelet erejével, mint nyers fizikai erőszakkal. Ekkor egyfajta közéleti jóvendőmondó szerepében ölt testet politikusunk, amely szerep gyakorlásakor kerül sor az uralkodás régi-új technikájának alkalmazására, a próféciára. A prófécia lényegi vonása, hogy a „ki nyilatkozás tolmácsolója” gyakran tesz alig teljesíthető, vagy akár teljesíthetetlen ígéreteket, valamint újra és újra megjósolja a boldog kor közeli eljövételét.

Különös módon a jóvendőmondás e művészete először a német filozófiában, nem pedig a német politikában bukkant fel, méghozzá Oswald Spengler *A nyugat alkonya* című művében.⁸ Filozófiai témájú munkához képest ritkán tapasztalható sikereket ért el, miután szinte minden nyelvre lefordították, s az így kiadott művet az emberek egészen széles köre olvasta. Spengler alkotása nem volt több, mint a hanyatlás próféciája, amely lángra lobbantotta olvasóinak képzeletét. Hatásának valódi okát akkor ragadhatjuk

⁸ Vö. SPENGLER 1994.

meg, ha megérezzük, milyen hatalmas lépést tennénk előre, ha nem csupán beszámolni lennénk képesek az emberiség történetéről, hanem előre is tudnánk jelezni a jövőbeli menetét. Itt az egyik legkorábbi mitikus elképzelés újjáéledésének lehetünk szemtanúi. Szinte valamennyi múltbéli mitológiában megtalálható a fatalizmus eszméje, a kérlelhetetlen, megváltozhatatlan végzet képmásában. A görög polisz koráig visszatekintve, már Platón művei között is megtalálható a mítosz, méghozzá az Állam tizedik könyvében, ahol megfogalmazza híres leírását „Ananké orsójáról”, amelyen az égitestek forogtak. Csakhogy Platón még éles különbséget tesz a mitikus és a filozofikus gondolkodás között. Néhány modern filozófusnál ellenben ez a megkülönböztetés permanens módon háttérbe szorul. Olyan metafizikaként írják le a történelem menetét, amely a mítosz legjellemzőbb vonásait viseli magán.

Az új embereket a prófécia beteljesítőinek tekintették, ráadásul az emberek saját érdeküknek megfelelően értelmezték Spenglert. Ha a kultúránk – tudomány, irodalom, művészet, filozófia – halott, építsük fel újra. Teremtünk egy új világot, amelynek legyünk mi a vezetői, ne hagyjuk kihasználatlanul hatalmas lehetőségeinket. Ez és az ehhez hasonló új filozófia – pl. Heidegger – végzetesen legyengítette, és módszeresen aláásta azokat az erőket, amelyek a siker reményében vehették volna fel a versenyt a modern politikai mítoszokkal.

A modern tudomány kialakulásával kezdődött el a politika, az emberi természet tapasztalati tudományokhoz hasonló megközelítése. Azonban a különböző racionalista próbálkozások ellenére sem sikerült megtalálni a politikában azokat a szilárd és biztos alapokat, amelyekkel a természettudományok rendelkeznek, természetükből kifolyólag a kettő nem analóg egymással. A gyakorlati politikában természettudományi módszereket alkalmazni csak súlyos következmények árán lehetséges, hiszen az ember nem igazhatja le a természetet, sőt, ahhoz is tisztelnie kell, hogy élhessen benne. Bacon írja:⁹ „Natura non vincitur nisi parendo” – a természet csak engedelmességgel győzhető le –, igaz, Bacon tudományos végkövetkeztetései sem váltottak ki egyöntetű lelkesedést gondolkodói körökben. A 19. század meg volt róla győződve, hogy végre megtalálta a helyes utat, s képes azt írásba foglalni. Ennek megfelelően 1830-ban Auguste Comte megjelentette *A pozí-*

⁹ BACON 1995, 125.

tív szellem című művének első kötetét.¹⁰ Az idő, valamint a politikai mítoszok 20. századi felemelkedése azonban újra bebizonyította, hogy Comte és eszmetársainak reményei merőben túlzók voltak. A politika természete még most sem működik kezes bárány módjára, láthatóan még akkor sem, ha racionális módon közelednek hozzá, ahhoz pedig, hogy egzakt tudománnyá váljon, beláthatatlan időre van szükség. Nagyon valószínű, hogy itt semmilyen egyértelműen meghatározott/felismert rend nincsen, aminek köszönhetően bármikor visszazuhanhatunk a káoszba. Amelynek garantáltan segítségére siet a tökéletlen emberi természet, hiszen a történelem folyamán, évezredekken keresztül elszenvedett keserű csalódások ellenére is tartósan fennmaradt a hit, hogy az ember mágikus rébuszokkal és szertartások ügyes használatával befolyásolni tudja a természet rendjét. Így nem marad más, minthogy mellőzzük csodálkozásunkat, amikor azt tapasztaljuk, hogy a mágia megőrizte helyét politikai cselekvéseinkben és gondolkodásunkban.

Egy szövetségesre viszont bármikor számíthatunk a politikai mítosz elleni harcban, amely szövetséges a politikai filozófia páncélját ölti magára. Igaz, nem mindig volt ez így, Hegel nemes egyszerűséggel kijelentette, hogy a filozófia mindig túl későn érkezik ahhoz, hogy megváltoztathassa a világot. Továbbá az is igaz, a filozófia erejét meghaladja, hogy lerombolja a politikai mítoszokat, de mégis fontos szolgálatot tehet. Hiszen segítségével megérthetjük az ellenfelet, s a győzelemhez elengedhetetlen feltétel a vetélytárs alapos ismerete. De ellenfelünknek nem csupán hibáit és fogyatékoságait kell feltárnunk, hanem ismernünk kell valós erejét is, hovatovább a lehető legalaposabb tudással kell rendelkezniünk róla. Csak így tudhatjuk meg, hogyan győzhető le. Ezért a politikai filozófiában rejlő lehetőséget kihasználatlanul hagyni nem egyszerűen hiba, hanem egyenesen bűn – legalábbis véleményem szerint.

¹⁰ Vö. COMTE 1979.

Bibliográfia

BACON 1995

Francis BACON: *Novum organum I. / Új Atlantisz*. Ford. CSATLÓS János-SARKADY János. Budapest, Nippon Kiadó, 1995.

CARLYLE 1923

CARLYLE Tamás: *Hősökről*. Ford. VÉGH Artúr. Budapest, Athenaeum, 1923.

COMTE 1979

Auguste COMTE: *A pozitív szellem. Két értekezés*. Ford. BERÉNYI Gábor. Budapest, Magyar Helikon, 1979.

HARTLAND 1924

Sidney E. HARTLAND: *Primitive Law*. London, Methuen, 1924.

LUKES 1975

Steven LUKES: Political Ritual and Social Integration. *Sociology* 9/2, 1975, 289–308.

MALINOWSKI 1972

Bronislaw MALINOWSKI: *Baloma. Válogatott írások*. Ford. BÓNIS György–ECSÉDY Csaba. Budapest, Gondolat, 1972.

SPENGLER 1994

Oswald SPENGLER: *A nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai, I-II*. Ford. JUHÁSZ Anikó–CSEJTEI Dezső–SIMON Ferenc. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1994.

ZENTAI 1997

Politikai antropológia. Szerk. ZENTAI Violetta. Budapest, Osiris Kiadó, 1997.

Hegymeg település vázlatos társadalomrajza

Gyukits György

Pár bevezető gondolat

Ez a rövid írás egyfajta látélet szeretne lenni Hegymegről, az Edelénytől alig húsz kilométerre található százöt lelket¹ számláló apró falucskáról. A térség lehetőségeiről *Kreatív Régió* címmel szociológiai kutatás folyik, ez adta az alkalmat arra, hogy a falu életébe betekintést nyerjünk. A kutatás során készült interjúk azonban lehetőséget adnak arra, hogy a Kreatív Régiós felmérés szempontjain túlmutató, átfogóbb képet alakítsunk ki a településről és annak szociális helyzetéről.

A terepen járva látható, hogy mind a mai napig igazak a térségről Szabó Zoltánnak a *Cifra nyomorúságban* írott szavai:

„Borsod vármegye egyik északi járásában (edelényi) pedig 39 községben él harminchét és félezer ember. Ugyanez a két szélsőség, mely az egyes falvak nagysága közti különbségben mutatkozik, megmutatkozik mindenben. Az egyes szomszédos falvak jellege közötti különbségek néhol óriásiak. A rengeteg kicsi településhelyen élő nép körülbelül ugyanolyan különböző jellemében, életformában, amilyen változatos a táj, mely befogadja őket.”²

Ha Hegymegét csak a szomszédos hatszázegynehány lelkes Lakkal vetjük össze a különbség itt is számottevő. Lak egy elslumosodó falu³ a térségből jólismert problémákkal, de Hegymeg nem ilyen. Van ugyan roma népesség, de nincs cigánytelep, a hetvenes évekből jól ismert és mára teljesen leamortizálódott alacsony komfortú kockaházakkal, és a telepről kiköltöző romák sem lakják le az amúgy is felújításra szoruló tornácos parasztházakat úgy, mint Lakon. A hegymegi roma népesség ugyanis a lakinhoz képest sokkal

¹ Magyarország helységnévtára, 2022.

² SZABÓ 1986.

³ LADÁNYI–SZELÉNYI 1998.

jobb körülmények között él. Az ellentétet jól példázza, hogy Hegymegen él egy holland asszonyság, egy tüchtig tornácos parasztházban, muskátli az ablakban, rend és tisztaság mindenütt, szemben Lakkal, hol ugyanilyen parasztházak romos állapotban vannak. De az egész falu is rendezett benyomást kelt, szemben a környékbeli elslumosodó falvakkal.

A házak kertjeiben sokan megtermelik saját szükségletre az alapvető élelmiszert, az állattartás azonban nem jellemző, bár az egyik interjúalany-
nak volt egy nagyobb méhese, szemben az elslumosodó településekkel, mint Rakacaszend, ahol a vállalkozótól az öreg parasztnénikig csaknem mindenki a népkonyhából hozza az ebédet, és ott a kerteket is csak páran művelik.

A település nagyon csendes, ehhez hozzájárul, hogy nincs főforgalmú út, továbbá nincs vasút sem. De nincsenek boltok, vendéglátóhelyek, és még az oly megszokott falusi kocsmá sincs.

Néhány szó a kutatás módszeréről

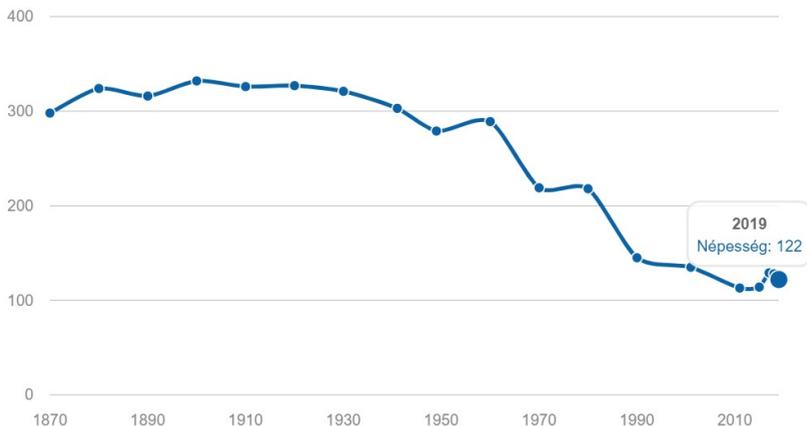
Összesen tizenkét interjú készült, ebből nyolc esetben hangfelvétellel, ketten azonban nem járultak hozzá, hogy felvétel készüljön, és két esetben kötetlen beszélgetés formájában folyt az adatfelvétel. Volt olyan interjú, amikor egyszerre volt jelen a jegyző, a szociális szféra vezetője és a hegymegi polgármester, ez olyan szempontból még előnyössé is vált, hogy egymást kiegészítették saját nézőpontjuk alapján. Más esetekben a családtagok is jelen voltak, és időnként beleszóltak, de ez is csak gazdagította az interjút. Amennyiben nem készült hangfelvétel, az interjú után lehetőleg közvetlenül, de még azon a napon írásos feljegyzés készült a beszélgetésről. A terepmunka során a polgármesterrel a területileg illetékes jegyzővel, és a szociális hálózat vezetőjével, valamint a településen élő vállalkozóval, mint a település életében és jövőjében fontos szerepet játszó személyiséggel készült strukturált interjú. A többi interjút az itt élő „egyszerű” lakosokkal folytattuk, hiszen az ő perspektívájuk is érdekes.

A kutatási eredmények összefoglalása

A település demográfiai helyzete

A településen jelentős demográfiai változások következtek be az elmúlt bő százötven évben, melynek lényege, hogy az 1870-ben még háromszáz fős település mára nem túlzunk sokat, ha azt állítjuk, hogy a harmadára zsugo-

rodott. A népesség száma a huszadik század fordulóján tetőzött, és utána lényegében folyamatosan csökken, ennek dinamikáját mutatja az 1. ábra.

1. ábra: Hegymeg község népességének változása⁴

A települést a közelmúltban is sokan elhagyták, mint ahogy ez a fenti ábráról is jól látszik, de ennek szemmel látható bizonyítékai is vannak, mégpedig az üresen álló házak. Ahogy az a térségben lenni szokott, a rendszerváltást követően elsősorban a fiatalok költöztek el, és az itt maradt idősök lassan kihalnak. Házat már egy millióért lehet vásárolni, bár meg kell állapítani, hogy a hegymegi ingatlanok valamivel drágábbak az olyan elslumosódó településekénél, mint amilyen a már említett szomszédos Lak. A polgármester így nyilatkozik a falut érintő demográfiai változásokról:

„És hát nyilvánvaló, hogy miért lettem itt Hegymegen, egy aranyos kis faluban, csak az a baj, hogy ha még meg tudtam volna azt akadályozni, vagy lett volna olyan hatalmam, hogy az embereket felvilágosítsam, hogy nem kell menni városra, mert előbb-utóbb meghal a város, mert nem lesz vasipar, nem lesz bányá, nem lesz semmi, mert az mindig azt kellett nézni, aki tekintett ki, olvasott rengeteget, meg tapasztalt, – nem hitték. Tehát az emberek elmentek, és maradtunk ilyen kevesen...”

⁴ Magyarország népessége, 2011.

Bevándorlás tekintetében két teljesen különböző háttér és megfontolás figyelhető meg. Egyrészt a jobb helyzetű romák jönnek Lakról. Másrészt van két külföldi, a fent már említett holland özvegy, aki a férjével költözött évtizedekkel ezelőtt ide, a férje időközben meghalt, ennek ellenére özvegye itt maradt. Az érthető számomra, látva a csinos házát, hogy miért marad, inkább az a kérdés, miért jöttek Magyarországra, lehet, hogy a holland nyugdíj olyan alacsony, hogy Hollandiában sokkal szerényebben lehet megélni belőle, mint itt? A másik egy Svájc-ból visszaköltözött magyar, akinek a vadászat volt az ok, amiért idejött Hegymegre. Kérdés azonban, itt is miért jött vissza Magyarországra? A vele készült interjúból kiderül, hogy körülbelül ezer svájci frank lehet a nyugdíja, amiből Svájcban sokkal szerényebben lehet megélni, mint Hegymegen, ezért úgy tűnik az anyagi megfontolások is szerepet játszanak abban, hogy valaki ide költözik.

A település szociális térképe

A hegymegi népesség közigazgatási szempontból Borsodszirákhoz tartozik, a jegyzői hivatal is itt található, bár a polgármesteri iroda Hegymegen van, de a polgármester már nem helyben lakik, hanem Miskolcra jár ide, bár van lakóingatlana a faluban. A településnek van falugondnoka, aki helybeli lakos. A Hegymeggel kapcsolatos feladatokról így nyilatkozik a jegyző az interjúzás során:

„Hegymeggel kapcsolatban viszonylag könnyű dolgunk van, az alapfeladat elvégzésnek kell eleget tennünk, ugye itt elsősorban falugondnoki szolgáltatás, aminek működnie kell, és közmunkaprogram. Ennek még idáig meg tudtuk felelni. Igaz, hogy falugondnok személyt találni, megfelelőt már néha a nehézségbe ütközik, most szerencsénk volt és most működik a szolgáltatás. Igazából ezzel a két alapfeladattal gyakorlatilag működik a település, nagyobb problémák nélkül.”

Szociális szempontból – tekintettel a kis népességszámra – nincs óvoda, iskola, orvosi rendelő, és egyéb szociális intézmény sem, ezeket a feladatokat a szomszédos Lak, illetve Borsodszirák biztosítja. Ez az élıhetőség szempontjából nagy nehézség, annak ellenére, hogy mindkét település közel van, a település jövője szempontjából pedig egy sötét árnyék. Tovább nehezíti a

helyzetet, hogy a borsodsziráki központú szociális szolgáltatóhálózat állandó szakemberhiánnyal küzd.

A településen demográfiai struktúra tekintetében hasonlít a környékbeli falvakra, itt is jelentős az idősek száma, a gyermekek között pedig a romák felülreprezentáltak. De szociális szempontból nincs olyan krízis, mint Lakon, köszönhető ez annak, hogy az itt élő roma népesség jobb körülmények között él. Összességében így foglalja össze a hegymegi helyzetet a lakival összehasonlítva a területileg illetékes szociális ellátásért felelős szociális munkás:

„Hegymeg, hogy is mondjam, ott nyugodtabb az élet, valahogy más a lakossági összetétel, tehát ott a fennmaradás az esélyesebb. Lakom, ott pedig abban bízunk, hogy a szakemberek kellőképpen hatást tudnak gyakorolni az emberekre. Azzal, amit mondanak, mert pénzt nem nagyon tudunk adni, de próbálnak a személyiségükkel hatni. Ezekre az emberek talpon tudjanak maradni, és hogy jó irányt vegyen az élet.”

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ne lennének problémák, mint például az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés. Ennek nehézségeit illusztrálja az alábbi interjúrészlet:

„Tehát mondhatnék példákat.

Orvoshiány. Tehát ugyanezzel az összefogással megvalósul az, hogy mi fogjuk tudni pótolni a háziorvost

Mennyit fizetnek az orvosnak?

– Nagyon sokat.

Most olvastam pont, hogy milliós fizetésnél sem találunk gyermekorvost. Nem tudom, valamelyik.

– De itt mennyit kap az orvos?

– De ez ilyen. Milliós fizetés.

– Igen. Na most, mióta dolgozik itt az orvos?

– Most pont nem is tudom, hogy két éve, három éve halt meg. Nekünk volt egy háziorvosunk. Igen, nem főállásban. Helyettesít.

– És hol van főállásban?

– Edelényben.

– Edelényben is vannak már üres körzetek. Tehát nagyon nehéz lesz.

– És ez azért van, mert ez egy nagyon nehéz dolog.

Azt hadd kérdezzem meg, hogy hogyan tudták idecsábítani az orvost. Egyrészt van egy magas fizetése az orvosoknak. De az nem maguk fizetik azt.

- Azért, hogy hadd tegyem hozzá, hogy ez a magas fizetés viszonylagos, hiszen mi úgy kötjük a szerződést, és szerintem a legtöbb helyen ez a gyakorlat, hogy az egészségbiztosítási pénztártól a finanszírozást egy az egyben próbáljuk átadni, hiszen az ő feladata és felelőssége a teljes orvosi körzet és orvosi ellátás megszervezése. Beleértve itt azt attól kezdve, hogy ő az asszisztenciát biztosítja, a helyettesítéséről gondoskodik, az eszközöket megbeszéli, tehát így van. És ez az összeg, ez mind ezt takarja. Tehát az ő magánbevétele nyilvánvalóan.
- Az még a kérdésem, hogy olyan volt-e, hogy az orvos idejött, és mondjuk, ugye Lakom van, hogy a laki önkormányzat, vagy az itteni önkormányzat, mivel hát ez úgymond a központi önkormányzat, hogy adott neki mondjuk egy összeget, hogy azért, hogy idejőjön, azért ő kap egy összeget.
- Nem, nálunk nem. Igen, nem is tudnánk egyébként sajnos, biztos, hogy megadnánk akármennyit, hogy legyen orvos az öt településnek, de nincsenek olyan anyagi lehetőségeink, hogy ezt megtegyük.” (Jegyző.)

Fontos hangsúlyozni, hogy az egészségügyi ellátás anomáliái evidens módon éppen a legrosszabb egészségi állapotú csoportokat sújtják különösen, úgymint az idősek, akik az elöregedés miatt jelentős részét teszik ki a falu lakosságának, de például, a férfiak is egy ilyen csoportnak tekinthetők.⁵

Nagyon fontos, hogy a térségben oly gyakori lakhatási problémák⁶ Hegymegen nem jelentkeznek:

- „– Nekem nagyon problémám ezzel [az ellátandó településeken]. A lakhatáshoz ez egy nagy probléma, csak hogy mondjuk, ezzel a közepére vágjak, ahhoz, hogy kicsit hozzáfűzzek. Amikor az nincs megoldva, akkor semmi nincs megoldva. Tehát ott.
- Ez egy központi kérdés.
- Központi kérdés. Olyan lavinát indít el egy család életében, hogy ott már nekünk is örökösen lépni is kell. Hegymegen nem jellemző, ott inkább segítséget kell adni tulajdonképpen, hogyha egy-egy ilyen szülői alkalmatlanság lép föl.” (Szociális ellátásért felelős szociális munkás.)

Korábbi kutatásaim alapján megállapítható, hogy a térségben nagyon súlyos problémát jelenthet az eladósodottság. E tekintetben Hegymegen a

⁵ SZABÓ-TÓTH 2014.

⁶ VIRÁG 2006.

polgármester beszámolója alapján három család esetében végrehajtási stádiumban van az ügy.

A munka világa

Foglalkoztatás tekintetében a térséghez képest⁷ jó helyzetben van Hegymeg. A polgármester szerint két külföldi munkavállaló is van, ez ugyan kevesebb, mint Lakon, de ott a lélekszám is nagyobb. Elmondása alapján körülbelül öt fő dolgozhat feketén. Közfoglalkoztatás tekintetében sem olyan súlyos és kilátástalan a helyzet, mint ami más településeken, például ami Lakon tapasztalható, ezt támasztja alá a polgármester beszámolója is:

„Én akkor sose gondoltam, hogy én polgármester legyek. Azt is tudni kell, hogy ilyen kis községben egy polgármester a falunak a toprongya. Tehát itt mindennel foglalkozni kell. Itt mindjárt meg kell fogni a kapanyelet, itt ki kell ásni a földet, mert manapság, a mai napon például elértük oda, hogy egy ember nincs közmunkán. Akire valamit rá lehet bízni, mert mindegyik dolgozik, hál' Istennek, és kereskedsz, és nem.

– Akkor nincsenek közmunkások?

– Közmunkás van pillanatnyilag nyolc fő, de mind hölgyek, meg egy fiatalok.

– Miért?

– Hát mert, hogy mondjam, aki tud dolgozni, az elhelyezkedett, és máshol dolgozik. A férfiak pedig nyilvánvaló, hogy elmentek az építőiparba. Felszippkáltak mindenkit, és olyan pénzekre, hogy nem merem azt megmondani, hogy mit keresnek, mert látom azt, hogy amikor kérnek segítyt, ugye igazolni kell, vagy kitalálok valamit, hogy azért támogassam a fiatalokat a kereten belül.

– Erőset befolyásolja a kijelölt települést nálam. Ugye, mindenki dolgozik, mint dolgozik?

– Mindenki.

– Mindenki jobb anyagi helyzet, bármelyik rétegnek, tetszik érteni. Tehát, hogy nekem nincsen olyan, hogy nem tudok emberekkel foglalkozni, mert nincsen benne, mindenki dolgozik. Aztán hogy hogy dolgozik ez most meg más kérdés?

– A szomszédban, a dolog, mert nem az ellenkezője, Lakon sokkal kevesebb, és rengeteg a közmunkás. Tehát ott nálam van közmunkás most négy vagy öt. Ott meg száz, majdnem 150–180 és a férfiak is ott vannak, azok nyilván mit keresnek? Keresnek 60 ezer forintot. Én nálam meg, mint nyilvánvaló, hogy

⁷ VÁRADI 2016.

akik akárhogy nem néznek utána, feketében, vagy nem feketében, és ez nem téma, nem jelentek fel senkit nyilvánvaló.

– Persze.

– Örülök, hogy a család több pénzt hoz.

– Jaj, most hazajövök. Merthogy megkapja a minimálbért, megcsinálja, megnyit tesznek zsebre, hát én nem tudom. Más a gazdasági helyzet, meg az élet.”

A mezőgazdaság, ami említésre méltó tényező, mert idénymunkát biztosít az itt élőknek. A hegymegiek közül ugyanis csak pár embernek van földje.

Kié a föld?

Hát nem azé, aki megműveli, de hogy ki műveli meg, az nem derült ki, az biztos, hogy a falu lakosai nem folytatnak számottevő mezőgazdasági tevékenységet – a kutatás ugyanis csak a falu lakosaira terjedt ki. A polgármesterrel folytatott beszélgetés során annyi bizonyos, hogy neki van – saját bevallása alapján – nem számottevő földtulajdona. Arra a kérdésre, hogy kinek a tulajdonában vannak a falu határában lévő földek, „bankárokat” jelölt meg.

Álljunk meg egy pillanatra, és most vessünk egy pillantást az eltelt bő száz évre, a földreform kérdésére, Somogyi Imre „Kertmagyarország”-ára.⁸ Szabó Zoltán fent már idézett, a térségről szóló, klasszikusnak tekinthető szociográfiáira, melyben a kié a föld, és a földművelés, mint életforma, valamint ennek válsága kulcsfontosságú, majd a negyvenöt utáni földosztásra, a „kulákok” kálváriájára, a téészesítésre, végül a kárpótlásra. Erről az egészről Kölcsey *Vanitatum vanitasa* jut eszembe, hiszen most tulajdonképpen ugyanott tartunk, mint jó száz évvel ezelőtt.

Vállalkozások a településen

Jelenleg ilyen nincs a településen. Talán csak egy építési „vállalkozó” van, egy ács, de ő is inkább csak egy mesterember pár segéddel, sajnos többszöri próbálkozásra sem sikerült vele beszélni, mert amikor nagy nehezen elértem, elzárkózott az interjútól.

Volt korábban egy bolt, de mára ez is bezárt. A falu közepén – tehát frekventált helyen – lakik egy roma pár, akik a velük folytatott beszélgetés

⁸ SOMOGYI 1942.

során említették, hogy szeretnék a boltot újból megnyitni, de ezek csak még tervek.

Mezőgazdaság tekintetében van két méhészet, amely száz kaptár fölött termel, ami jelentősnek tekinthető. Van még pálinkafőzés, de ez sem hivatalos vállalkozás, és inkább csak saját és ismerősi célra főzik. Az adatfelvételezés során éppen palackozták az udvar közepén a gyümölcspálinkát, lehetett ennek volumenéből látni, hogy nem éri el egy vállalkozás nagyságát.

Érdekes viszont, hogy mind a pálinkafőző, mind a bolt újrainítását tervező személy roma volt. A szomszédos Lakról jöttek ide, az ottani áldatlan állapotok miatt. Ők tehát az ambiciózusabb romák, akik számára a Hegymegre költözés a társadalmi felemelkedést jelenti.

Interjú készült egy 1980-as években nyugatra disszidált lakossal, aki először Dél-Afrikában indított kereskedői vállalkozást (banánt szállított Németországba), majd Svájcban élt huzamosabb ideig, innét költözött vissza a rendszerváltást követően Magyarországra. Kezdetben Budapesten élt, majd egyik vadásztársa ajánlására jött Hegymegre. Véleménye szerint ő semmilyen vállalkozásra nem lát lehetőséget a településen. A vele készült interjúban említette, hogy Hegymeg és környéke milyen jó vadászterület, ő maga is sokat vadászik itt, tulajdonképpen az ideköltözésében a vadászatnak meghatározó szerepe volt.

A polgármester visszavitt Miskolcra a jegyzővel és a szociális ágazat vezetőjével a Borsodszirákon készült interjút követően, és az utazás során említette, hogy ő is vadászik, és milyen jók az itteni vadászati lehetőségek, ugyanis bővelkedik vadakban a környék, vaddisznó, szarvas a legígéretesebb nagyvad. Érdekes, hogy a vadászokat, akik között vannak olyanok, akik Budapestről is eljönnek ide, nem a környező településeken, így példának okáért nem Hegymegen, hanem vadászházakban szállásolják el. Ez egy nagyon jövedelmező ágazat. De van gombászási lehetőség is, az erdőn-mezőn sokféle értékes gomba terem, amiért még Miskolcra is eljönnek ide.

Közel és mégis oly távol

A tömegközlekedést a Volánbusz jelenti, amellyel a legközelebbi városba, Edelénybe lehet eljutni, innen Miskolcra átszállással, többnyire van csatlakozás, de még így is csaknem egy óra az út, a másik irányban van Lak, ahol a

szociális ellátások igénybe vehetők, ez tíz perc, viszont a buszok ritkán járnak. A polgármester szerint régebben még rosszabb volt:

„- Milyen a tömegközlekedés Lakon és Hegymegen?
- Hát, nem túl jó. Az ugyanaz, mert egy vonal.” (Jegyző.)

„- Lényegében nyugodtan mondhatom. Most én meg azért csak közelebb vagyok már, hogy nézzem meg a faluhoz, tehát tényleg, ahogy látom, minden van. Tehát a korábbihoz képest óriási fejlődés van. Tehát naponta túl megy, busz, csak mondom, Hegymeg felé, vagy Laknak, mert hát nem a Hegymeg a végcél. Mit tudom én, itt indul a kettő helyett, ami volt régen, nyolc. És a kocsik most már mindenkinek kocsija van. Tehát helybeli, minden roma embernek kocsija van. Van, akinek kettő van, tökéletes.” (Polgármester.)

Így Hegymegen gépkocsi nélkül nagyon nehéz az élet, aki csak teheti, azzal jár. Az interjúzás során arról számoltak be a megkérdezettek, hogy ez a családi költségvetésben igen nagy tétel, ha ugyan nem a legnagyobb. Volt, aki havi százötvenezer forintra tett említést. Fentieket megerősítette a jegyző és a szociális szféráért felelős szakember is, kiegészítve avval, hogy a bejárás a magasabb iskolai végzettség, értve ez alatt az érettségit vagy egyetemi diplomát adó képzést, nehezíti meg leginkább. A település élhetősége szempontjából tehát a közlekedés további javítása véleményem szerint elengedhetetlen, annak ellenére, hogy a korábbiakhoz képest javulás tapasztalható.

A régi világ maradáka

Tradicionalis építészet tekintetében a településen pár fatornácos ház található. A holland asszony háza ilyen, és az kifejezetten jó karban van, de többnyire romos állapotban lévők és van közöttük lakatlan is.

„Azt szeretném még kérdezni a lakhatással kapcsolatban, hogy vannak olyan régi parasztházak, ez a tornácos felújítás. Hogy ezzel mit tudnak kezdeni, vagy van ezzel kapcsolatban valami?”

- Nem igazán.
- Jó. Vannak jogi lehetőségek rá, nyilván a védelem bevétele.
- Van rá.
- Mondjuk Lakon hány ilyen.
- Védelembe vett házat.

- Most nem tudom.
- Hegymegen van ilyen?
- Nincs, nincs.
- Tehát ahogy a jogi lehetősége megvan, de most egy helyi önkormányzat egy ilyen szegény településen örül annak, hogyha bármilyen módon fel tudja újítani a lakos, és valamit tesz azért, hogy mondjuk ne dőljön be, vagy ne szakadjon, vagy ne dőljön el. Én nem látom sok értelmét, hogy mi még ezen felül terhet rakjunk a lakos nyakába azzal, hogy csak így újíthatod fel, vagy csak azt tehetsz rá, vagy nem tudom mi.” (Jegyző.)

A kutatás folyamán olyan hagyományos étel, mint amilyen például a szlovák gyökerű Bükkszentkereszten a sztrapacska, vagy ital, mint amilyen a gönci barackpálinka – annak ellenére, hogy van házi pálinkafőzés – nincs a településen. Hagományos népviseletnek nyoma sincs.

Vallás

Hegymeg lakosainak többsége református, de vannak görög és római katolikusok is. Meg kell azonban jegyezni, hogy sokan nem válaszoltak a vallási hovatartozást firtató kérdésre. (2. ábra.)

református	54,9%
görög katolikus	9,7%
római katolikus	7,1%
egyéb vallási közösséghez, felekezethez tartozik	0,9%
vallási közösséghez, felekezethez nem tartozik	6,2%
nem kívánt válaszolni, nincs válasz	21,2%

2. ábra: Hegymeg népességének vallási megoszlása 2011-ben⁹

A kutatás alkalmával a legmeglepőbb eredmény, amire egyáltalán nem számítottam, és korábban sehol sem tapasztaltam a térségben, egy, a vallást érintő igen súlyosnak nevezhető konfliktus. Ez a templom felújítása miatt keletkezett. A polgármester kezdeményezésével, nevezetesen avval, hogy a falu templomát önerő bevonásával felújítsák, a tetemes költségek miatt sokan nem értettek egyet, de az interjúalanyok állítása szerint a régi lelkész is

⁹ Magyarország helységnevtára, 2022.

ezért ment el. Van, aki azóta egyáltalán nem jár misére, egy másik esetben pedig nem ide a faluba jár istentiszteletre. Önerőre feltehetően azért volt szükség, mert a templom nem bír műemléki értékkel, és ezért nem kaphattak rá elegendő pályázati forrást.

Konfliktusok

A fent már említett templomfelújítási mizéria a legmélyebb konfliktusforrás a faluban. Volt, aki említett politikai ellentétet is, és ebből eredően nem beszélget másokkal. Végül etnikai konfliktusra példa, hogy az egyik házat valaki direkt cigányoknak adta el, pedig ők kevesebbet kínáltak érte, mert így akart kiszúrni a szomszédjával, erre a szomszéd az újdonsült roma tulajdonossal próbált egyeztetni, hogy tőle venné meg több pénzért. De ez nem igazából etnikai konfliktus, mint ahogy az sem, hogy a Lakról ideköltözött cigány testvérpár annyira összeveszett, hogy nem is beszélnek egymással. A szociális munkással készült interjú is a fenti, családon belüli konfliktusokra hívta fel a figyelmet.

Az a benyomás alakult ki bennem a terepmunka során, hogy ezek az ellentétek annyira elmergesednek, hogy gyakran többé már nem is beszélnek egymással, ami egy ilyen kis településen nagyon megkeserítheti és megnehezítheti a mindannapokat.

Közbiztonság

Csendes, nyugodt kis falu. Deviáns magatartásformák, úgymint alkoholizmus, drogfogyasztás, bűnözés megítélésem szerint nem annyira jellemző, szemben más környékbeli településekkel, ahol ezek nagyon elterjedtek lehetnek. Ezt a kijelentésemet arra alapozom, hogy a terepmunka során olyan személlyel nem találkoztam, akin látszott volna, hogy alkohol, vagy kábítószere befolyása alatt lenne. Meg kell jegyezni, hogy a településen még kocsmá sincs. Továbbá az interjúk is ezt támasztják alá.

Tapasztaltam, hogy az itt élők figyelik egymás portáját, volt egy konfliktusom is e téren, amikor a kérdés során, miután már a sokadik portánál sem jött ki senki kiáltásomra, bementem az egyik nyitott kertajtón, hogy a házba bezörgessek, és a szomszédságban lévők mindjárt rám kiáltottak, hogy mit keresek ott. Az esethez hozzá tartozik, hogy évekkal ezelőtt meg-

erőszakoltak, meggyilkoltak és kiraboltak egy egyedül élő kilencven éves nőt a településen:

„És akkor az egyik rendszeresen dolgozott nála [egy ácsnál], a másik az meg így, mint közmunkás, nálam volt néha-néha. Aztán azt se bántottam, hogy egymással így voltak mindig, de mindig vigyáztak arra, hogy egyik se haljon meg, mikor meg mindig civódtak, hát mi máson, az italon, hát mi máson, meg mit tudom én, ezt már ne menjünk bele. És akkor az a néni, ez az esemény, hogy az állat nem csinálja ezt. 94 éves, 93 éves néni volt. Megerőszakolták, ami volt nála, kirabolták. Nem tudok róluk semmit, ott vannak bent a börtönben.” (Polgármester.)

A Móricz *Barbárokát* idéző esetről még az újság is beszámolt:

„A vádirat szerint a férfiak testvérek, egy borsodi kistelepülésen éltek, züllött, italozó életmódot folytattak. 2020. november végén, délután ittasan elhatározták, hogy bemennek az általuk ismert 94 éves asszony házába azért, hogy pénzt szerezzenek, és vele közösüljenek.

Az ingatlanba az ablakot benyomva bemásztak, a zajra az álmából felkelt sértett sikoltozni kezdett és segítségért kiabált, azonban a vádlottak testszerte bántalmazták, levetkőztették, lefogták és mindketten megerőszakolták. Ezt követően egyikük fojtogatta a sértettet, majd átvitték a másik szobába, ahol ismét erőszakkal szexuális cselekményeket követtek el, átkutatták a lakást és száz-ezer forint készpénzzel távoztak. Az áldozatot eszméletlen állapotban, mezítelenül, a fűtetlen ház hideg padlóján hagyták. A férfiak a házban elrejtett több mint egymillió forint készpénzt nem találták meg.

Később az egyik vádlott újra bemászott az épületbe, és a már életjelenségeket nem mutató sértett sérelmére újabb szexuális cselekményt végzett.”¹⁰

Fenti rendőrségi beszámolót tartalmazó cikket azért idézem, mert ebből látható igazán az elkövetők kegyetlensége. Az elslumosodó térségekben, településeken és városrészekben gyakran lehet találkozni ilyen esetekkel, például a már többször említett Lakon is egy nagyon hasonló eset fordult elő. Móricz barbárai, még számíthatnak arra, hogy tettükre soha nem derül

¹⁰ *Borsodi Hír*, 2023. január 9. Online: <https://borsodihir.hu/borsod-abauj-zemplen/2023/01/eletfogytiglanit-kernek-a-hegymegen-gyilkolo-testverparra> (Letöltés: 2023.06.20.)

fény, de ma az ilyen elkövetőket percek alatt elfogják, így tettük ilyen szempontból is teljesen irracionális. Fontos lenne olyan kutatás, amely feltárná az ilyen, és ehhez hasonló bűncselekmények alkoholizmuson túlmutató társadalmi hátterét, ami talán elsősegíthetné visszaszorításukat, mert Hegymegen is tapasztalható volt, hogy egy ilyen traumatikus eset, nagyon megviseli az itt élőket.

Zárszó

Hegymeg tekintetében fentiek alapján megállapítható, hogy az ún. „falutáj” tipológia szerint¹¹ ugyan ez a térség a legelmaradottabb, de ezen belül egy viszonylag jó helyzetben lévő településről van szó. A térségre jellemző fő demográfiai folyamatok itt is megfigyelhetők, úgymint a népesség fogyása, és részben ennek következtében előregedése. A roma népesség aránya a szomszédos településekhez képest kicsi, és az itt élő romák szociális helyzete a környező településeken élőkhez viszonyítva jobb. Ez utóbbi jelenség részben avval magyarázható, hogy a rosszabb helyzetben lévő településről a jobb helyzetű romák költöznek ide.

Szociális téren az egészségügyi ellátás problémáira hívják fel a figyelmet az interjúalanyok, főleg az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés tekintetében. Meg kell jegyezni a településen a kis lélekszám miatt, se orvosi rendelő, se óvoda, se iskola nincsen, ezeket a szomszédos Lakon kell szükség esetén igénybe venniük a hegymegieknek.

A településen számottevő vállalkozás nem üzemel. A mezőgazdasági tevékenységnek is csak jövedelem kiegészítő szerepe van, megélhetést nem biztosít. Csak a közfoglalkoztatásnak van számottevő szerepe a településen, a többi foglalkoztatott ingázó. Fentiek alapján könnyen belátható, hogy a falu megújulási potenciálja¹² nem túl biztató.

Az építészet, népművészet és hagyományok tekintetében a településen pár tornácos parasztház kivételével semmi nem maradt meg. Ez annak a folyamatnak a végállomása melyre Szabó Zoltán az 1930-as években íródott, és fent idézett szociográfiáiban már akkor felhívta a figyelmet: „De a régi paraszti életnek a feltétele, hogy a család önmagának termeljen – és elég

¹¹ BELUSZKY–SIKOS 2007.

¹² SZABÓ-TÓTH–PAPP 2019.

földje legyen ahhoz, hogy amit önmagának termel, az a maga számára elég is legyen.”¹³ Ennek következménye az, hogy a hagyományosan mezőgazdasági tevékenységre alapozott paraszti életforma megszűnésével, az ezt jellemző paraszti kultúra is felszámolódik.

Felhasznált források

Magyarország helységnévtára, 2022.

Magyarország helységnévtára. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2022.
Online: https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=02468
(Letöltés: 2023.06.20.)

Magyarország népessége, 2011.

Magyarország népessége. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2013.
Online: <http://nepesseg.com/borsod-abauj-zemplen/hegymeg#1> (Letöltés: 2023.06.20.)

Bibliográfia

BELUSZKY-SIKOS 2007

BELUSZKY Pál-SIKOS T. Tamás: Változó falvaink. A magyarországi falvak típusai a harmadik évezred kezdetén. *Tér és Társadalom* 21/3, 2007, 1–29.

LADÁNYI-SZELÉNYI 1998

LADÁNYI János-SZELÉNYI Iván: Adalékok a csenyétéi cigányság történetéhez. (1998) In: *Szociális és etnikai konfliktusok. Válogatott tanulmányok (1975–2010)*. Budapest, ELTE–BCE, 2010.

SZABÓ 1986

SZABÓ Zoltán: *A tardi helyzet / Cifra nyomorúság*. Sajtó alá rend. HUSZÁR Tibor. Budapest, Akadémia Kiadó–Kossuth Kiadó, 1986.

SOMOGYI 1942

SOMOGYI Imre: *Kertmagyarország felé*. Budapest, Magyar Élet, 1942.

SZABÓ-TÓTH 2014

SZABÓ-TÓTH Kinga : ...de mi van a férfiakkal? Férfiszerepek a változó Magyarországon. *Kapocs* 13/1, 2014, 6–16.

¹³ SZABÓ 1986. 28.

SZABÓ-TÓTH-PAPP 2019

Kinga SZABÓ-TÓTH-Attila Z. PAPP: Applied Social Scientific Methods for the Measurement of Local Innovation Potential. *Theory, Methodology, Practice* 15/02, 2019, 77-88.

VÁRADI 2016

VÁRADI Mónika: Értékkeremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben. *Esély* 27/1, 2016, 30-56.

VIRÁG 2006

VIRÁG Tünde: A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle* 16/1, 2006, 60-76.

A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg.

A graffiti társadalmi szerepei

Havasi Virág

A graffiti történelembe ágyazott definíciója

Amilyen nehéz kiolvasni egy-egy graffiti masterpiece-t, olyan nehéz a graffiti egzakt definícióját megalkotni. A kortárs graffiti az 1960-as, 70-es években született Philadelphiában és New Yorkban. Az első graffitisek, akik magukra, mint írókra (writer) utaltak, tagelték: nevüket (becenév vagy álnév, például: Taki 183, Julio 204, Cat 161, Cornbread) festették különböző felületekre, eleinte saját lakóterületükön. Amikor a tagek metró vagy vonatkocsira kerültek fel, akkor az egész városban, illetve távolabbi vidékeken is láthatóvá váltak. Miután a graffitik elleni harcban kerítéseket kezdtek építeni a metróvonal mellé, ezek is festhető felületté váltak. A graffitisek „vászna” egyre több minden lett: aszfalt, oszlop, kuka, vagy Cornbread számára az állatkerti elefánt. Néhány befutott graffiti művész pedig valódi vászonra is fest/szór.¹

Idővel a betűk egyre nagyobbak és látványosabbak lettek, új betűtípusok születtek (blockletter, wildestyle, bubble, 3D), és megjelentek az első piecek / masterpiece-ek. A graffitisek elkezdtek figurákat használni, először díszítőelemként, majd komplex alkotásokban, és létrejött a fotórealisztikus stílus. Az alkalmazott technikák és a művek tartalma azóta is folyamatosan változik, gazdagodik, egyre nehezebbé téve a graffiti egzakt definiálását.

A graffitik készülhetnek additív (festés-rajzolás krétával, szénnel, olaj- vagy akrilfestékkel, filccel, festékszórás spray-vel, kötés) vagy reduktív (be-metszés, faragás, csiszolás) technikákkal. A stencilek sablon és spray segítségével készülnek, graffiti módszernek számít a sticker (matrica) vagy plakát ragasztás, de például Theo Brandwijk sas formákat pisilít falakra.²

¹ GANZ-MANCO 2004.

² Theo Brandtwijk: *Eagle*. 13 May 2015. Online:

<https://www.mediamatic.net/en/page/87561/theo-brandwijk-eagle> (Letöltés: 2023.06.25.)

A subvertising műfaja a reklám, illetve propaganda világának kifordítása, más célra használata, paródiák készítésével. Princesse Hijab, akiről azt sem tudni, hogy nő vagy férfi, muszlim, vagy sem, a párizsi metrókban reklámfotókra fest hijabokat, férfiakra és nőkre egyaránt.³

A kniffti esetében fonállal szövik be a különböző objektumokat, például fákat, oszlopokat és egyéb tárgyakat, épületrészeket. E feministának nevezhető stílus további elnevezései: yarn bombing, wool bombing, yarn storming, guerrilla knitting, urban knitting, or graffiti knitting.⁴ A kísérletezgetésre, újításra jó példa Edward von Löngus észt művész, aki a *Reality Art Tour* projektjében európai nagyvárosban fújta az észt kultúrához kapcsolódó graffitiket, melyekhez készült egy applikáció, amiben a figurák megmozdulnak, megszólalnak.⁵

A graffiti research lab open source technikákat és projekteket oszt meg a graffiti újszerű formáinak alkalmazásához/ alkalmazásáról, például lézeres vetítés, spot lámpák felhasználási módja, „riot trike” készítése.⁶

A graffiti történetének áttekintésekor előzményként szoktak utalni a barlangrajzokra, karcolt amforákra és cserépdarabokra⁷ és a maja Tikal graffitijeire.⁸ Ezek annyiban előzményei a kortárs graffitiknek, amennyiben minden más (képző)művészeti műfajnak és objektumnak. Az előzmények között talán több joggal szerepelnek különböző korok és népek harcosainak karcolt jelei, legyenek azok vikingek, keresztések vagy második világháborús katonák által hagyott feliratok.⁹

³ *Islamic Graffiti*. Online: <https://academic-accelerator.com/encyclopedia/islamic-graffiti> (Letöltés: 2023.06.25.)

⁴ PRICE 2015.

⁵ *Tartu – the paradise of Estonian street art*. 15 May 2015. Online: <https://visittartu.com/tartu-%E2%80%93-paradise-estonian-street-art> (Letöltés: 2023.06.25.)

⁶ *Graffiti Research Lab*. Online: <https://graffitiresearchlab.com/blog/> (Letöltés: 2023.06.25.)

⁷ GANZ-MANCO 2004; POON 2023; CARRINGTON 2022.

⁸ WEBSTER 1963.

⁹ *Graffiti*. Wikipedia. Online: <https://en.wikipedia.org/wiki/Graffiti> (Letöltés: 2023.06.25.)

A graffiti elnevezés egy művészettechnikai szakkifejezésként már a 16. században ismert volt, a (s)graffito épületek falának karcolással való díszítését jelentette. A graffiti az angol nyelvben feltehetően 1859-ben jelent meg először egy ismeretlen szerző által *The Graffiti of Pompeii* címmel írt könyv révén.¹⁰ A pompeii és herculaneumi ásatások során feltárultak az ókori városok falfirkái, rajzok és feliratok, melyek egy része reklám volt, politikai hirdetés, de voltak (vannak) köztük vicces-pajzán mondatok, üzenetek, ember- és állatábrázolások, vagy egyszerű „itt jártam” feliratok.¹¹ Ezek a tartalom típusok fellelhetők a mai graffitik között is.

A modern graffiti legrégebbi ismert formái a monikerek voltak, az 1800-as évek végén vasútépítő munkások és hobók krétával, szénnel vagy karcolással felírt szimbólumai, kódolt üzenetei, vagy épp jelentés nélküli firkái. Abban az időben a hobók tehervonatokon járták az országot, munkát keresve. Vasúti pályaudvarok, hidak vagy más ismert csavargó helyek közelében hagyott üzeneteikben informáltak például a munka- és táborhelyekről, figyelmeztették egymást a környék szigorú szabályaira.¹²

A toalett graffiti is régebb óta úzött műfaj, a produktumairól hírt kaphatunk az 1904–1913 között megjelenő *Anthropophyteia* évkönyvekből, melyek az etnológiai szexkutatók eredményeit mutatták be. A latrináliák többnyire versek, pornográf szövegek, perverz rajzok.¹³

A politikai és társadalomkritikai tartalmú graffitik legújabb kori előzményei a második világháború Németországában a nácik által falra írt propaganda üzenetek és az 1942–1943 között aktív Fehér Rózsa ellenálló csoport feliratai.¹⁴ A 60-as évek diáklázadásai során a párizsi diákok plakátokkal és a stencil technika alkalmazásával terjesztették nézeteiket.¹⁵

A graffitik terjedését a 80-as évektől kezdődően ösztönözték a média-termékek – különösképp filmek, mint a *Wild Style* (1983), *Beat Street* (1984)

¹⁰ SCHLEGEL–CARLONI–WOGGRIN–GRAF–VERHOEVEN 2023.

¹¹ *The Ancient Graffiti Project*. Online: <http://ancientgraffiti.org/Graffiti/> (Letöltés: 2023.06.25.)

¹² Idézi: CARRINGTON 2022.

¹³ Idézi: HÁRDI 2015, 840.

¹⁴ GANZ–MANCO 2004.

¹⁵ *May 1968 Graffiti*. Online: <https://www.bopsecrets.org/CF/graffiti.htm> (Letöltés: 2023.06.25.)

és *Style Wars* (1983), de könyvek, például *Subway Art* (1984) és *Spraycan Art* (1987), zine¹⁶-ok és magazinok is-, valamint galériákban rendezett kiállítások és az interperszonális kapcsolatokat.¹⁷ A graffiti beágyazódott a hip-hop szubkultúrába, így annak globalizációja a graffiti terjedését is elősegítette. Egyes vélekedések szerint a graffiti a rap zene vizuális megjelenése, ahogy a break dance a fizikai megjelenése. Aki ezzel ért egyet, az a hip-hop kultúrát egy komplex egésznek tartja, melynek részei a rapping, mc-ing / dj-ing, b-boying, b-girling (azaz a break dancing) és a graffiti. Ez az elképzelés abból is eredhet, hogy számos graffiti művész a hip-hop más tevékenységeiben is aktív volt.¹⁸ Sok graffitisnek nincs azonban kapcsolata a hip-hop kultúrával, ráadásul a graffiti, mint láthattuk, jóval korábban született. Úgy fogalmazzunk inkább, hogy van egy ága a graffitinek, ami a hip-hop kultúra része, de nem ez az egyetlen.

Európában léteztek a graffiti egyes formái az amerikai graffiti megérkezése előtt is, és a 80-as években virágzott egy független stencil kultúra, gyakran a punk-rock szcénához kötődve, ami sok esetben önmagát a hip-hop ellenmozgalmának tartotta. Különösen erős volt a német, francia és holland nagyvárosokban ez a szubkultúra. Graffitik kerültek a falakra a klubokban, játszóhelyeken, WC-kben és utcákon, gyakran a bandák neveit hirdetve, de például az anarchista-punk zenekar, a Cross London metróit stencilezte tele antikonzumerista, háborúellenes és feminista tartalmú üzeneteivel.¹⁹ A punk világának állít stílszerű emléket egy nyilvános WC-ben kialakított mű-

¹⁶ A zine-ok otthon készített magazinok, sokuk később tényleges magazinná vált, például *12ozProphet*, *Skills* (szerk. Greg Lamarche/SP.One), *On The Go* (szerk. Steve Powers/ESPO), *While You Were Sleeping* (szerk. Roger Gastman). A terjesztésük kávézókban, zenei helyszíneken történt. 1979-ben már léteztek ilyen produktumok, de lehet, hogy korábban is, és a mai napig találkozhatunk velük. *Zines and Magazines*. Online: <https://viralart.vandalog.com/read/chapter/zines-and-magazines/> (Letöltés: 2023.06.25.)

¹⁷ NOVAK 2017.

¹⁸ EDWARDS 2015.

¹⁹ *Southern Records*, 12 September 2006. Online:

<https://web.archive.org/web/20060912012809/http://www.southern.com/southern/label/CRC/09400a.html> (Letöltés: 2023.06.25.)

zeum Reykjavíkban. A múzeumban a sajtóhíreken, tárgyakon és zenéken kívül a szcéna graffiti kultúrájával is megismerkedhetünk. A 80-as évek közepén betört a kontinensre a hip-hoppal az amerikai stílusú graffiti. Később az európai progresszív művészek kezdtek befolyást gyakorolni a világ más részeire: a logo, ikonikus graffiti, karakterművészet, szobrászat (sculptural graffiti) és egyéb új művészeti megközelítések terén hoztak létre innovációkat. A volt szocialista országokban jellemzően a 90-es évek közepén, végén jelent meg a graffiti. Az időbeli késés oka részben az, hogy korábban a régióban sok helyen nem is lehetett festékszórót vásárolni.²⁰

Latin-Amerikában viszonylag hamar indult hódító útjára a graffiti, a fiatal művészek gyakran politikai szlogeneket, társadalmi kommentárokat és forradalmi vezetők képeit vitték fel a falakra. Nagyon szofisztikált és változatos graffiti kultúra alakult ki elsősorban Braziliában, Argentínában, Chilében és Mexikóban, számos művész tett szert nemzetközi elismertségre.²¹ A brazil graffiti kultúrában külön neve van a kevésbé artisztikus, illegális határán egyértelműen túlmutatató falfirkáknak, a „pichacaok”-nak, amelyeknek az is jellemzőjük, hogy minél veszélyesebb, nehezebben elérhető helyekre kerülnek és „grafite”-nek, mely az esztétikailag gazdagabb műfaj. A brazil alkotók között egy sor ünnevelt karakter művész van, például az őslakos tematikájú muraljairól ismert Nunca, aki egyébként egy banda tagjaként pichacaos rajzolásával kezdte, jól jellemezve azt, hogy a két világ egymástól nem független.²² Az Os Gemeos ikerpár védjegyei a sárgászöldes alakok. Ők break táncosként kezdtek, tehát a hip-hop világából indultak, ma már állami meg-

²⁰ GANZ-MANCO 2004.

²¹ The Evolution of Street Art in Latin America. *Sounds and Colours*, 24 February 2023. Online: <https://soundsandcolours.com/subjects/travel/the-evolution-of-street-art-in-latin-america-72567/> (Letöltés: 2023.06.25.)

²² Sanja LAZIC: When Art Matters the Most: Brazil Graffiti Which Influenced the Nation and the World. *Widewalls*, 24 November 2014. Online: <https://www.widewalls.ch/magazine/when-graffiti-matters-the-most-brazil-feature;> A força do novo grafite. *Wayback Machine*, 28 September 2009. Online: https://web.archive.org/web/20090928050444/http://revistamarieclaire.globo.com/EditoraGlobo/componentes/article/edg_article_print/1,3916,1163949-1740-2,00.html (Letöltés: 2023.06.25.)

rendeléseket teljesítenek szerte a világban. Foglalkoznak szobrászattal, vázsonra festéssel, performance-okkal is.²³

Ausztráliában az ötvenes évektől van jelen a graffitit. Mára erős hip-hop kultúra is kapcsolódik hozzá, viszont a szigorú állami fellépés következtében sokáig inkább a gyorsan elkészíthető típusai voltak jelen az országban. Az állami tulajdon rongálásáért akár kilenc év börtön is járhatott, sok volt a rendőr, biztonsági kamera.²⁴ Azóta összességében enyhült a szigor, változatos helyi szabályok érvényesülnek, vannak türelmi zónák, igaz, néhol bizarr szabályokkal, például Warrinagban havonta lemoszák az összes graffitit.²⁵

Az afrikai graffitit leginkább Dél-Afrikára koncentrálnak. Egy intenzív közösség is épült köré, jamekkel, magazinokkal, hip-hop eseményekkel, megrendelésekkel, munkalehetőséggel dizájn stúdiókban és tetováló szalonokban. Ugyanakkor jelentős veszély fenyegeti a graffitizőket, és nem a le tartóztatásé, büntetésé, hanem a rossz közbiztonságból, a bűnözés szintjéből eredően. „Writers have been shot at. The crime levels here make everyone a bit edgy” – jellemzi a helyzetet egy graffitit.²⁶

Az iszlám graffitit Észak-Afrikában és a Közel-Keleten fejlődött ki, a művészi önkifejezésen kívül célja társadalmi-politikai változások ösztönzése. Egy speciális formája a kalligrafittit, mely az arab kalligráfiát ötvözi a graffitivel.²⁷ A médiában jól dokumentált volt a graffitit szerepe az Arab tavasz során.²⁸ Néhány országban, így például Egyiptomban korábban nem is fújtak engedély nélkül. Szudánban al-Bashir bukása után vált lehetővé a tüntetések helyszínénél lévő falakon a graffitit, de végül az új hatalom is lemosatta a

²³ Osgemeos. Online: <https://www.artsy.net/artist/osgemeos> (Letöltés: 2023.06.25.)

²⁴ GANZ-MANCO 2004.

²⁵ Legal Graffiti Wall. *Wayback Machine*, 21 August 2006.

<https://web.archive.org/web/20060821083531/http://www.warringah.nsw.gov.au/rules.htm> (Letöltés: 2023.06.25.)

²⁶ GANZ-MANCO 2004, 329.

²⁷ *Islamic Graffiti*. Online: <https://academic-accelerator.com/encyclopedia/islamic-graffiti/> (Letöltés: 2023.06.25.)

²⁸ DETURK 2022.

műveket – annak jele volt ez, hogy nem sok minden változott.²⁹ A palesztin kérdés kiemelt témája az iszlám graffitinek, amellet, hogy ez volt az első megjelenése is. Az első intifáda után nem volt sajtója a palesztioknak, így graffitikben buzdítottak a harcra, emlékeztek meg a mártírokról és lett a sziklamecset az egyik legnépszerűbb motívumuk. A Hamasz odáig ment, hogy kinyilvánította, hogy az első imát helyettesíti egy politikai graffiti elkészítése. A nyugati fal (West bank) mindkét oldala tele van graffitikkel, nem csak politikai tartalmúakkal, hanem humoros feliratokkal, szerelmi vallomásokkal is. Egy graffiti szolgáltatásként is igénybe vehető, a művészt meg kell fizetni, hogy az adott üzenet felkerüljön a falra.³⁰

A Távol-Kelet számos országában is kifejlődött virágzó graffiti kultúra (Thaiföld, Szingapúr, Fülöp-szigetek, Indonézia, Malajzia, és különösképp Japán), mely igen innovatív és változatos. Több országban felismerték, hogy ez a városszépítés hatékony eszköze és a turisztikai vonzerőt is erőteljesen növeli. (Persze ez nem csak itt jellemző, számos dél-amerikai és európai város is kihasználja ez irányú adottságait a turizmusban.)

Az internet forradalmat megelőzően minden országnak, városnak, sőt kerületnek megvolt a maga graffiti kultúrája. A helyi különbségek ma is léteznek, de az alkotók inspirációt nyerhetnek a világ minden tájáról.

Ross graffiti-definíciója szerint a graffiti tipikusan valamely felszínre készített szöveg, figura vagy kép, mely felület tulajdonosa nem adott engedélyt a mű megalkotására.³¹ Ez valóban sok esetben így van, máskor azonban előfordul, hogy kifejezetten megrendelték az alkotást (például muralok a nagyvárosokban), vagy ugyan előzetes engedély nem született, de a felület tulajdonosa örül a graffiti létének (például plexi lappal védik vagy védetté nyilvánítják a Banksy alkotást). Számos nagyváros jelöl ki legális falakat³² vagy zónákat, amit a graffitizők előszeretettel használnak. Ezeken a helyeken

²⁹ Leave our graffiti on the walls, say Sudan protesters. *Arab News*, 14 August 2019. Online: <https://www.arabnews.com/node/1539921/middle-east> (Letöltés: 2023.06.25.)

³⁰ *Islamic Graffiti*. Online: <https://academic-accelerator.com/encyclopedia/islamic-graffiti> (Letöltés: 2023.06.25.)

³¹ ROSS 2016.

³² Lásd például: *Wienerwand*. Online: <https://www.wienerwand.at> (Letöltés: 2023.06.25.)

a zónákon kívül büntetik a graffitizést, de a zónában a városszépítés eszközének tekintik.

A graffitizéshez különbözőképp állnak az egyes országok, de országokon belül a különböző társadalmi csoportok is.

Gyakori, hogy a hatóságok vagy aktivisták igyekeznek eltávolítani a nemkívánatos graffitiket. Egy szabályozási akadály, ha 18 év alattiak nem vásárolhatnak festékszórót. A Keep Britain Tidy akciócsoport követeli, hogy ne jelenjenek meg graffitik reklámban, zenei videóban.³³ Sok helyen adatbázisokat építenek az alkotásokról, hogy ha egy művészt elkapnak, fel lehessen ismerni mik az ő alkotásai és halmazatban lehessen büntetni. Ugyanakkor művészek, rajongók és kutatók is építenek archívumokat,³⁴ csak éppen kulturális értékmegőrzés céljából, hiszen a graffitiket idővel átfestik, megkopnak.

Az Európai Unióban törekvés van rá, hogy készüljön irányelv a városok tisztaságáról és abban a graffiti szerepeljen.³⁵ Érdekes a helyzet Észtországban, ahol illegális ugyan a graffiti, de a rendőrök általában szemet hunynak felette, az alkotások népszerűségnek örvendenek. Tartouban street art térkép is készült, itt és Tallinban vezetett túrákon ismerkedhetnek az érdeklődők a kultúra gyümölcseivel.³⁶ Van, ahol nincs pénz az illegális graffitik eltávolítására, mint például Dél-Afrikában, ahol emiatt sok vonat van teletaggelve kívül-belül. Vannak helyek, ahol csak a politikai graffiti ellen lépnek fel, így Indonéziában csak azokat mossák le,³⁷ Kínában pedig csak azokat bünte-

³³ *Graffiti*. Wikipedia. Online: <https://en.wikipedia.org/wiki/Graffiti> (Letöltés: 2023.06.25.)

³⁴ Például: <https://spraycity.at/>; <https://projectindigo.eu/>;
<https://www.heritageresearch-hub.eu/project/storm/> (Letöltés: 2023.06.25.)

³⁵ *European Parliament resolution on the thematic strategy on the urban environment (2006/2061(INI))*. Online:
https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2006-0367_EN.html
(Letöltés: 2023.06.25.)

³⁶ *Street art in Estonia*. Online: <https://www.visitestonia.com/en/why-estonia/street-art-in-estonia> (Letöltés: 2023.06.25.)

³⁷ Nikita PURNAMA–Olive NABILA: The grey area between art and vandalism in Indonesian street art. *TFR News*, 22 September 2021. Online:
<https://tfr.news/articles/2021/9/21/the-grey-area-between-art-and-vandalism-in-indonesian-street-art> (Letöltés: 2023.06.25.)

tik. A kínai graffitikre vonatkozó gyakorlati szabály, hogy ne kerüljenek állami tulajdonra, tartalmuk pedig nem lehet politikai, vallási és pornográf.³⁸

A graffiti kultúra kivirágzása sokféleképp ösztönözhető. Nem szándékosan, de ösztönző tényezők a társadalmi és gazdasági gondok, ha nagy gazdagság és nagy szegénység van egymás közvetlen közelében, ami jellemző volt a modern graffiti bölcsőire vagy épp a szintén erőteljes brazil graffiti világára. Pozitív értelemben is lehet ösztönző egy város kultúrája, hangulata, lakosainak életmódja, hisz nem véletlen, hogy számos graffiti főváros (Tartou, Melbourne, Reykjavík, Manchester) rendelkezik a *City of Literacy* (Irodalom városa) UNESCO címmel.³⁹

Vannak izgalmas projektek, melyek támogatják az utcaművészetet, sok esetben ezek civil kezdeményezések, de olykor kormányzati szintűek. A Metelkova mesto egy alternatív kulturális centrum, Ljubjana egyik legnépszerűbb attrakciója mind a helyiek, mind turisták számára. A néhai laktanya területét a Metelkova Network (Mreža) néven ismert, főként underground művészekből és értelmiségiekből álló független egyesület kezdeményezésére egy mintegy 200 fős önkéntes csoport foglalta el és akadályozta meg az épületek lebontását. Kiállítások, koncertek, fesztiválok helyszíne ez a negyed, ahol azt utcaművészet szerves részét képezi a hely vonzerejének.⁴⁰

Malajzia különböző eszközökkel ösztönözte a főváros folyópartjának graffitikkal való megtöltését. Így például a kormány 2010-ben rendezte meg először a KUL SIGN Fesztivált, ahol a művészek a főváros utcáit színesítették meg, a folyóparton pedig nemzetközi graffiti verseny volt.⁴¹

Kínában 2006–2010 között futott fel a graffiti kultúra, önkormányzati hivatalok, ingatlanfejlesztők, vállalati szponzorok kezdtek graffiti művészekkel együttműködni, hogy szebbé tegyék utcáikat, gazdagítsák márkájuk imázsát vagy vonzzák a látogatókat egy bizonyos területre. Helyi kormányok szerveztek festési eseményeket, az eszközöket és anyagokat biztosítva. Az

³⁸ MENCIN 2022.

³⁹ *Street art in Estonia*. Online: <https://www.visitestonia.com/en/why-estonia/street-art-in-estonia> (Letöltés: 2023.06.25.)

⁴⁰ *Metelkova Mesto. Alternative culture centre*. Online: <https://www.visitljubljana.com/en/poi/metelkova-mesto-alternative-culture-centre/> (Letöltés: 2023.06.25.)

⁴¹ POON 2023.

említett időszakban a graffiti terjedésének kedvezett, hogy akkoriban volt Shanghajban világkiállítás, Pekingben olimpia, s az ország nyitottnak szeretett volna mutatkozni. Az építőipari boom pedig sok festhető felületet biztosított. Megsokszorosozódott a graffiti művészek száma, de a folyamat árnyoldalaként említhető, hogy divat lett a graffiti, elvesztette lázadó jellegét.⁴² (Igaz, hogy a kínai graffitisek szabadsága a tartalmat illetően eleve korlátozott.)

Általában is jellemző tendencia, hogy egyre kevésbé szubverzív a graffiti, felismerik piaci és egyéb potenciáljait, egyre lazább a fellépés ellene, egyre több a megrendelés, művészekkel közös projekt. Mindezzel párhuzamosan a társadalom általi elfogadottsága is nő.

Az említett folyamatok ellenére továbbra is vannak különbségek az országok között abban, hogy milyen a jogikörnyezet, fellépnek-e és ha igen, milyen eszközökkel a graffitik ellen, és abban is, hogy vandalizmusnak vagy művészetnek tekintik-e a graffitit, függetlenül az alkotások jogi státuszától. Hogy egyenlőségjelet tehetünk-e a street art és a graffiti között, attól függ, miként definiáljuk a graffitit és hogyan a művészetet.

Van, aki úgy tesz különbséget, hogy a graffiti szövegalapú, a street art képalapú és a két halmaz metszete a graffiti művészet, ahol a szöveg kidolgozott, művészi kivitelű. A graffiti a városi, képzetlen fiatalok illegális önkifejezés módja, mely egoisztikus, hisz saját magukra utalnak a tagek. A street art alkotói általában rendelkeznek formális művészi képzéssel, a munkáik engedélyezettek vagy megrendeltek és átfogó üzenettel bírnak a közönség számára.⁴³

Armstrong szerint a street art kéretlen művészet, melyet közszemlére tesznek, valamely felületre helyeznek.⁴⁴ Stílusai/médiумai a plakát, stencil, sticker, szobor vagy más 3D-s alkotás. Ezekkel áll szemben a tradicionális graffiti, melynek alfajai a tag, throw-up (kidolgozottabb, időigényesebb alkotás) és masterpiece (részletezett, többszint, árnyékolást, 3D-t tartalmazó mű). A két szféra között a különbséget abban látja, hogy a graffiti területi, művészi eszközökkel való térfoglalás, hódítás, míg a street art reterritori-

⁴² MENCIN 2022.

⁴³ Lois Stavskyt, a StreetArtNYC kurátorát idézi: SERES Lu: *Quartz*. Online: <http://www.columbia.edu/~sl3731/graffitiART/> (Letöltés: 2023.06.25.)

⁴⁴ ARMSTRONG 2005.

ális, együtt él a térrel, újrafogalmazza azt. A tradicionális graffiti és utcaművészet számos közös szignifikáns jellemzőben osztoznak, de más az ideológiájuk és formájuk. A graffitiző annyi területet szeretne befedni, amennyit csak lehet („go all city”), míg az utcaművész specifikáltan, stratégiai megfontolással helyezi el a műveket, melyek a környezettel élnek és nem ellene.⁴⁵

A graffiti és művészet közti viszonyra utal, hogy a művészek között többen saját tevékenységüket aerosol művészetnek, street-artnak, poszt-, illetve neo-graffitinek címkézik.

Schlegel és szerzőtársai a graffitiről hármas értelemben beszélnek.⁴⁶ A graffiti, mint tevékenység egy vizuális jel ember általi alkotását jelenti, a való világban (tehát nem a virtuális térben), egy felület kisajátításával. A graffiti második értelme maga a tárgy, ami keletkezett. A graffiti, mint stílus pedig arra utal, amikor egy létrejött mű a graffiti írás (graffiti writing) stílusjegyeit hordozza. A szerzők a graffiti fogalmából kizárják a papíron, notebookon létező graffitiket, a kizárólag praktikus okokból készült jeleket (reklám, fa törzsének meszelése), a privát térben, nem látható testrészen lévő alkotásokat, a pólókon szereplő rajzokat. Véleményünk szerint a felsoroltak közül több elem (privát térben levő, pólón vagy nem látható testrészen elhelyezett, reklámcélból készült alkotások) megfelelnek legalább a graffiti, mint stílus definíciónak.⁴⁷ Ez a Schlegel-féle graffiti-definíció olyan széles, hogy a street art valamennyi formáját felöleli. Ez esetben a művek minősége, az alkotó szándéka és a befogadó ítélete dönti el, hogy az adott graffiti alkotás művészet-e.

A graffiti lelki és társadalmi szerepei

A graffiti funkciója mindaz lehet, ami általában a művészeté: önkifejezés, esztétikai érték létrehozása, elgondolkoztatás, érzelmi hatások kiváltása, kommunikáció, játékosság és öröm, kreativitás gyakorlása, szórakozás-szórakoztatás, vigasz-menekülés a valóságtól, a világ értelmezése, a világ megváltoztatása.

⁴⁵ MANCO 2004.

⁴⁶ SCHLEGEL-CARLONI-WOGRIN-GRAF-VERHOEVEN 2023.

⁴⁷ SCHLEGEL-CARLONI-WOGRIN-GRAF-VERHOEVEN 2023.

Bontsuk ki és egészítsük ki ezeket a funkciókat, először az egyéni szintet vizsgálva!

Hárdi Istvánnak, a rajzok pszichológiájának és pszichopatológiájának szakértőjének a graffiti pszichológiájáról írt elemzése alapján további funkcióit is azonosíthatjuk a graffitizésnek az egyén szintjén:⁴⁸

– Ventilációs hatás, a közösségi feszültségek levezetése:

Amikor a graffiti magán hordozza az őt alkotó társadalmi csoport, kisebbség, etnikum problémáit, konfliktusait, akkor olyan üzeneteket hordoznak, amelyek másképp nem, vagy hiányosan kerülnének a köztudatba. Ez a megosztás segíti a ventilálást és ugyanakkor tájékoztat is az adott csoport gondjairól, jellemzőiről.

– A tiltott tevékenység miatti izgalom, majd sikerélmény, kielégüléserzet:

Amennyiben a graffiti illegális, a tilalom megszegése, az előírásokkal való szembenállás is hajtóerő. Amikor pedig elkészül a mű, az alkotók megnyugodnak, egyfajta kielégülést éreznek.

– Csoportos vagy egyéni agresszió, akár szocialitás kifejezése:

Az erőszak a graffitik elhelyezésében, tartalmában és formájában is megjelenhet. A portrékon gyakran orális, orálszadisztikus megnyilvánulások (nagy, fogas, nyitott száj, kegyetlen arc stb.) is észlelhetők. A graffitik nehéz olvashatósága vagy kibetűzhetetlensége Hárdi szerint a szerzők ambivalens, túlnyomóan aszociális mivoltára utal: közölni is meg nem is, megmutatni magát meg nem is. Véleményünk szerint ez általános jellemzője sok műalkotásnak, hogy energiát igényel megfejtésük, értelmezésük, erőfeszítésre késztetnek. A megfejthetetlenség, homályos vagy többrétegű értelmezési lehetőség a művészi érték része.

Janice Arnold szerint a graffiti abból az ősi késztetésből ered, hogy nyomot-jelet hagyjunk.⁴⁹ Olykor territoriális funkciót töltenek be a graffitik, jelezve, hogy mely banda felségterülete az az adott városrész. Vannak, akik csoportok (crew) tagjaként járnak ki alkotni. Számukra a tevékenység végzése egy életmód és biztosítja a közösséghez tartozás érzését. (Például egy

⁴⁸ HÁRDI 2015.

⁴⁹ Idézi: MENCIN 2022.

graffitiző így vall: „I go out at night and paint with friends because it's a way of life, and I like the community.”⁵⁰)

A graffitizők a kutatások tanulsága szerint a főképp a 14–21 éves korosztályba tartoznak, zömében fiúk.⁵¹ Feltehetően később megállapodnak ezek a fiatalok, választanak egy másik életutat, foglalkozást és azok maradnak graffitisek, akiknek mélyről jövő szenvedélye ez, és egyben tehetségük is van hozzá. Sok esetben ők vagy meg tudnak élni főállású művészként, vagy ha nem, akkor valamely rokon szakmát választanak: dizájnert, grafikus, tetováló stb. Az is lehetséges, hogy saját alkotásaikat kommercializálják a graffitit művészek. Ennek első példája volt Keith Haring, aki a 80-as években nyitotta meg Pop Shop-ját, ahol alkotásához bárkinek hozzáférése lett: táskákon, pólókon jelentek meg az addig falon látható művek. Ő társadalmi aktivista is volt, születés, halál, szexualitás és a háború kérdései izgatták, reflektált az apartheid rendszerére, felhívta a figyelmet az AIDS-re, fellépett a kokain járvány ellen. Saját munkásságára úgy tekintett, mint ami lebontja a magas és alacsony művészet között a különbséget.⁵² Jean-Michel Basquiat is először graffitit művészként kapott figyelmet, SAMO néven, megélhetése érdekében képeslapokat és pólókat árult, melyeken művei szerepeltek.⁵³

Női graffitizők is vannak, munkájukon átsüt nőiségük, így például Pixnitet⁵⁴ finom vonalak, dekoratív graffitik jellemzik, az afgán Samsia Hasszani finom fejkendő alakokat fest, Mis Van a szeduktív, veszélyes, csábító nőiség megjelenítője. Maja Hajuk az ukrán népművészetből vett motívumokból merítve alkotja meg pszichedelikus hatású műveit.⁵⁵

⁵⁰ MENCIN 2022.

⁵¹ HÁRDI 2015, 841–842.

⁵² *Artist*. Online: https://www.iraworks.com/websites_student/websites-other/MMP100-wk8midterm-JasmineHernandez-final/artists.html (Letöltés: 2023.06.25.)

⁵³ Uo.

⁵⁴ *Vanessa Platacis*. Wikipedia. Online: https://en.wikipedia.org/wiki/Vanessa_Platacis (Letöltés: 2023.06.25.)

⁵⁵ Top best female street artists that you should know. *Journey For Ever*. Online: <http://journeyforevermag.com/topbestfemalestreetartists> (Letöltés: 2023.06.25.)

A graffiti írók sok esetben a társadalom periferiáján lévőkől származnak. Ilyenkor tipikus, de nem kizárólagos megjelenési formák a tagek, Brazíliában pichacaok. Az alacsony jövedelmű társadalmi rétegekből származó, lepukkant belvárosi vagy külvárosi közösségekben élő serdülők közös vonásai a társadalmi nyomás, morális problémák, kulturális jogfosztottság.⁵⁶ A graffitizés egyfajta eszköz a menekülésre olyan üzenetek közlése révén, melyek az autoritás, normák, főáramlat értékeinek elutasítását szimbolizálják.⁵⁷

Privilegizáltabb társadalmi háttérrel rendelkező graffitizők is vannak, így például sok új művész jelent meg az utcákon a Lower East Sideről. Ők nem csak a galériákra korlátozták tevékenységüket, hanem a város falait is elkezdték használni, l'art pour l'art. Armstrong azt kutatta, hogy ezek a művészek miért kockáztatják személyes szabadságukat és költenek időt és pénzt olyan kifejezőmódra, ami identitásukon kívüli hírnevet kínál, anonimitást.⁵⁸ Eredményei szerint elsősorban azért teszik, hogy meneküljenek a napi rutintól, megmutassák önmaguk egy részét a világnak, ami tiszta kreativitás és nem korlátozzák a galériák előírásai és dizájn lehetőségek. Sokan a művészet demokratizálásának tartják munkájukat.

A graffitizés által betöltött funkciók nem is mindig tudatosulnak. Az egyik vasúti munkás, aki monikereket készített anno, így emlékezett: „To me the picture and the name has no earthly meaning. It was just a kind of picture. I got pleasure out of puttin' it on there, and I hoped people got pleasure out of seein' it go by.”⁵⁹

A graffitik egyik alapvető funkciója a társadalom szintjén a tér megszépítése. A masterpieces és muralok tipikus megjelenési helyei üres betonfalak, kerítések, melyek Walter Schurian szerint elidegenedést, illetve az izoláció érzését váltják ki.⁶⁰

Ezen kívül a graffitizők – már amennyiben céljuk – a teljes társadalmat szeretnék formálni radikális, politikai, társadalomkritikai graffitijeik révén. Vannak alkotások, melyek protestálnak, tükröt tartanak, vagy éppen nevelni

⁵⁶ SHIVELY 1997.

⁵⁷ DAICHENDT 2017.

⁵⁸ ARMSTRONG 2005.

⁵⁹ BILL DANIEL: *Monikers*. Online: <https://artinthestreets.org/text/monikers-text>

(Letöltés: 2023.06.25.)

⁶⁰ Idézi: HÁRDI 2015, 841.

próbálnak. A tunéziai demokrácia támogatását célozza az *Inside Out: Artocracy in Tunisia* projekt, melynek ötletét az adta, hogy korábban csak az elnök fotóját lehetett közterületekre kitenni. Egy francia graffiti művész (Jr) fotográfusokkal együttműködésben átlagemberek fekete-fehér fotóival fedi be e képeket, arra biztatva a tunéziai embereket, hogy új színben lássák önmagukat.⁶¹

Az arab tavasz idején a graffitinek a hip-hop zenével karöltve⁶² a mozgósításban, lelkesítésben, nemzetközi támogatás szerzésében fontos szerepe volt.

Társadalomkritika kapcsán a legismertebb graffiti művész Banksy, bár az ismert az esetében furcsa szó, mert rejtett identitású. Számtalan kiállítása volt és van világszerte, művei drága pénzen kelnek el. A társadalmi-politikai jelenségekre adott vizuális kommentjei hírnevet, közelismerést, kereskedelmi sikert hozott nemcsak számára, hanem más művészeknek is kikövezte az utat. Erre a jelenségre külön kifejezés született, a Banksy-effektus. A folyamat árnyoldalaként említik, hogy túl-kereskedelmiesedett a Banksy-kultusz, a műfaj megszelídült és dzsentrifikálódott. Ugyanakkor Banksy újradefiniálta, hogy mi a művészet, olyanok számára is vonzóvá téve, akik addig nem értékelték.⁶³ Korábban Basquiat példája is annak bizonyítéka, hogy a befutott graffiti művészek hozzájárultak-hozzájárulnak a művészet újjáéledéséhez, szélesebb rétegek általi megszeretéséhez. Az ő 1980-as New York-i, Times Square-en tartott showja egy olyan időszakban aratott fergeteges sikert, amikor a művészetet amiatt kritizálták, hogy túlzottan patriarchális, intellektuális és nélkülözi azokat a reakciós elemeket, amelyek a látomásos, úttörő művészet valódi megnyilvánulásait jellemzik.⁶⁴

A graffiti világa ma már esztétikai inspirációt nyújt a divat, média és trendi kulturális cikkek számára. Ez is támogatja a graffiti társadalmi elfoga-

⁶¹ *Islamic Graffiti*. Online: <https://academic-accelerator.com/encyclopedia/islamic-graffiti> (Letöltés: 2023.06.25.)

⁶² The Rap Songs Of The Arab Spring. *NPR*, 9 June 2011. Online: <https://www.npr.org/sections/therecord/2011/06/09/137067390/the-rap-songs-of-the-arab-spring> (Letöltés: 2023.06.25.)

⁶³ DETURK 2022.

⁶⁴ ROCCA 2020.

dottságát. A világmárkák közül a DC, Adidas, Rebel 8, Osiris tervezői graffiti művészek (Mike Giant, Pursue, Rime, Noah).⁶⁵

A reklám világában az első kampány, mely a graffiti eszközével élt, az IBM-é volt 2001-ben: San Franciscóban és Chicagóban peace, love (szív) és linux (pingvin) jeleket vittek fel járdákra, épületekre. A céget megbüntették, úgyhogy a következő próbálkozó a Sony 2005-ben inkább előzetesen fizetett az épülettulajdonosoknak a graffitik felkerüléséért. Ők psp-t reklámoztak egyszerű totemisztikus rajzokkal, melyeken gyerekek játszottak a kutyükkel.⁶⁶

Az utcaművészetet úgy is felfoghatjuk, mint a városi környezetben élő emberek eszközét arra, hogy visszaköveteljék a tér egy részét nyilvános-közösségi helyeken végzett illegális művészeti tevékenység révén. A street art Armstrong szavaival élve egy bársonyos forradalom, esztétikai rezisztencia a domináns vizuális tájkép ellen, aminek elemei a hirdetések, neonfeliratok, szobrok, galambok, szemét, járművek, gyorséttermek és az épített környezet.⁶⁷ A graffitik etnografikus szövegnek is felfoghatók, hiszen a művészek és graffiti írók a falakra viszik fel kollektív ideáikat, megértéseiket.

Az oktatás és szociális szféra is felhasználja a graffiti és a hip-hop szubkultúra eszközrendszerét. Már a műfajok születésekor felismerték ezt Dj Cool Herz és Afrika Mambaata street art művészek, a Zulu Nation konföderáció alapítói. Ez utóbbi utcaművészek gyűjtőszervezete volt és arra törekedtek, hogy a fiatalok a művészetben találják meg energiáik levezetésének módját, nem pedig a bandaháborúkban, erőszakos cselekedetekben, drogozásban.⁶⁸ Jellemző a párbajok, csaták jelenléte mind a rap, mind a graffiti,

⁶⁵ *Artist*. Online: https://www.iraworks.com/websites_student/websites-other/MMP100-wk8midterm-JasmineHernandez-final/artists.html (Letöltés: 2023.06.25.)

⁶⁶ Ryan SINGEL: Sony Draws Ire With PSP Graffiti. *Wired*, 5 December 2005. Online: <https://www.wired.com/2005/12/sony-draws-ire-with-psy-graffiti/>; James NICCOLAI: IBM's graffiti ads run afoul of city officials. *cnn.com*, 19 April 2001. Online: <https://edition.cnn.com/2001/TECH/industry/04/19/ibm.guerilla.idg/> (Letöltés: 2023.06.25.)

⁶⁷ ARMSTRONG 2005.

⁶⁸ CHANG 2005.

mind a break dance területén. A graffiti kapcsán kezdettől verseny tárgyát képezte, hogy kinek nagyobb a tag-je, látható több helyről és több helyen. Később más formát öltött a versengés. Masterpiece a teljesen kifejlett, kiteljesedett graffiti alkotás. Amíg azt létre nem hozza valaki, státusza csupán toy vagy ton, azaz játék vagy gyalogos. Előfordul, ami egyben inzultusnak számít, hogy más átfirkálja az alkotást. Ez az átfirkálás öltheti egy párbaj folyamat formáját.⁶⁹

A rap, mint eszköz kezd terjedni a szociális munkában, konkrét kliensekkel való munkában.⁷⁰ Meglévő szövegek feldolgozása segítheti az önbecsülés, identitás megerősödését, támogathatja a fejlődés és reziliencia folyamatát. Felhasználásának módja a szociális munkás kreativitásától függően sokféle lehet, de mindenképp segíti a bizalom kialakulását kliens és segítő között. A közösségi falfestés (mural painting) és annak sokféle verziója a közösségfejlesztés eszköze, amellet, hogy alkalmat ad társadalmi problémák feldolgozására, sikerélmény szerzésére, miközben megszépíti a jellemzően szürke városi (vagy falusi) felületeket, melyekre készül.⁷¹

Összefoglalás

Tanulmányunkban áttekintettük a graffiti vázlatos fejlődéstörténetét és jelen helyzetét olyan témákat is érintve, mint a graffiti illegalitáshoz és művészethez való viszonya, a graffiti terjedését gátló és ösztönző tényezők. A graffitinek sokféle arca, fokozata, módszere és célja van. Amennyiben a hatalom nélküli emberek folklór vandalizmusa és városi sportja (folkloric vandalism and an urban sport for the disenfranchised⁷²) a graffiti írás, az egy jeladás, hogy én is létezem, értékes vagyok. Egy következő csoportot alkotnak azok a graffitik, melyek társadalomkritikát, politikai üzenetet fogalmaznak meg. A környezet megszépítése mindkét típus estén cél lehet. A graffitik tehát szól-

⁶⁹ Toy. Graffiti. Online: <https://graffiti.fandom.com/wiki/Toy> (Letöltés: 2023.06.25.)

⁷⁰ Lásd például: TRAVIS–DEEPAK 2011.

⁷¹ Bővebben: HAVASI 2018.

⁷² Sanja LAZIC: When Art Matters the Most: Brazil Graffiti Which Influenced the Nation and the World. *Widewalls*, 24 November 2014. Online: <https://www.widewalls.ch/magazine/when-graffiti-matters-the-most-brazil-feature> (Letöltés: 2023.06.25.)

hatnak a társadalomnak, kisebb csoportoknak, a festőnek önmagának – ezek bármely kombinációjában. Azt, hogy művészet-e a graffiti, a művek minősége, az alkotó szándéka és a befogadó ítélete együttesen dönti el. A graffiti megtalálta a helyét a piac és design világában, turizmusban, a galéria művészetben, pedagógia és szociális munka területén. A műfaj rajongójaként nem írtunk az offenzív graffitiről és a kifejezetten vandál formáiról a graffitiknek, noha a teljes képhez nyilvánvalóan hozzátartoznak. Nem került illusztráció sem a szöveg mellé, de a megadott linkeken bőségesen találhatunk képeket és akkor is, ha nyitott szemmel járunk a világ nagyvárosaiban.

Bibliográfia

ARMSTRONG 2005

Justin ARMSTRONG: The Contested Gallery: street art, ethnography and the search for urban understandings. *AmeriQuests*, 2/1, 2006. DOI: 10.15695/amqst.v2i1.46.

CARRINGTON 2022

Yerodin Lasana CARRINGTON: The Semiotics of Graffiti. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science* 27/12, 2022, 59–77. DOI: 10.9790/0837-2712055977

CHANG 2005

Jeff CHANG: *Can't Stop, Won't Stop: A History of the Hip-Hop Generation*. New York, St. Martin's Press, 2005.

DETURK 2015

Sabrina DETURK: The 'Banksy Effect' and Street Art in the Middle East. *Street Art and Urban Creativity Scientific Journal* 1/2, 2015, 22–30. DOI: 10.25765/sauc.v1i2.25

DAICHENDT 2017

Gary James DAICHENDT: *The Urban Canvas: Street Art Around the World*. New York, Routledge, 2017.

EDWARDS 2015

Paul EDWARDS: *The Concise Guide to Hip-Hop Music: A Fresh Look at the Art of Hip-Hop, from Old-School Beats to Freestyle Rap*. New York, St. Martin's Griffin, 2015.

GANZ-MANCO 2004

Nicholas GANZ-Tristan MANCO: *Graffiti World: Street Art From Five Continents*. London, Thames & Hudson, 2004.

HÁRDI 2015

HÁRDI István: A falfirkától az utcai művészetig. (A graffiti pszichológiájáról.) *Magyar Tudomány* 176/7, 2015, 837–843.

HAVASI 2018

HAVASI Virág: A közösségfejlesztés módszertani gazdagságáról és alkalmazási területeiről. *Szellem és Tudomány*, 9/1, 2018, 29–62.

MANCO 2004

Tristan MANCO: *Street Logo*. New York, Thames & Hudson, 2004.

MENCIN 2022

Rory MENCIN: Written on the Walls: How Graffiti in China Went Mainstream. *The World of Chinese*, 12 July 2022. Online: <https://www.theworldofchinese.com/2022/07/written-on-the-walls-how-graffiti-in-china-went-mainstream/> (Letöltés: 2023.06.25.)

NOVAK 2017

David NOVAK: Historical dissemination of graffiti art. *Street Art & Urban Creativity Journal* 3/1, 2017, 29–42. DOI: 10.25765/sauc.v3i1.61.

POON 2023

Stephen T.F. POON: Talent & Tagging in Harmony: A Study of Graffiti Art as Subculture and Aesthetic Expression of Urbanization in Malaysia. *Journal of Urban Culture Research* 26, 2023, 5–28. DOI: 10.14456/jucr.2023.1

PRICE 2015

Laura PRICE: Knitting and the city. *Geography Compass* 9/2, 2015, 81–95. DOI: 10.1111/gec3.12181

ROCCA 2020

Jane ROCCA: Keith Haring & Jean-Michel Basquiat: How both prolific artists changed the art world. *Esquire*, 25 February 25 2020. Online: <https://www.esquiresg.com/features/keith-haring-jean-michel-basquiathow-both-prolific-artists-changed-the-art-world/> (Letöltés: 2023.06.25.)

ROSS 2016

Routledge handbook of graffiti and street art. Ed. Jeffrey Ian ROSS. LONDON, Routledge, 2016. DOI: 10.4324/9781315761664

SCHLEGEL–CARLONI–WOGGRIN–GRAF–VERHOEVEN 2023

Jona SCHLEGEL–Massimiliano CARLONI–Stefan WOGGRIN–Ann M. GRAF–Geert J. VERHOEVEN: Making a mark. Towards a graffiti thesaurus. *Document – Archive – Disseminate Graffiti–Scapes*, 2023, 203–219. DOI: 10.48619/indigo.voio.710

SHIVELY 1998

Thomas Edward SHIVELY: 'Cuz We Were Proud: An Oasis in a Dangerous World. (A Perspective on Values.) *Paper presented at the American Educational Association Annual Meeting, April 13-17, 1998, San Francisco.* Online: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED419887.pdf> (Letöltés: 2023.06.25.)

TRAVIS-DEEPAK 2011

Raphael TRAVIS-Anne DEEPAK: Empowerment in Context: Lessons from Hip Hop Culture for Social Work Practice. *Journal of Ethnic and Cultural Diversity in Social Work* 20/3, 2011, 203-222. DOI: 10.1080/15313204.2011.594993

WEBSTER 1963

Helen T. WEBSTER: Tikal Graffiti. *Expedition* 6/1, 1963, 37-47.

Nemzedékek hibái. Releváns-e ma Szekfű Gyula százéves kritikája a liberalizmusról?

Kiss Daniel

Bevezetés

Annak ellenére, hogy száz évnél is több idő eltelt már a trianoni békeszerződés aláírása óta és Magyarország közjogi struktúrája többszöri radikális átalakuláson, háborún, diktatúrán, forradalmon és több rendszerváltáson is átesett, továbbra is nagymértékben befolyásolja nemzeti politikánk színezését az országvesztés ténye: Az Országház árnyékában felavatott emlékműtől a határon túli magyarok szavazati jogán át a Nagymagyarország-matricáig és sálakig, Trianon mindmáig velünk él valamilyen formában, az országhatárok milyenségén túl is.

Nem célom feltárni ennek a nemzeti traumának a mára gyakorolt hatását, de annak önmagában vett súlyát sem. Mindinkább abból a szempontból közelíteném meg a témát – egy meghatározó szerző meglátásain keresztül –, hogy ez a katasztrófa miképpen adott lehetőséget, vagy még inkább kényszerít a nemzet gondolkodóinak a magasabb fokú politikával kapcsolatos reflexiókra. Az 1918–20 közötti időszak ugyanis nemcsak a történetírók számára szolgál rendkívül érdekes forrásokkal, hanem nekünk, 21. századi politikatudósoknak is haszonnal bír, amennyiben a régmúlt tapasztalatainak befogadására készek vagyunk. A történeti politológia képviselőjeként kifejezett feladatomnak tekintem ezen tanulságok felderítését, hogy azokkal ne csak a jelen állapotait segítsek megérteni, hanem akár a jövő számára is értékes leckéket alapozzak meg.

Egy ilyen tanulság, amit a magyar politikatörténet mintázatába soroltam szakdolgozatomban¹ a mindenkori elitek önreflexiók képességének hiá-

¹ KISS 2023.

nya, amely nélkül a liberális demokrácia gyakorlatilag képtelen rendeltetés-szerűen működni. Liberalizmus és önreflexió bonyolult kapcsolatát tárta fel bizonyos szempontból Szekfű Gyula is a Horthy-rendszer ideológiai alapját megteremtő *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* című könyvében, 1920-ban. De miért érdemes ezzel a könyvvel ma foglalkozni? Véleményem szerint kiemelten fontossá vált Orbán Viktor illiberális kormányzási modell-jét megélve tanulmányoznunk azt, hogy miképpen vélekedtek nagy politikai gondolkodóink a liberalizmusról, amikor attól tömegesen elfordult a nép, mint katasztrófát előidéző veszélytől.

Szekfű és a *Három nemzedék*

Szekfű Gyula könyvének megítélését nehezíti az a tény, hogy a keresztény-nemzeti ideológia alátámasztásával egy végső soron bukott rezsim szellemi megalapozója volt. Ezen belül is problematikus az utókor szempontjából az a kellemetlen hangsúly, ami a magyarországi zsidóságra kerül a műben. Nem volt tehát megalapozatlan az a hozzáállás, amit az 1950–60-as években tanúsított többek közt Szigeti József, Tánczos Gábor, Mérei Gyula és Pach Zsigmond Pál Szekfű munkásságához, eltemetve őt, mint „fasiszta történészt”, „a Horthy-fasizmus elméleti alapelveit megteremtő ideológust”.² Megítélése természetesen fokozatosan enyhült, mára pedig nemcsak történettudósként, de politikai gondolkodóként is gyakorlatilag rehabilitálódott, még ha konzervatív, jobboldali berkeken kívül talán máig – meglátásom szerint – óvatossággal is állnak ideológiai tevékenységéhez.

Liberális szemmel még furcsábban hathat helyeselni a könyv mondanóját, amikor az éppen a liberalizmust tette a nemzet hanyatlásának és az ország összeomlásának felelősévé. Disszonanciáról még sincs szó: Szekfű maga nem a liberalizmust okolja, hanem annak adaptációs módját, az elvakult, nemzeti sajátosságokat figyelmen kívül hagyó másolás veszélyét. Ennek kapcsán pedig rátapintott több olyan jellemzőre a magyarság politikai viselkedésében, melyek máig kihatnak országunk közéletének milyenségére.

² ERŐS 2015.

Önreflexió

Szekfű Gyula művének legelején kijelenti, hogy a duális monarchia összeomlásának ténye okot ad az önreflexióra, mert a magyar nemzet talpraállása másként nem megoldható, csak ha az szembenéz a katasztrófát előidéző hibáival.³ Ez a kijelentés különösen abban a kontextusban érdekes, hogy a magyar elitek jellemzően képtelenek szembenézni saját hibáikkal, ezzel megrekesztve az innováció esélyét.⁴ Ez persze egyfajta szakítást is jelentene a múlttal, egy olyan jellegű szellemi, hozzáállásbeli változást, ami kifejezetten ellentétes a magyar nép stabilitáshoz való igényével.⁵ A Horthy-korszak vezető elitje ennek megfelelően jogi kontinuitást hirdetett a dualizmus Magyarországaival,⁶ annak domináns nemzeti-liberális mivoltából viszont csak a nacionalista elemet meghagyva, továbbfejlesztve – Szekfű munkája alapján is – keresztény-konzervatív ideológiává.⁷

Ez tehát nem jelentett valódi forradalmi szakítást a múlttal, teljes elfordulást a „dekadens” dualista rendszer hibáitól. A katasztróféhoz vezető egyik magatartás Szekfű meglátása szerint éppen ez, az egészségtelen nacionalizmus, a magyar sovinizmus volt. Az önreflexió tehát nem volt teljeskörű, már csak azért sem, mert a Horthy-rendszer elitje nem tekintette magát egy és ugyanazon csoportnak, mely az országot a világháború katasztrófájába sodorta. Nem is tehetette ezt, mert a nép szemében ezek hitelüket veszítették, így a tér a keresztény-szociális és agrárius irányzatok előtt nyílt csak meg.⁸

A sovinizmus veszélyére egyébként nem Szekfű mutatott rá elsőként: Ő csupán egy régi jóslat beteljesülését, egy komoly figyelmeztetés figyelmen kívül hagyásának árát látta Trianonban.

Széchenyi intelmei

Szekfű művében egyfajta félisteni alakként jelenik meg Széchenyi István, a legnagyobb magyar. A szerző hozzá eredeteti vissza a születő keresztény-nemzeti eszme gyökereit, meglátása szerint ugyanis fontolva haladásával és

³ SZEKFŰ 1920, 6–7.

⁴ KISS 2023, 69–71.

⁵ CSIZMADIA 2018.

⁶ PÜSKI 2010, 14–15.

⁷ PÜSKI 2010, 41.

⁸ PÜSKI 2010, 11–12.

a náció tudatos felemelésének ügyével ő nem volt liberális – így a későbbi szabadelvű elit nem is követte tanait, még ha tisztelte is személyét –,⁹ inkább a modern értelemben vett konzervatív, konzervatív módszereket hasznosító reformista.¹⁰

Széchenyi volt az tehát, aki elsőként figyelmeztetett a túlbuzgó magyar nacionalizmus veszélyére: az ő idejében meginduló magyarosítás meglátása szerint a nemzetiségeket nem fölemeli, hanem inkább ellenünk fordítja.¹¹ Ez a korabeli elitből nem a magyarosítás mérséklésének reakcióját váltotta ki, hanem éppen ellenkezőleg: Az egyenjogúsító liberális elvek feladása mellett döntöttek a nacionalizmus javára amikor e két világnézeti szempont ütközött egymással.¹²

Ez a hozzáállás rávilágít a magyar politikai viselkedés mélyebb problémáira, melyekből Széchenyi szerint ered az ország „parlag”-jellege: A hiúság (önhittség, önáltatás, öncsalás), a szalmaláng-jellegű lelkesedés, a közrestség és az irigység (pártviszályok és uralomvágy).¹³ Ezek követése a politikai elit számára veszélyes, mert az ország fejlődését akadályozza, megtagadásuk viszont szembemegy a nép igényeivel, így aki ezen viselkedést megpróbálja „kinevelni” a magyarságból, az szükséggéppen népszerűtlen lesz. Ez a baj Szekfű szerint a liberálisokkal, hogy Széchenyi reformmunkáját e tekintetben nem merték követni, így a szabadelvűség Magyarországon mindvégig egy önvészélyes folyamatként funkcionált.

A magyar „néplélek” igényeinek kielégítése teszi tehát sikeressé a magyar politikust, egyúttal viszont megragad miatta a politikai fejlődés is. Nem ez volt a dualizmus, a Horthy-korszak és a 2010 óta eltelt bő évtized lényege? Meglátásom szerint ez egy központi problematikája a magyar politikának egészen a mai napig, hogy a fejlődés komplex és konstans strukturális és viselkedési tényezők hatására képtelen manifesztálódni.¹⁴ A problémát tehát már Szekfű is felismerte, előtte pedig Széchenyi is.

⁹ SZEKFŰ 1920, 24.

¹⁰ SZEKFŰ 1920, 56.

¹¹ SZEKFŰ 1920, 52.

¹² SZEKFŰ 1920, 103.

¹³ SZEKFŰ 1920, 29–31.

¹⁴ KISS 2023, 78.

A liberalizmus hibái

Szekfű fejtegetésében érdekes, hogy a liberalizmust magát, mint ideológiát nem bírálja olyan hevesen, mint az a könyv üzenetéből első pillantásra kitűnne. Elismeri: A liberális eszme fejlődést jelent,¹⁵ propaganda és erőszak nélkül megnyeri magának az emberek támogatását, mert alapelvei szimpatikusak azoknak is, akik nem értik teljes mélységükben az egyéni és nemzeti felszabadulás minden vonzatát,¹⁶ gazdasági téren pedig hatalmas potenciált képes kivirágoztatni.¹⁷ Gyakorlati megvalósításában viszont vannak kifogásai: Az intézményekbe túlzottan vetett hit, a tekintély merev tagadása, a gazdasági formalizmus, illetve a tehetetlenség az általa elindított mozgalmak irányításában.¹⁸ Különösen az utóbbi tényező az, amely a liberalizmust veszélyessé teszi, megszületésekor ezért tudott olyan könnyen terrorba átcsapni,¹⁹ a laissez-faire megközelítés tehát elburjánzani hagyja a radikalizmust, amikor az ellen határozott fellépésre lenne szükség. Ugyanez igaz a gazdasági dimenzióra, az elvhű kapitalizmus hatalmas egyenlőtlenséghez vezet, ami még magukat a személyi szabadságokat is veszélybe sodorja.²⁰ A liberalizmus mind politikai, mind gazdasági dimenzióban tehát önmagában véve, nem csak a magyarok sajátos politikai viselkedéséből fakadóan önvészélyes, regulációra szorul.

Amely kritikája fontosabb viszont, az a hazai viszonyok figyelembevételének elmulasztása a liberális minta átvételekor.

„A liberális észtisztelet nem ész és értelem, de érzelem és hangulat útján hódítja meg az embereket. Nálunk Magyarországon leginkább az ősi magyar szenvedélyek segítségével. Vakság és önhittség, szalmaláng és irigykedés, pártviszály dúsan burjánoznak a liberalizmus terjedésével, miután az ész és szabadság uralma idején senkinek sincs joga és tekintélye sikeres irtogatásukra.”²¹

¹⁵ SZEKFŰ 1920, 83.

¹⁶ SZEKFŰ 1920, 82.

¹⁷ SZEKFŰ 1920, 85.

¹⁸ SZEKFŰ 1920, 83.

¹⁹ SZEKFŰ 1920, 80.

²⁰ SZEKFŰ 1920, 85–86.

²¹ SZEKFŰ 1920, 98.

A liberalizmus tehát ahelyett, hogy felülírta, orvosolta volna a magyar politikai viselkedés „bűnös” elemeit, azokat kihasználva nyert teret magának és vezette el az országot lassan a dekadencia útján keresztül a katasztrófába.

Az elmélet gyakorlatba való átültetésekor tehát a helyi viszonyokat kell figyelembe venni. Ez volt a feltevése 10 évvel Szekfű előtt Kun Józsefnek is,²² ő viszont még a közjogi viszály dimenzióján keresztül gondolta éretlennek Magyarországot a westminsteri modell – az etalonnak számító angol liberalizmus intézményeinek – hatékony átvételére. Az intézmények átvétele önmagában nem hozza meg a kívánt eredményt – a liberalizmus honosítását –, kell hozzá a viselkedés terén is alapot teremteni. Ez viszont a dualizmus idején elmaradt. Tisza Istvánnak, aki maga is a demokrácia önvészélyes mivoltára figyelmeztetett az általános választójog megvitatása idején²³ is a szemére hányja Szekfű a könyv végén, hogy túlságosan államközpontú felfogása miatt még ha kortársaihoz képest leghűbben is, de nem hibátlanul járta a Széchenyi által kijelölt utat, a nemzet felkészítését a liberális rendszerrel való felelős bánásmódra.²⁴

Mindenesetre érdekes ez a gondolat, a liberalizmus, demokrácia, parlamentarizmus előfeltételeinek boncolgatása, mivel máig jelentős kérdésnek számít, hogy vannak-e ilyenek: A tranzitológia politikatudományi iskolája a rendszerváltás környékén úgy gondolta, lehet tiszta lappal – nemzeti karaktertől, történelemtől függetlenül – alapítani liberális demokráciát,²⁵ a történelem visszatérését, de kifejezetten a nem liberális demokratikus modellt hirdetőket viszont sok esetben ezt lehetetlennek és veszélyesnek gondolják.²⁶

Orvosoltatlan betegség

Amit fontos megjegyeznünk, hogy sem Szekfű, sem Széchenyi nem a liberális demokrácia vonatkozásában állapítják meg a magyar nemzet politikai fejletlenségét. Nem arra kerül tehát a hangsúly, hogy milyen végcél felé tereljük a politikát a körvonalazott nemzetmegújító munkával, hanem arra, hogy annak végbementé előtt – tehát a jelenben – milyen veszélyt jelent az,

²² KUN 1909, 561.

²³ TISZA 1923, 208–209.

²⁴ SZEKFŰ 1920, 323–324.

²⁵ Lásd: FUKUYAMA 1989.

²⁶ Lásd: HE 2022.

ha „elengedjük a gyeplőt”. Mindkettejük elméleti munkáját követően került kijelölésre az az út, amelyet a politika követni kívánt: Széchenyi esetében a liberalizmus, Szekfű esetében pedig a keresztény-nemzeti eszme megvalósítása. Széchenyit követően viszont a liberalizmus – figyelmeztetései ellenére – nem elvekben, hanem nemzeti radikalizmusban fejeződött ki,²⁷ Szekfűt követően pedig a Horthy-rendszer bár megkísérelte a nemzet felemelkedésének ügyét a vállaira venni – gondoljunk csak Klebelsberg Kunó munkásságára – mégsem tudta magát függetleníteni a radikális, autoriter irányzatoktól, amelyek lassan meghódították Európát és az előzőnél is nagyobb katasztrófabába vezettek minket.

Mindkét gondolkodó arra mutatott tehát rá, hogy Magyarország politikájában valami nincs rendjén. Nemhogy a liberális demokráciát, de a nem demokratikus rendszereket sem tudja erős alapokra helyezni, azok egy nemzetközi krízist nem tudnak túlélni, összeroppannak, megsemmisülnek. A liberalizmus alkalmazásánál tehát nagyobb a gond, Szekfű művében is ez az áthallás, hogy egyedül azt kiiktatva nem fog meggyógyulni a nemzet ősi betegségéből. Valakinek fel kell karolnia a saját népszerűsége feladása árán, tehát egyértelműen autoriter módon a nemzet felemelését – ez Szekfű következtetése. De erre nem volt lehetőség Trianon előtt?

Kihasználatlan lehetőségek

Szekfű szerint az első liberális nemzedék végén, vagyis a szabadságharc leverésekor születtek a legrealisabb reflexiók a politika ballépéseit tekintve.²⁸ Kemény Zsigmond például azt állapította meg, hogy e katasztrófa fő előidézője a radikalizmus volt, ebben pedig részben szerepet játszott az, hogy a nemzet vakon követte Kossuth Lajost, nemcsak a nemzetiségi politika, de a függetlenségi, köztársasági demokrácia útján is.²⁹ Az önreflexió tehát megtörtént, a kedélyek lecsillapodásával háttérbe szorult a közjogi kérdés, az emberek higgadt vezetők iránymutatása felé fordultak, Kossuth pedig a magyarosítás politikájáról is lemondott – ezúttal Szekfű szempontjából a ló másik oldalára esve, teljes körű területi autonómiával, a birodalom föderali-

²⁷ SZEKFŰ 1920, 126.

²⁸ SZEKFŰ 1920, 158.

²⁹ SZEKFŰ 1920, 158–159.

zálásának tervével. Nem is fogadta a nép örömmel ezt a tervet, Kossuth magyarázkodásba kényszerült, négy fal közt viszont csalódottságát fejezte ki a nemzet éretlenségét tekintve – ahogy korábban Széchenyi is megélte ugyanezt.³⁰

Adott volt tehát a lehetőség a politikai fejlődés megindítására, ezt viszont Deák Ferenc csupán elméletben oldotta meg: A közjogi kérdés 1867-ben papíron megoldódott, de a dualizmus teljes fennállása idejére meghatározta a pártrendszer kinézetét, a nemzetiségi kérdésre pedig 1868-ban tettek volna pontot a XLIV. törvénycikkkel, az viszont „liberális naivitásában” nem rendelkezett retorziókról, így nemes egyszerűséggel figyelmen kívül lett hagyva. Széchenyi szerint e két kérdés megoldása nélkül a nemzet békés fejlődése ellehetetlenül, ezt pedig Szekfű az országvesztés idejében igazoltaknak látta.³¹

A dualizmus további lefolyásában a nemzetiségi kérdés a szőnyeg alá lett söpörve, a közjogi kérdés pedig minden más ellentétet felülírt. E két végletnek ugyanaz az eredménye: a politikai fejlődés reménytelenné vált. Ezen Szekfű szerint az segíthetett volna, ha a kormánypárt „hatalmas gazdasági, szociális és kultúrprogramot” valósít meg, amely

„előbb-utóbb szétbomlasztotta volna a közjogi pártszervezeteket és lehetővé tette volna az országnak új, világnézeti alapokon való differenciálódását. Egészséges pártalakulásnak, egészséges parlamentarizmusnak, melyben a pártok angol minta szerint egymást felválthatják a kormányban, ily összefoglaló, a nemzeti, élet minden terét újra szabályozó program volt az előfeltétele.”³²

Ez a program persze elmaradt, a létrejött közjogi konstrukciót pedig akármennyire nem szerette a nép, ellene újabb forradalmat nem kívánt, így egy olyan „romlott légkör” jött létre, amely engedte elburjánzani a korrupciót, mind anyagi, mind érzelmi-értelmi dimenzióban. Mélyült a szakadék a két politikai oldal között, amely ellehetetlenítette a kooperációt és gyűlöletet szított a kormánypárti-ellenzéki törésvonal mentén. Ez a konstruktív

³⁰ SZEKFŰ 1920, 180–182.

³¹ SZEKFŰ 1920, 188.

³² SZEKFŰ 1920, 198.

együttműködést ellehetetlenítő helyzet és a nép betagozódása alá újabb politikatörténeti mintákat jelentenek a mindenkori magyar közéletben.³³

A liberális demokrácia akadályai

Szekfű elemzésében felbukkan több olyan tényező, amelyet korábbi kutatásaim során a nyugati mintájú liberális rendszer honosításának előfeltételként azonosítottam be. Ezek között központi szerepet tölt be a polgárosodás, modern kifejezéssel élve a civil autonómia hiánya, mint a mindenkori magyar politikai viselkedés problematikus eleme. Ennek egyik alkotó tényezője a nép jellemző bizalomhiánya a rendszer felé, az, hogy az embereknek nincs hite a törvényhozás befolyásolásában, így ők nem jogszabályi úton, hanem azt megkerülve, kijátszva remélnék boldogulni.³⁴ Egy másik alkotó tényezője a gyűlöletszerkezetekhez való idomulás, vagyis pontosabban az a tény, hogy a politikai törésvonalak az elit szintjén alakulnak ki és onnan szivárognak le a választók közé a fordítottja helyett. Ezt a magatartást az elitek nem is igyekeznek megváltoztatni, politikai tőkét kovácsolnak belőle azáltal, hogy mozgósító eszköznek tekintik azt.³⁵ A már említett politikai stabilitás igénye szintén problematikus abból a szempontból, hogy azáltal a nép a paternalista állam jótéteményeihez fűzi reményeit a jog uralmának személytelen rendje helyett, ennek megfelelően a kormányzó elit nem autonóm állampolgári cselekvésre, hanem a társadalmat kézben tartó hierarchikus mechanizmusokra építi rendszerét. A tartósan hatalmon maradó uralkodó párt így a nép autonómiájának deficitjét használja és elégti ki.³⁶ Nincs tehát meg az a kellően polgárosodott tömeg, amely egy liberális rendszert meg tudna erősíteni, ez Szekfű elemzésében is kitént, de a mai viszonyokra szintén igaz. Emiatt vezetett a nemzeti liberális rendszer mindent elsöprő forradalomba, most pedig a liberális demokrácia illiberális „fülkeforradalomba”.

A társadalom szintje persze csupán egy tényező, nem lehet minden felelősséget a népre hárítani. A katasztrófába sodródás megállítója egy nagyvonalakban gondolkodó, felelős elit lett volna, amely ugyebár vállára veszi a nemzet felemelésének ügyét. Modernizációs törekvések jelentkeztek felülről

³³ Kiss 2023, 63–69.

³⁴ Kiss 2023, 59–60.

³⁵ Kiss 2023, 63–66.

³⁶ Kiss 2023, 62–63.

a dualizmus idején, ezek azonban ellenállásba ütköztek³⁷ – éppen ahogy azt Széchenyi felvázolta. A korabeli kormányoldalnak viszont egy jóval kisebb választói csoporttal kellett legfeljebb felvennie a harcot, ha reformokat akart keresztülvinni – ne feledjük, hogy az általános választójog előtti időkről beszélünk. Ma tehát sokkal nehezebb feladat volna Széchenyi és Szekfű logikáját követve olyan programot végrehajtani, amely ellentétes a magyar néplélek vágyaival: Demokráciában a népszerűtlenség ugyanis bukást jelent. Nem tartom meglepőnek ilyen kontextusban azt a tényt, hogy az Orbán-rezsim tartózkodik egy civil autonómiát kialakító teljeskörű társadalmi modernizációs programtól, vagy azt – ahogy sokan látják –, hogy az ilyen intellektuális fellendülést inkább hátráltatja, mintsem elősegítené.

Összegzés

Mit tanulhatunk tehát Szekfű írásából? Meglátásom szerint a szerző a monarchia összeomlásának kontextusából egy olyan mélyreható betekintést végzett a magyar politikai jellem hibás és kártékony elemeire, amely túlmutat egy adott ideológia kritikáján. Nem tudok így egyetérteni Láncki András azon megállapításával, miszerint egyetlen tényezőt, a liberalizmust hibáztatni tévedés volna,³⁸ mert Szekfű egyáltalán nem ezt teszi. Sőt! Ahogy láthattuk, azok a problémák, amelyekre a *Három nemzedék* rávilágít olyanok, amelyek a liberális demokráciának hatékony megvalósítását is akadályozzák, így a „nemzet betegségeinek orvoslása” nemcsak egy keresztény-nemzeti rendszer megalapozásában, hanem egy nyugati mintájú demokrácia honosításában is elengedhetetlen volna.

Úgy vélem tehát, hogy a *Három nemzedék* igenis hasznos mű azon 21. századi kutatók számára, akik meg akarják érteni a magyar politikai viselkedés „miértjét” és választ keresnének a „hogyan továbbra”. Ha pedig mégsem értenénk egyet Szekfű diagnózisával, akkor is példaként állhat előttünk, hogy szembe kell nézni a múlttal, mert az kétségtelen, hogy a magyar politikai jellemről ez a képesség, amely a politikai fejlődés egyik elengedhetetlen mozgatórugója még ma is hiányzik. Szükségünk van szembenézni a Horthy-rezsim hagyatékával és a Kádár-rezsim hagyatékával is, de kisebb lépté-

³⁷ BECK 1944, 193–194.

³⁸ LÁNCKI 1994, 101.

kekben gondolkodva szembe kell néznie a közéletet ma uraló két oldálnak a maga kudarcával is, ahelyett, hogy mindig önmagukon kívüli tényezőkre vagy aktorokra hárítanak a felelősséget. „Mit rontottunk el?” Ezt a kérdést kellene mindenkinek megválaszolnia, de ezidáig csupán egyetlen ember tette meg: azóta is ő a legnépszerűtlenebb politikus Magyarországon.

Bibliográfia

BECK 1944

BECK Lajos: *A régi Magyarország*. Budapest, Universitas, 1944.

CSIZMADIA 2018

CSIZMADIA Ervin: Domináns pártrendszer: miért ismétlődik Magyarországon? *Ellensúly*, 1/1, 2018, 55–71. Online: <https://ellensuly.hu/miert-lett-olyan-magyarorszag-amilyen/> (Letöltés: 2023.08.27.)

ERŐS 2015

ERŐS Vilmos: Szekfű Gyula és ami utána következik. *Újkor*, 2015. Online: <https://ujkor.hu/content/szekfu-gyula-es-ami-utana-kovetkezik> (Letöltés: 2023.08.27.)

FUKUYAMA 1989

Francis FUKUYAMA: The End of History? *The National Interest* 16, 1989, 3–18.

HE 2022

Jiacheng HE: The Patterns of Democracy in Context of Historical Political Science. *Chinese Political Science Review* 7, 2022, 111–139. DOI: 10.1007/s41111-021-00201-5

KISS 2023

KISS Daniel: *Magyarország politikatörténeti mintázata. A velünk élő politikai örökség problematikája*. Miskolc, 2023. (Szakdolgozat, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete)

KUN 1909

KUN József: Parlamentarizmus és magyar parlamentarizmus. *Jogállam* 8/8, 1909, 561–586.

LÁNCZI 1994

LÁNCZI András: A politika mint tradíció. *Politikatudományi Szemle* 3/2, 1994, 92–108.

PÜSKI 2010

PÜSKI Levente: *A Horthy-korszak, 1920–1941*. Budapest, Kossuth, 2010. (Magyarország története, 18.)

SZEKFŰ 1920

SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Budapest, Élet, 1920.

TISZA 1923

TISZA István: A választójogi reform küszöbén. In: *Gróf Tisza István összes munkái*, I. Budapest, MTA, 1923, 206–227.

A vallási konverzió szerepe az etnikai együttélési helyzetekben és a romák társadalmi integrációjában

Kotics József

A vallási megtérés hatása az etnikumközi együttélési viszonyokra, a romák identitására és integrációs esélyeire

Tanulmányom első egységében a nemzetközi és hazai szakirodalom alapján azt vizsgálom, hogy a cigány egyének és lokális csoportok valamely vallásos jellegű közösséghez való csatlakozásának, illetve az ebből adódó életmódváltásnak, a társadalmi kapcsolatok alakulására gyakorolt hatásának a vizsgálata miért válik az antropológiai kutatásokban az etnikumközi kapcsolatviszonyok fő irányává.¹ Az antropológiai megközelítést alkalmazó szerzők elsődlegesen azt vizsgálják, hogy a vallási konverzió következtében átalakulnak-e a korábban működtetett együttélési gyakorlatok.² A kutatás fő kérdései arra irányultak, hogy a roma/cigány közösségek új vallási mozgalmakba való tagolódása befolyásolja-e a lokális társadalmak cigány közösségének identitását, az áttérés hatással van-e a cigányok társadalmi integrációs törekvései-re és lehetőségeire.³

Bár több egyház végez a romák körében missziós tevékenységet, igazán sikeresek a kiségyházak ilyen irányú törekvései, azokon belül is kifejezetten a neoprotestáns és karizmatikus mozgalmak tudnak jelentős hatást elérni a cigány közösségek vallási megtérítésében.⁴ A nemzetközi⁵ és hazai kutató-

¹ LŐRINCZI 2012, 8; PETI 2007, 173–190.

² GOOREN 2014; THURFJELL–MARSH 2014; PODOLINSKÁ–HRUSTIČ 2018; RIES 2007/b; GOG 2008; PETI 2020; LŐRINCZI 2007; FOSZTÓ 2009/a; FOSZTÓ–KISS 2012; KIN-DA 2007/b.

³ GOG 2008; KINDA 2011; KOTICS 2018; POVEDÁK 2014; LŐRINCZI 2011.

⁴ Ez a feltételezés csak arra vonatkozik, hogy a neoprotestáns és karizmatikus vallási közösségek a saját kultúrához való adaptálhatóság, az egyéni és közösségi hagyományok nagyfokú konvertálhatósága miatt a romák számára vonzóvá teszi

sokból⁶ is az rajzolódik ki, hogy a legnagyobb hatást az 1952-ben Angliából induló evangélikus ébredési mozgalmakból kinövő pünkösdi vallási közösségek tudták kifejteni.⁷ Többféle magyarázat született a pünkösdi mozgalmak sikerességére vonatkozóan. Fraser például arra utal, hogy más protestáns egyházaktól eltérően a pünkösdista mozgalom nem a racionális, sok esetben kifejezetten dogmatikus vallásosságra helyezik a hangsúlyt, amely a cigányok számára egyáltalán nem bír nagy vonzerővel. A lelki megélés közép-pontba állítása, az intuitív vallásgyakorlás Fraser szerint a legfőbb oka, hogy ez a mozgalom nagy népszerűségnek örvend a romák körében.⁸ Emellett arra is utal Fraser, hogy a mozgalomnak az a törekvése is az elfogadás irányába utal, hogy a korábbi missziós tevékenységektől elérően a pünkösdista mozgalom nem a cigányok asszimilációjára törekszik, elfogadja azt, hogy a cigány kultúrához adaptálódva kerül sor a vallási megújulásra.⁹

Több kutató is kiemeli, hogy a cigány személyek és csoportok a vallási váltás következtében nagyobb eséllyel tudnak integrálódni a környező társadalomba.¹⁰ Ennek okát abban látják, hogy a kiségyházi vallási kultúra ugyanazokat a keresztény erkölcsi és etikai normákat közvetíti és követeli meg tagjaitól, amit a történelmi egyházak tagjai is képviselnek, akikkel a romák a lokális társadalomban együtt élnek. Ez tehát az értékrendek közelítésének igen hatékony módja. Fontos azonban ennek kapcsán azt is kiemelni, hogy ezek az integrációs törekvések nem vezetnek egyetlen ismert esetben sem a

ezeket mozgalmakat. A történelmi egyházak missziós tevékenysége a romák körében az utóbbi évtizedekben éppen úgy mutat jelentős eredményeket. Ugyanakkor arra hangsúlyosan utalni kell, hogy a romák körében elsődlegesen a karizmatikus ébredési mozgalmak tudtak jelentős eredményt elérni, a hazai és nemzetközi kutatások egyértelműen ezt támasztják alá. Lásd: GYETVAI-RAJKI 2014; ANDERSON 2014; PODOLINSKÁ 2017; RIES 2014; LŐRINCZI 2010.

⁵ RAMBO 1999; WILLIAMS 2000; KRAMER 2005; GOG 2008; ROBBINS 2007; THURFJELL 2013; PODOLINSKÁ 2014; FRASER 1995; RIES 2007/a; WACHSMUTH 2017.

⁶ LŐRINCZI 2013; FOSZTÓ 2019; FOSZTÓ 2009/b; KINDA 2005; KINDA 2007/a.

⁷ PODOLINSKÁ 2021; ACTON 2014; GYETVAI-RAJKI 2016.

⁸ FRASER 1995, 187.

⁹ FRASER 1995, 189.

¹⁰ LŐRINCZI 2010; KINDA 2007/a; FOSZTÓ 2009/b; GOG 2007.

cigányok teljes elfogadásához.¹¹ Jóllehet a kapcsolatok korábbi lokális formái a cigányok megtérése után alapvetően megváltoznak és a romák társadalmi integrációját segítik elő, azonban a cigányok és a többségi etnikumok közötti határok továbbra is fennmaradnak. Extrém esetben a cigányok kisegyházi közösséghez tartozása a kettős kirekesztés állapotát is jelentheti, hiszen egyfelől cigány származásuk miatt, másfelől az adott közösségben egy kisebbségi vallási közösséghez tartozásuk okán kerülnek negatív megítélés alá.¹²

A romák társadalmi integrációjának szempontjából kiemelt fontossága van annak, hogy az adott lokális társadalomban milyen az eltérő etnikumok kapcsolatviszonya.¹³ Korábbi tanulmányomban utaltam rá, hogy alapvető eltérést találunk az etnikai együttélés gyakorlataiban, ha azokban romák és nem romák vesznek részt, vagy olyan etnikumok élnek együtt, amelyek között nincsenek romák.¹⁴ Ez utóbbiak mindig a kölcsönös elfogadásra épülnek, míg a romákkal való együttélés aszimmetrikus alapokon nyugszik és meghatározó jellemzője a stigmatizáló különbségtétel.¹⁵ Ez a csak roma–nem roma relációban megfigyelhető jellegzetesség döntő jelentőséggel bír a romák társadalmi integrációjának folyamatában. Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy a vallási konverzió képes-e kimozdítani a megtért roma személyeket és közösségeket ebből a stigmatizáló kategorizációból. Ennek amiatt van kitüntetett szerepe, mert amíg a romákkal szemben az aszimmetrikus viszonyokra alapozott, stigmatizáló különbségtétel az alapvető beállítódás, addig a valós társadalmi integráció lehetősége nem adott. Másik tézisem szerint a neoprotestáns felekezetekhez betért roma egyének és közösségek kikerülnek a dichotomizáció elvén működő stigmatizáció alól és bekerülnek a kölcsönös függésre, a szimmetrikus viszonyokra alapozott

¹¹ FOSZTÓ 2019; PODOLINSKÁ 2014; KOTICS 2020.

¹² PODOLINSKÁ 2014; LŐRINCZI 2012.

¹³ BICZÓ 2017, 36.

¹⁴ „A roma nem–roma etnikai együttélési helyzetekben az együtt élő etnikumok viszonyát a kölcsönös elhatárolódás (a dichotomizáció) jellemzi, azonban azokban az etnikai együttélési helyzetekben, amelyben nem jelennek meg a romák, annak ellenére, hogy folyamatos a két etnikum között a határépítés és annak fenntartására is törekszenek, ez nem a szembenállásra, hanem a kölcsönös függésre, a komplementarizációra épül.” KOTICS 2023, 126.

¹⁵ EIDHEIM 1969, 43.

kategorizációba, amely az elfogadásra épül. Ennek kiemelt jelentősége van a társadalmi integrációjuk sikerességét illetően.¹⁶

A rendkívül kiterjedt antropológiai kutatások elsődlegesen a Pünkösdi Egyház vonatkozásában vizsgálták a romák mozgalomhoz csatlakozásának összetevőit. A kutatások kiemelt vizsgálati területei három nagyobb egységre bonthatóak. Egyfelől nagy hangsúlyt fektetnek a megtéréstörténetek narratív alapstruktúrájának feltárására, a karizmatikus gyülekezetekhez való csatlakozás motivációira, valamint a vallási konverzió következtében kialakult életmódváltás meghatározó dimenzióira. Számunkra ez utóbbi tűnik most tézisünk szempontjából kiemelten fontosnak. A kutatások itt is igen széles skáláját jelenítik meg a világ különböző pontjain található gyülekezetek esetében a változási folyamatok jellegzetes összetevőinek. Két szinten mutatják be ezeket a folyamatokat. Egyfelől az egyéni szinten megjelenő megtért személyek énképének megváltozását elemzik, amikor is az önátalakítási folyamat részeként kialakul egy új keresztény tudatosság, egy új erkölcsi személyiség, De a kérdéskört különösen a roma áttérések vonatkozásában közösségi szinten is vizsgálják, hiszen a karizmatikus gyülekezethez való csatlakozás, bár individuális döntés eredménye, mégis a közösségi identitás átalakulásában is meghatározó következményei vannak.¹⁷ A vizsgálati eredmények arra utalnak, hogy a pünkösdi gyülekezetbe megtért romák közösségi szinten tudnak kikerülni a marginalizált társadalmi helyzetükből, a társadalmi kirekesztettségükből, etnikai stigmatizáltságukból, oly módon, hogy a korábban veszélyeztetett identitásuk pozitív roma közösségi identitássá alakul át. David Thurfjell svédországi és finnországi kutatásaira alapozva amellet érvel,¹⁸ hogy a pünkösdimushoz való fordulás a romák számára annak a lehetőségét hordozza magában, hogy a marginalizált roma státussal járó szenvedés egy globális közösséghez való tartozásban nyerjen értelmet. Johannes Ries arra mutat rá, hogy egy általa kutatott román nyelvű erdélyi pünkösdi roma közösség számára a megtérés etnicitás-stratégiaként működik: „A pünkösdimusra való áttérésükkel a romák/ cigányok kisajátítanak egy felekezetet, amelyet etnicitásuk kezelésének stratégiájaként használhat-

¹⁶ KOTICS 2018; KOTICS 2020.

¹⁷ THURFJELL 2013.

¹⁸ THURFJELL 2013, 174.

nak.¹⁹ A megtérésre, mint etnicitás stratégiára más kutatások is utalnak. Tesfay Sába marosvásárhelyi Gábor cigányok körében végzett kutatása során ír arról, hogy az adventista vallási közösségbe való betérésüket követően a helyi gáborok, önálló mikro-közösségnek tekintik magukat, aminek az alapja az eltérő vallás és életforma. „Mi erdélyi kalapos gábor cigányok vagyunk, mi nem keveredünk más cigányokkal, mi adventisták vagyunk, nem iszunk nem dohányzunk, nem lopunk.”²⁰ A Marushiakova–Popov szerzőpáros kelet-európai lokális cigány közösségek esetében mutat rá azokra a tényezőkre, amelyek a sajátos identitással bíró mikro-közösségek létrehozásához vezetnek. Ilyennek tekinthetőek a vallási egyediség révén létrejövő lokális cigány közösségek, akik eltérő vallásuk révén különítik el magukat a többi cigány csoporttól.²¹

A püNKöSDI egyház a többi neoprotesztáns felekezettől három vonatkozásban is alapvetően eltér a romák vallási integrációját illetően. Egyfelől a püNKöSDI egyházba betért romák arányszáma jóval magasabb, mint más karizmatikus gyülekezetek esetében, így a romák aránya a püNKöSDI gyülekezetekben felülreprezentált. Másodsorban csak a püNKöSDI gyülekezetekre jellemző, hogy jelentős részük kizárólag roma hívekből áll. Ennek oka, hogy a vegyes összetételű gyülekezetek létrejöttük után nagyszámban válnak roma gyülekezetté, ez teszi lehetővé, hogy a püNKöSDI vallás a romák etnikus vallásává tud válni. Ez a tendencia Magyarországon is megfigyelhető.²² Harmadrészt csak a püNKöSDI egyházra jellemző, hogy roma származású lelkészek és diakónusok jóval nagyobb arányban fordulnak elő, mint akár a történeti egyházak, vagy más neoprotesztáns felekezetek esetében. Thomas Acton mutat rá, hogy „csak a kereszténység püNKöSDI vonulatán belül látunk olyan felekezeteket, amelyek etnikai jellegüket és vezetői szerepüket tekintve elsősorban romák”.²³ Acton szerint azért van ez így, mert a püNKöSDiek megváltoztatják az egyházi struktúrákat, és lebontják a roma kirekesztés

¹⁹ RIES 2007/a, 134.

²⁰ TESFAY 2009, 4.

²¹ MARUSHIAKOVA–POPOV 2014, 41–53.

²² GYETVAI–RAJKI 2016; LÓRINCZI 2012.

²³ ACTON 2014, 23.

gyökereit. Ezzel magyarázható a romák megtérítésében elért sikerességük is.²⁴

A marginalizált léthelyzetből való kikerülés mellett a szakirodalom több olyan fontos összetevőt is említ, amely a pünkösdi vallás felvételét követően döntő módon megváltoztatta a korábban megbélyegzett életmód szerint élő romák helyzetét. Ez a megtéréstörténetek narratív alapstruktúrájaként megjelenő elbeszélésmód egy erkölcsi alapú szembenállásra épül, amely éles választóvonalat húz az egykori bűnös életvitel és a megtérés révén kialakuló, az Isten útmutatását követő életvezetés között.²⁵ Több szakirodalmi utalást is találunk arra a sajátos jelenségre, hogy az ezekben a megtéréstörténetben megjelenített korábbi, bűnös életvitel főbb jellemzői azonosak a többségi társadalom által a romákról forgalmazott stigmatizáló sztereotípiákkal.²⁶ Ries szerint a roma megtértek megvallják és megerősítik a romákról gázdások által róluk kialakított képet. Ugyanakkor úgy látja, hogy a megtéréstörténetek konstruálásának ez a fajta stratégiája egy pozitív roma önkép kialakítását eredményezi. „Minél sötétebb a múltbeli bűnös roma önkép, annál pozitívabb az Isten gyermekeként megváltott új önreprezentáció.”²⁷

A megtérést és a felnőttkeresztséget követően a korábbi „bűnös” személy „újjászületik”.²⁸

Az antropológiai vizsgálatok az én-átalakulási folyamatok igen széles körét mutatják be. A kutatások a megtérésnek a személyes én szempontjából pozitív hozadékaként említik többek között a lelkiismeret szerepének megjelenését/megerősödését,²⁹ a céltudatosságra és önbizalomra való szertevést, az intellektuális igények kielégítését, valamint az életvezetésükben a „morális kontrollra” való képességet.³⁰ A morális kontrollra való képességet a kelet európai kutatók is hangsúlyosan említik.³¹ A megtért egyének megváltozott erkölcsiségének az őszinteség, a szerénység és a megbízhatóság lesz az alap-

²⁴ FOSZTÓ 2019, 3.

²⁵ FOSZTÓ 2009/b, 32.

²⁶ RIES 2007/a, 134; PETI 2017, 506.

²⁷ RIES 2007/a, 134.

²⁸ FOSZTÓ 2019, 4.

²⁹ WILSON 1992, 186.

³⁰ WILSON 1992, 187; PETI 2017, 495.

³¹ PETI 2017, 495; FOSZTÓ 2009/a; GOG 2008.

ja.³² A vallási megtérés révén új érték- és normarendszer alakul ki az egyé-
nekben, amelyek a vallási gyülekezet tagjai által közösen vallott értékrend-
szert jelentenek. Ennek a kutatók igen nagy szerepet tulajdonítanak az egyén
gazdasági életében, életmódjában, a nem roma közösségekkel szemben ki-
alakított viszonyrendszerének és a roma etnicitás megváltozását illetően.

Neoprotestáns gyülekezetek Ákoson. Egy terepmunka tapasztalatai

Romániában a Szatmár megyei Ákoson (Acâș) végzett terepkutatás során
(2020) azt találtam, hogy a neoprotestáns felekezetekre (Baptista Egyház,
Pünkösdi Egyház) való áttérés a helyi romák életében, valamint a helyi ro-
mánokkal és magyarokkal kialakított kapcsolatviszonyaikat illetően alapvető
változásokat hozott. A mélyszegénységben és szegregált körülmények között
élő magyar nyelvű romák a vallásváltás révén stabilizálták életformájukat, a
lokális közösséggel korábban rendkívül konfliktusos viszonyuk a megtérést
követően alapvetően konszolidálódott.

Az alábbiakban az ákosi terepmunka tapasztalatai alapján a neoprote-
stáns gyülekezetekbe való megtérés folyamatát és azt az egyházi vezetőség
által részletesen kidolgozott, a helyi gyülekezet tagjaira alkalmazott kont-
rollmechanizmust mutatom be, amely révén meg kívánják akadályozni, hogy
a megtért roma személyek a korábbi életmódjuk valamely elemének újbóli
felvételével kikerüljenek a baptista vagy pünkösdi közösségből.

Ennek előtte röviden szükségesnek mutatkozik a helyi társadalmi és et-
nikai viszonyok bemutatása. A vizsgált településen magyarok, romák és
románok élnek együtt, a településen hozzávetőlegesen 2500 fő élt 2020-ban.
Az etnikai arányok az elmúlt évtizedekben jelentős változáson mentek át. A
korábban túlnyomórészt magyarok által lakott településen ma már lélek-
számban a romák vannak többségben, akik zöme egy csak cigányok által
lakott szegregátumban él. Néhány módosabb roma család a magyarok által
lakott központi utcákba költözött, elsősorban a rendszerváltást követően
megindult kereskedelmi migrációjuk következtében az anyagi helyzetükben
beállt változásokat követően vették meg a magyarok által eladott házakat.
Mind a románok, mind az ugyancsak elkülönült térben élő románok a faluba
költözött romákat pozitívabban ítélik meg, de alapvetően a romákkal szem-

³² FOSZTÓ 2019, 5.

beni beállítódás hosszú évtizedekig negatív volt, a viszony pedig kifejezetten konfliktusos.

A helyi közösség értelmiségi szereplői az etnikumközi kapcsolatok megváltozását a romák evangelizációjának tulajdonítja.

„Sőt én annak örvendek, hogy minél több cigány legyen hívő és hogy a keresztény erkölcsöt vegyék át. Mert azzal, hogy a cigányok a keresztény erkölcsöt átveszik, azzal, azokat a gátakat romboljuk le, amik vannak az emberek között. Mert ez van, hogy a gát, ami fal, ami az emberek közt van, az az erkölcsiség első sorban. Átvették a keresztény értékrendet. Ez a leglényegesebb. Akkor sokan eljutottak végül is arra a szintre, hogy tiszteltük. Becsültük. Örültünk neki. Mert olyan, hogy az egyenlőségjelet nyugodtan odatettük. Mert a hit egyenlővé tett minket. Tehát mondjuk a nagy fordulatot a cigányoknál végső sorban a neoprotestáns vallások bejövetele jelentette. Náluk ez gyökeres változást hozott.”³³

„Én nagyon nagy örömmel mondom el, hogy Ákoson a cigányok helyzetén az Isten változtatott. Ugye tudjuk azt, hogy a faluban van egy cigány baptista gyülekezet és van egy pünkösdista gyülekezet. Néhány száz ember ennek a két gyülekezetnek a tagja. Ezeknek az embereknek az élete teljesen megváltozott.”³⁴

Terjedelmi korlátok miatt a vallási közösségek életének részletező bemutatása helyett a baptistáknál és pünkösdi gyülekezetnél azonos elvek és gyakorlat mentén működő társadalmi kontrollmechanizmus és szankciórendszer működését mutatom be.

A pünkösdi egyházra vonatkozó kutatások kiemelt szerepet tulajdonítanak annak, hogy a pünkösdista egyház megalakulásával melyek voltak a megtértek viselkedésének közösségre elvárt mintái.³⁵ Ugyanakkor nagy figyelmet kap az is, hogy több helyi pünkösdi egyházhoz kapcsolódóan új intézmény is létrejött az elvárt pünkösdi viselkedés-modelltől eltérő cselekvések és viszonyulások ellenőrzésére és szankcionálására. A pünkösdi roma közösségekben aprólékosan kidolgozott rendszere van a normasértők jobb

³³ Helyi iskolai tanár.

³⁴ Református tiszteletes, Ákos.

³⁵ PETI 2017, 503.

belátásra való bírásának, megfegyelmezésének, végső esetben pedig a pünkösdiek közösségéből való kizárásának.³⁶

A gyülekezetbe bekerülő egyén 3 fő fázison megy keresztül, amíg teljes jogú tag lesz a vallási közösségben.

Az első fázis az ismerkedés, érdeklődés időszaka, ekkor a gyülekezeti tagok támogatják segíti az egyént a megtérés folyamatában, de azt soha nem siettetik.

A második a megtérést követő időszak, amikor is az istentiszteleten részt vevő megtérteket, de nem merítkezettek viselkedését hosszú ideig figyeli a vezetőség és a közösség tagjai. Teljeskörűen meg akarnak győződni a hit mélységéről, az elért változások tartosságáról.

„Kellott látni a változást a megtért ember viselkedésében. Mi 96–97 között kapcsolódtunk be a gyülekezetbe. Én majdnem több mint egy évet jártam a gyülekezetbe. Ahogy jöttem a gyülekezetbe, a tagok figyelték az életemet. Ahogy a vezetők akkor itt voltak és figyelték, hogy imádkozok. Milyen a viselkedésem. Akkor volt egy interjú a bizottsággal, aminek akkor négyen öten voltak a tagjai. Az előtt el kellett mondjam a megtérésem történetét, milyen volt az életem Jézus nélkül. Milyen most, milyen változáson mentem keresztül. Ők ezt megvizsgálták. Ez a bizottság döntötte el, hogy ki merítkezhet be. Ezen kívül meg bizonyoságot kellett tenni a gyülekezet előtt is a beme-
rítés előtt. A megtérésem történetéről. Akkor az egész gyülekezett hallhatta, vagy láthatta. Hogy meg van-e változva, vagy nincsen.”³⁷

Ha a vezetőség és a közösség úgy ítélte meg, akkor sor kerülhetett a beme-
rítésre. A vallásváltás a szimbolikus szertartás révén válik teljessé, ekkor-
tól lesznek a gyülekezetek teljes jogú tagjai.

„Tehát akkor beme-
rítkeztünk együtt a feleségemmel. Nekünk is nagy harcunk volt. Nem tudom olyan 13–14 éves korban nagyon meg voltam kötődve a dis-
coval, a cigarettával. Nagyon sokat küszködünk a feleségemmel, a cigarettá-
val, hogy letegyük. És volt, hogy jöttünk a gyülekezetbe, letettük kint a cigaret-
tát egy bokornál és úgy jöttünk az istentiszteletre. Féltünk behozni az imaház-
ba. Olyan légkör volt a, hogy nem mertük behozni. Amikor kimentünk, akkor

³⁶ PETI 2017, 503.

³⁷ Baptista roma férfi, vezetőségi tag.

meg visszavettük. De volt emellé más is. És végül aztán azt mondtuk, hogy elég lesz ebből a kettősségből. Egy szombaton azt mondtuk, hogy letesszük. És jövünk a gyülekezetbe. Akkor böjtöltünk és imádkoztunk. Testvérek is imádkoztak értünk. És azóta, megszabadultunk.”³⁸

Több interjúrészlet szól arról, hogy egyes személyek esetében hosszú ideig nem engedélyezték a bemerítkezést, mert a 7 főből álló vezetőség nem látta megalapozottnak a jelentkező életében bekövetkezett változásokat. Ez gyakran a megtért személy vallási közösségtől való eltávolodásával járt együtt, más esetben a várakoztatás sikeresnek bizonyult.

Az aprólékosan kimunkált szankciórendszer a bemerítkezett hívőkre kialakított. Nézzük meg azokat a főbb területeket, amelyeket érint a szankciórendszer.

Az ákosi romák körében hosszú ideig bevett gyakorlat volt a „lányszöktetés”. Ez a paraszti kultúrában is jelenlévő gyakorlat a helyi romáknál anynyiban tér el, hogy a szöktetett lány és a szöktető fiú az esetek jelentős részében kiskorú volt. A ma már baptista és pünkösdi hívők túlnyomórésze 13–15 éves korukban létesítettek élettársi kapcsolatot, amelyet a szöktetést követően a szülők egy ünnepi rendezvényen szentesítettek.

Mind a baptista mind a pünkösdi gyülekezet súlyosan szankcionálja azokat a tagjait, akiknek fiatalkorú gyermekei így kötnek házasságot. A tiltás oka kettős, egyfelől az egyházi szertartás hiánya sérelmes a gyülekezeti vezetőknél, másfelől mind a baptisták, mind a pünkösdiel határozottan tenni akarnak a kiskorúak élettársi kapcsolatának megakadályozása érdekében.

„Tehát eléggé fiatalon kezdtem én a nősülést. 13,5 éves koromban már meg nősültem. A feleségemmel 2 hónap volt köztünk. Ez a cigányoknál megszokott, hogy fiatalon nősülnek. Az úgy volt, hogy elszöktettem a menyasszonyomat. Utána meg a szülei tartottak egy ünnepséget, egy lakodalmat. Az az igazság, hogy nem sokáig tartott ez a kapcsolat, egy év másfél évet és akkor elmaradtunk.”³⁹

Ha megtörténik a kiskorú lány szöktetése a gyülekezet vezetősége megvizsgálja a konkrét esetet.

³⁸ Baptista roma férfi, vezetőségi tag.

³⁹ Pünkösdi roma férfi.

„Ha elszökik, akkor elbeszélgetünk a szülőkkel. Megkérdezzük, hogy tudott-e erről. Voltak olyan esetek, ahol azt mondta a szülő, hogy nem tudtam róla. És nagyon sajnálom. Nem így gondoltam el. Úgy gondoltam, felnőnek, befejezi az iskolát. Vagy bemelegszik. Menyegzővel. Szépen, ahogy kell. Isten szerint. És látjuk, hogy van bűnbánat, nem pártolja a gyerekénél ezt a lépést. Akkor együtt érzünk vele, bátorítjuk, imádkozunk vele. Viszont azt ajánljuk, hogy ez alatt az idő alatt ne álljon ki, hogy tanítson itt a gyülekezetben. Nálunk az egyetemes papságot valljuk. Lehet szolgálni így a közösségben. Olyankor ne tanítson, most maradjon csendben, álljon az Úr elé, mi az a pont, hogy nem tudta úgy segíteni a gyereket, hogy megvárja az időt, hogy isten szerint menjen férjhez.”

A szülőkkel folytatott megbeszélést követően a súlyos esetet mindig szankcionálják. Ilyenkor rövidebb hosszabb ideig (1–6 hónap), korlátozzák a hívó szülők Úrvacsora vételét. Azt is elvárják tőlük, hogy a vasárnapi istentiszteleten egy meghatározott ideig tartózkodjanak a „tanítástól” is. Ebben az időszakban bűnbánatot kell tartaniuk. Az elkövetett bűn súlyával tisztában vannak a vezetőség tagjai, de túlzó büntetést nem kívánnak kiszabni, mert az a szándékukkal ellentétes hatást válthatna ki a szülőknél. A lányszöktetés esetében mindig a vezetőség dönt a szankció formájáról és mértékéről.

Mind a baptista mind a pünkösdi gyülekezetben - tanításaikkal összhangban - elvárják híveiktől a békeségben élést. A békétlenségben élés megszüntetését a konfliktusos személyközi viszonyok rendezését is kikényszerítik a gyülekezet érintett tagjaitól. Mind addig, amíg ezek a gyülekezet számára ismertté vált konfliktusok nem rendeződnek elvárják, hogy addig az illető személy ne vegyen Úrvacsorát. Sok esetben a vezetőség mediátorként beavatkozik a személyközi vagy családközi konfliktusok feloldásába.

A legsúlyosabb szankciókat azok a tevékenységek váltják ki, amelyekről a megtérés révén megszabadultak a hívóvé vált keresztények. Az ezekhez való visszatérés alapjaiban kérdőjelezi meg hívóságukat, emiatt a gyülekezetek körültekintően, de kellő szigorral lépnek fel ezek ellen. Ilyenkor a tudomásukra jutott esetet személyesen tisztázzák a hívóval, ha az rendszeressé válik akkor a helyi gyülekezetek elöljáróiból álló bizottság próbálja meg változásra bírni a személyt.

Az alkoholfogyasztás, a játékszenvedély, a dohányzás azok a kihágások, amelyek a gyülekezet súlyos szankcióit váltják ki, hiszen a káros szenvedé-

lyek újbóli megjelenése a hívő életében a korábbi „bűnös” életvitelhez való visszatérés veszélyét hordozza magában, ami sem a hívőnek, sem a gyülekezetnek nem válna javára. A szankciórendszer ebben az esetben is szigorú, de rugalmasan működik. az eseti botlást még megbeszélik a vétkezéssel és Úr-vacsora megvonással próbálják a normakövető magatartást elérni. Azonban a rendszeres alkoholfogyasztás, dohányzás vagy a játékszenvedély újbóli megjelenése (játékgépek, kártyázás) a gyülekezetből való ideiglenes vagy végleges kizáráshoz vezet.

Ákoson mind a baptista mind a pünkösdi vallási közösség részletesen kimunkált társadalmi kontrollmechanizmus és szankciórendszer révén kívánja elérni, hogy a korábbi bűnös életmódhoz bármilyen módon visszatérni szándékozó tagjaikat a gyülekezetekben tudják tartani. Hasonlóan a kimunkált és szigorú szabályrendszer arra utal, hogy a hit megtartása és az elért civilizatorikus eredmények legfőbb veszélyeztető tényezőjét a függőséget okozó tevékenységekhez való visszatérésben látják (alkoholizmus, drogfogyasztás, dohányzás, szenvedélybetegségek). A gyülekezetek ellenőrző mechanizmusa egyértelműen sikeresnek mondható. Az Ákoson 30 éve jelen lévő neoprotesztáns gyülekezetek sikeres evangelizációs tevékenységet folytattak, megtért és bemezíreztetett híveik túlnyomó többségét meg is tudják tartani gyülekezeteikben. A romák életformaváltásának következtében a lokális etnikumközi együttélési viszonyok döntő módon megváltoztak, a kapcsolatok konfliktusmentesek lettek. Ugyanakkor a vallási konverzió révén a helyi romák kikerültek a stigmatizált megkülönböztetés alól, ami társadalmi integrációs esélyeiket jelentősen növeli.

Bibliográfia

ACTON 2014

Thomas A. ACTON: *New Religious Movements among Roma, Gypsies and Travellers: Placing Romani Pentecostalism in an Historical and Social Context.* In: *Romani Pentecostalism. Gypsies and Charismatic Christianity.* Ed. David THURFJELL-Adrian MARSH. Frankfurt am Main, Peter Lang Publishing, 2014, 23-40.

ANDERSON 2004

Allan Heaton ANDERSON: *An Introduction to Pentecostalism.* Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

BICZÓ 2017

Gábor BICZÓ: Challenge and/or Chance: The Sociocultural Integration of Romani People in Central Europe. In: *Marginal Position II.: Writings from the Field of Romology*. Ed. Gábor BICZÓ–Péter BÁLINT. Debrecen, Didakt, 2017, 31–49.

EIDHEIM 1969

Harold EIDHEIM: When Ethnic Identity is a Social Stigma. In: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Ed. Fredric BARTH. Bergen, Universitets Forlaget, 1969, 39–57.

FOSZTÓ 2009/a

László FOSZTÓ: Conversion Narratives, Sincere Hearts, and Other Tangible Signs: Communicating Religious Change among the Transylvanian Roma. *Transitions* 48/2, 2009, 109–132.

FOSZTÓ 2009/b

László FOSZTÓ: *Ritual Revitalisation after Socialism: Community, Personhood, and Conversion among Roma in a Transylvanian Village*. Berlin, LIT Verlag, 2009. (Halle Studies in the Anthropology of Eurasia)

FOSZTÓ 2019

László FOSZTÓ: Roma and the ‘New Religions’ in Europe. *Factsheets on Romani Culture* 2.4, 2019, 1–8.

FOSZTÓ–KISS 2012

FOSZTÓ László–KISS Dénes: Pentecostalism in Romania. The Impact of Pentecostal Communities on the Life-style of the Members. *La Ricerca Folklorica* 65, 2012, 51–64.

FRASER 1995

Angus FRASER: *The Gypsies. Peoples of Europe*. Oxford, Blackwell, 1995.

GOG 2008

Sorin GOG: Roma áttérések: pünkösddizmus és az identitás új narratívái. *Regio* 19/4, 2008, 50–74.

GOOREN 2014

Henri GOOREN: Anthropology of Religious Conversion. In: *The Oxford Handbook of Religious Conversion*. Ed. Lewis R. RAMBO–Charles E. FARHADIAN. Oxford, Oxford University Press, 2014, 84–115.

GYETVAI–RAJKI 2014

GYETVAI Gellért–RAJKI Zoltán: *Cigánymissziós mozgalmak hatása Magyarországon*. Békés, Cigány Módszertani és Kutató Központ, 2014.

GYETVAI–RAJKI 2016

Gellért GYETVAI–Zoltán RAJKI: Features of Roma Religiosity: Is it only mimicry? *Religion and Society in Central and Eastern Europe* 9/1, 2016, 53–69.

KINDA 2005

KINDA István: „Vannak cigányok, akik finomak”. Református egyház és Jehova Tanúi – kizáró és befogadó közösségek. *Székelyföld* 9/9, 2005, 113–131.

KINDA 2007/a

KINDA István: „...az igazságot tanították, s azétt tetszett, nem a pénzétt!” Szektásodási tendenciák a háromszéki protestáns cigányoknál. In: *Népi vallásosság a Kárpát medencében*, 7. Szerk. LACKOVITS Emőke–GAZDA Enikő. Sepsiszentgyörgy–Veszprém, Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2007, 321–336.

KINDA 2007/b

KINDA István: Felekezeti és kulturális disszimiláció egy orbaiszéki falu cigányainál. In: *Lokalitások, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. Szerk. ILYÉS Sándor–POZSONY Ferenc. Cluj–Napoca, Kriza János Néprajzi Társaság, 2007, 153–172.

KINDA 2011

KINDA István: Egyház vagy szekta? Kizáró és befogadó vallási közösségek. In: KINDA István: *Hagyományok béklyójában. Tanulmányok a falusi életmódok és kényszerstratégiák köréből*. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, Székely Nemzeti Múzeum–Kriza János Néprajzi Társaság, 2011, 253–270.

KOTICS 2018

KOTICS József: A cigány–magyar együttélés változásának folyamata. Zabola. (1998–2018) In: *Cigány–magyar együttélés Zabolán*. Szerk. KOCSIS Péter Csaba–KOTICS József. Debrecen, Didakt, 2018, 110–126.

KOTICS 2020

KOTICS József: *A cigány–magyar együttélés mintázatai*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar, 2020.

KOTICS 2023

KOTICS József: Szembenállás vagy kölcsönös függés? Az etnikai határépítés eltérései roma–magyar és magyar–román lokális együttélési helyzetek példái alapján. In: *Ünnepi tanulmányok Csizmadia Ervin 65. születésnapjára*. Szerk. FAZEKAS Csaba. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete, 2023, 125–140.

KRAMER 2005

Eric W. KRAMER: Spectacle and the Staging of Power in Brazilian Neo-Pentecostalism. *Latin American Perspectives* 32/1, 2005, 95–120.

LŐRINCZI 2007

LŐRINCZI Tünde: Hitélet és etnicitás. Egy hitközösséghez való tartozás mint integrációs kísérlet egy cigány házaspár életében In: *Lokálisok, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. Szerk. ILYÉS Sándor-POZSONY Ferenc. Cluj-Napoca, Kriza János Néprajzi Társaság, 2007, 173–190.

LŐRINCZI 2010

LŐRINCZI Tünde: Az etédi gáborok. A hitélet és etnicitás összefüggései egy adventista gábor közösség mindennapjaiban. In: *Határhelyzetek*. Szerk. KÖTÉL Emőke. Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2010, 100–122.

LŐRINCZI 2011

LŐRINCZI Tünde: Egyház? Szekta? Mozgalom? Vallásos jellegű kisközösségek kutatásának elméleti hátterei. *Erdélyi Múzeum* 73/1, 2011, 167–176.

LŐRINCZI 2012

LŐRINCZI Tünde: *Vallásos kisközösségek kutatása a Hargita megyei Kőrspatakon. Cigány–magyar kapcsolatok alakulása a vallási hovatartozás tükrében*. Kolozsvár, 2012. (PhD-disszertáció, Babeş-Bolyai Tudományegyetem BTK Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola)

LŐRINCZI 2013

LŐRINCZI Tünde: Egy adventista gábor cigány közösség önmegjelenítő stratégiai. Az átalakult önkép reprezentációs gyakorlatai In: *Cluj-Napocától Pécsig, a Yaoitól a juhászatig. Néprajzi–kulturális antropológiai tanulmányok két doktori iskolából*. Szerk. FARKAS Judit–KESZEG Vilmos. Budapest–Pécs, L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia, 2013, 169–185.

MARUSHIAKOVA–POPOV 2014

Elena MARUSHIAKOVA–Vesselin POPOV: The Gypsy Religious Revival Movement: 'New Churches' in the Territories of the Former Soviet Union. In: *Romani Pentecostalism. Gypsies and Charismatic Christianity*. Ed. David THURFJELL-Adrian MARSH. Frankfurt am Main, Peter Lang Publishing, 2014, 41–53.

PETI 2007

PETI Lehel: A vallási mozgalmak antropológiai tapasztalata. *Erdélyi Társadalom* 5/1, 2007, 173–190.

PETI 2017

PETI Lehel: A pünkösdzizmusra való áttérés okai és funkciói egy moldvai roma közösségben. *Ethnographia* 128/3, 2017, 485–509.

PETI 2020

PETI Lehel: „Krisztus ajándéka van bennünk.” *Pünkösdzizmus moldvai román, roma és csángó közösségekben*. Budapest–Cluj-Napoca, Balassi Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020.

PODOLINSKÁ 2014

Tatiana PODOLINSKÁ: Questioning the Theory of Deprivation: Pentecostal Roma in Slovakia. In: *Romani Pentecostalism. Gypsies and Charismatic Christianity*. Ed. David THURFJELL–Adrian MARSH. Frankfurt am Main, Peter Lang Publishing, 2014, 89–107.

PODOLINSKÁ 2017

Tatiana PODOLINSKÁ: “Roma” Label: The Deconstructed and Reconceptualized Category within the Pentecostal and Charismatic Pastoral Discourse in Contemporary Slovakia. *Journal of Nationalism, Memory & Language Politics* 11/2, 2017, 146–180. DOI: 10.1515/jnmlp-2017-0007

PODOLINSKÁ 2021

Tatiana PODOLINSKÁ: *Marian Devotion Among the Roma in Slovakia. A Post-Modern Religious Response to Marginality*. Cham, Palgrave Macmillan, 2021.

PODOLINSKÁ–HRUSTIČ 2018

Tatiana PODOLINSKÁ–Tomáš HRUSTIČ: Religious Change and Its Effects on Social Change for Roma in Slovakia. *Acta Ethnographica Hungarica*, 1, 2014, 241–262.

POVEDÁK 2014

POVEDÁK Kinga: Párhuzamosságok, kölcsönhatások a pünkösdi karizmatikus megújulás és a katolikus karizmatikus megújulási mozgalom vallási gyakorlásában. In: *Lelkiségek, lelkiségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép-Európában*. Szerk. BARNA Gábor–POVEDÁK Kinga. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014, 32–45.

RAMBO 1999

Lewis R. RAMBO: Theories of Conversion: Understanding and Interpreting Religious Change. *Social Compass* 46/3, 1999, 259–251. DOI: 10.1177/003776899046003003

RIES 2007/a

Johannes RIES: ‘I must love them with all my heart’: Pentecostal Mission and the Romani Other. *The Anthropology of East Europe Review* 25/2, 2007, 132–142.

RIES 2007/b

Johannes RIES: *Welten Wanderer: Über die kulturelle Souveränität Siebenbürgischer Zigeuner und den Einfluss des Pfingstchristentums*. Würzburg, Ergon Verlag, 2007.

RIES 2014

Johannes RIES: The Cultural Dynamics of Romani / Gypsy Ethnicity and Pentecostal Christianity. In: *Romani Pentecostalism. Gypsies and Charismatic Christianity*. Ed. David THURFJELL–Adrian MARSH. Frankfurt am Main, Peter Lang Publishing, 2014, 127–140.

ROBBINS 2007

Joel ROBBINS: The Globalization of Pentecostal and Charismatic Christianity. *Annual Review of Anthropology* 33/1, 2007, 117–143. DOI: 10.1146/annurev.anthro.32.061002.093421

TESFAY 2009

Sába TEFAY: Wearing gypsy identity in a Gábor Gypsy community in Tirgu Mureş. *Romani Studies* 19/1, 2009, 1–17.

THURFJELL 2013

David THURFJELL: *Faith and Revivalism in a Nordic Romani Community. Pentecostalism Amongst the Kaale Roma of Sweden and Finland*. London–New York, I.B. Tauris, 2013.

THURFJELL–MARSH 2014

Romani Pentecostalism. Gypsies and Charismatic Christianity. Ed. David THURFJELL–Adrian MARSH. Frankfurt am Main, Peter Lang Publishing, 2014.

WACHSMUTH 2017

Melody J. WACHSMUTH: The Good Life: Descriptors of Change in Roma Pentecostal Communities in Serbia and Croatia. *Spiritus* 2/1–2, 2017, 99–118.

WILLIAMS 2000

Patrick WILLIAMS: A cigányok pünkösdistá mozgalmának tanulmányozása során felmerülő kérdések. In: *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa. Válogatás Bernard Formoso, Patrick Williams, Leonardo Piasere tanulmányiból*. Szerk. PRÓNAI Csaba. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 286–297.

WILSON 1992

Bryan R. WILSON: *The Social Dimensions of Sectarianism. Sects and New Religious Movements in Contemporary Society*. Oxford, Clarendon Press, 1992.

A „jó helyi kormányzás” alapvonalai, teoretikus kérdései

Körei László

Bevezetés

Elemzésemben a „jó helyi kormányzás” alapvonalainak és teoretikus kérdéseinek szintetizálására vállalkoztam. Politikatudományi kontextusban mindez nézőpontom szerint az önkormányzás szellemi és praktikus irányai, a „jó kormányzás” kontextusai, valamint a helyi hatalom és helyi társadalom viszonyrendszerei mentén ragadható meg Magyarország jelenkori történetében.

Az önkormányzás szellemi és praktikus iránya

A helyi hatalom és a helyi kormányzás vizsgálata során úgy vélem, megkerülhetetlenül fontos tényező, hogy az önkormányzatiság kérdéskörét tudatosítsuk. Az önkormányzatok feladata, hatásköre és az állampolgárok irányába történő szolgáltató jellege is igen nagy változásokon ment keresztül a rendszerváltás óta eltelt időszak alatt.

„Demokrácia nincs eleven, pezsgő, szabad és demokratikus önkormányzatok nélkül. Minden országos demokrácia pusztán merő fikció, ha nincs meg az egyes emberek számára hozzáférhető kisebb közösségekben a szabad közélet iskolája.”¹

A települési, vagyis a mikroszintre vonatkozóan Bibó István alaposan megragadta az önkormányzatiság elvi és szellemi lényegét, mondanivalóját. Különös jelentősége van ennek az eszmeiségnek, ugyanis Bibó mondanivalója a pártállami időkből nem lehetett egy deklarált, össztársadalmi értelemben is nyilvános koncepció, csupán a demokrácia iránti igény értelmiségi,

¹ BIBÓ, 1986.

gondolkodó kívánatos megvalósulási formája, amelyet ma teljesen természetesnek és evidenciának tart a demokratikus diskurzus. A szabad és demokratikus módon működő önkormányzatok Bóhm Antal logikáját alapul véve azt a helyi közügyek mentén szerveződő és decentralizált hatalomgyakorlást jelenti, amely alapvetően megvalósítja a helyi közakaratot, s a lakosság vonatkozásában igyekszik kielégíteni a helyi közszolgáltatási és igazgatásbeli szükségleteket egyaránt.

Ebből következően az önkormányzatiság alapvető célja a közügyek meghatározott területeinek az érintettek által saját érdekükben történő, önállóan működő és demokratikus módon megvalósuló helyi kormányzása. A helyi önkormányzat alanya: a demokratikusan megválasztott és ezen az alapelven működő helyi testület; tárgya: a helyi közügyek intézése; módja: a lakosság érdekében önálló döntéseket meghozva, a hatályos törvényt betartva, s az állami segítség és kontroll összefüggései mentén működtetni az adott települést. A lokális önkormányzat legfontosabb alapvetései közé tartozik a helyi demokrácia megvalósítása, a helyi önállóság és az átfogó felelősség kérdése, s minden vonatkozásban kívánatos lenne a bibói elvek mentén levezetett politikai szocializációs szerep megvalósítása is.²

„Az önkormányzat mi vagyunk, azaz a polgárok, a helyi lakosok. A helyi hatalom nem a jog parancsuralmát jelenti, hanem a mindennapok során, a társadalom által megszerzett és igazolt bizalom alapján történő hatalomgyakorlást, a »köz« szolgálatát. Az önkormányzat a demokratikus rendszer alapja, amelyben a civil szerveződések, így az egyesületek, a kamarák, az érdekszervezetek egyaránt kiemelkedő szereppel bírnak.”³

E logikai vonalvezetés is visszaigazolja, hogy az alapvető bizalom egymás iránt, a tisztség iránt, s az intézmények iránt elengedhetetlen a helyi demokráciában is. Ha ez nincs meg, akkor legitimitási problémák, konfliktushelyzetek adódnak, amelyek nem viszik előre a helyi közösség ügyeinek alakulását, sőt, meglehetősen gátolhatják is azt.

Az önkormányzatnak, s az önkormányzásnak a terminusát három fontos aspektusból írja le. Feladatok vonatkozásában az önkormányzat szervezi

² BÓHM 1999.

³ CSEFKÓ 1997, 152.

az adott település mindennapi működését, keresi a lokális érdekek kapcsán felmerülő integratív jellegű megoldásokat - elősegítve ezzel a helyi társadalom hatékony szerveződési mechanizmusait. További feladatként organizálja a lokális és a központi irányítás hatalmi értékeinek és érdekeinek kapcsolódásait, hidat képezve ezzel az állampolgárok és az állam között. Ebben a szerkezetben jelennek meg a különböző szervezetek, civil kezdeményezések és a politikai erők lokális képviselői. Így a helyi kormányzás és a helyi hatalom viszonyát tekintve leírhatóvá válik, hogy ki az önkormányzat alanya, tehát ki is kormányoz, megjelenik annak tárgya, vagyis milyen helyi kormányzati cselekvést végez, s megjelenik annak minősége, módozata, vagyis, hogy hogyan kormányoz.⁴

A helyi önkormányzatok Magyarországon megjelenítik azt a helyi (municipiális) hatalmat, melyek szervesen beilleszkednek a hatalommegosztás vertikális dimenziójába, így a területi-települési szintű irányításban realizálódnak. A Kormány, mint végrehajtó hatalmi ág, a Parlament, mint a törvényhozás agórája és az igazságszolgáltatás struktúrája jelenti a klasszikus értelemben vett központi hatalmi ágakat, melyek között az államhatalom megoszlik, s területi szinten ebben a struktúrában fontos szerepet játszva a helyi önkormányzatok is felértékelődnek a hatalomgyakorlás szempontjából. 1990-ben kerültek bele a Magyar Köztársaság Alkotmányába azon jelentős rendelkezések, melyek a helyi önkormányzatokra vonatkoztak.

Magyarország 2012. január 1-jétől hatályos Alaptörvénye keretjelleggel rendelkezik a helyi önkormányzatokról, s deklarálja, hogy a rájuk vonatkozó szabályokat a 2011. évi CLXXXIX. sarkalatos törvény határozza meg, amely 2013. január 1-jétől hatályos. Magyarország Alaptörvényében „Alapvetés” cím alatt az F) cikkben rendelkezik az állam területi szempontú beosztásáról, nevezetesen a helyi önkormányzatok összessége lefedi az állam területének egészét, vagyis a helyi önkormányzatok valamelyikéhez tartozik a magyar állam területének minden egyes darabja. A helyi önkormányzás fogalma az Alaptörvény értelmében a helyi közügyek intézéséből, s a helyi közhatalom gyakorlásából tevődik össze, melyhez az önkormányzatok rendelkeznek a helyi kormányzás jogát gyakorló közjogi alannyal, biztosítottak a megvalósu-

⁴ KÁKAI 2004.

lási formák, az önkormányzati alapjogok, továbbá a szükséges feladat és hatáskörök.⁵

Az ezredfordulót követően az Európai Unió Fejlesztési Tanácsa szakmai szempontból is támogatja a különböző uniós döntéshozó szervek működését, s egy olyan konzultatív struktúraként működik, amely a helyi társadalom, a lokális gazdaság, a kultúra és a civilek legkülönbözőbb szereplőiből tevődik össze. Az *Agenda – 21* és a *Helyi társadalmi szerződés (városi/települési charta)* igen fontos uniós deklarációk, melyek a közösségek érdekeit szolgálják. Előbbi charta formájában deklarálja a lokalitás szereplői és a lakosság összefogása során felmerülő fejlesztéspolitikai elveket, értékeket, célkitűzéseket. Utóbbi pedig megteremti a lehetőséget a különféle döntéshozatalokat megelőző konzultációkra, s elősegíti az aktív lakossági részvételt is. Mindez természetesen megfelelő színvonalon kapcsolódhat a helyi önkormányzatok fejlesztési kommunikációjához a helyi társadalom irányába, s elérendő célként fogalmazódik meg, s realizálódhat is az Európai Unió szándéka, nevezetesen az információáramlás kiterjesztése, s a konzultációk lehető legszélesebb körre történő bővítése is.⁶

Nézőpontom szerint a mindenkori helyi közösség tagjai akkor érzik az Európai Unió intézményi működését valóban demokratikusnak, állampolgári közelségűnek, ha valóban tartalmasan, s a mindennapi működési mechanizmus során is érvényesül például a szubszidiaritás elve. Az állampolgárok jelentős része szkeptikus, bizalmatlan, s vélekedésem szerint nincs meg az a szubjektív kompetencia sokaknál, amelynek birtokában mind a tájékozódás, mind a különböző intézményrendszerekről való ismeretük lényegesen átfogóbb lenne. Ha ezt sikerül a következő időszakban, ciklusokban megvalósítania az Európai Uniónak, akkor vélhetőleg csökkenthető lesz az intézményi szintű EU-szkeptikus hangulat, főleg a hátrányosabb helyzetű települések, megyék és régiók állampolgárainak körében. Ehhez több multiplikációra, megfelelő kommunikációra és alapvető partnerségi viszonyokra, s demokratikus attitűdre és gyakorlatra van szükség valamennyi fél részéről.

⁵ PAULOVICS 2012.

⁶ UGRIN-VARGA 2007.

A „jó kormányzás” kontextusának lehetőségei

A kormányzás minőségére vonatkozóan számos kutatás és tudományos értékű megállapítás született a közelmúltban. Alapvetően a „jó kormányzás” egy ideáltipikus politikatudományi kontextusként is értelmezhető. Abból feltételezésből érdemes kiindulni, hogy a többszintű kormányzás valamennyi szereplője és alakítója jó minőségben szeretné gyakorolni a végrehajtást, s annak teljes folyamatát. A jelenlegi diszciplináris hangsúlyokban két, egymástól eltérő ideáltipikus paradigma ütközik egymással: a neoliberális, kis és helyzetbehozó állam irányítási paradigmája és a neo-weberi, a nagy és gondoskodó állam irányításának opciója.⁷

A goodgovernance terminus az 1980-as esztendőktől a Világbank szférájából használatos. Arra a formára utal, ahogyan egy adott területi szinten, egységen egy kormányzat a szociális és a gazdasági erőforrásokat kezeli. A jó kormányzás ebből következően a közügyek megkülönböztetés nélküli és látható gazdálkodására vonatkozik.⁸

A jó kormányzás elősegíti a társadalmi fejlődést, valamint a gazdasági növekedést is. A transzparens működés, a számonkérhető és átlátható mechanizmus elengedhetetlenül fontos annak érdekében, hogy valamennyi szinten javuljanak a kormányzás minőségi mutatói.⁹

A hazai helyzet mérhetősége néhány mutató alapján semmilyen kontextusban nem tekinthető megnyugtatónak. *Quality of Public Administration* (EU2020) alapján Magyarország helye az utolsó negyedben van. OECD rangsorok alapján a harminckilencből a huszonkilencedik helyen állunk. A *Quality of Governance Index* (2011) alapján hazánk a százhetvenöt országból csupán a harmincötödik helyen áll.

A kormányzás minősége szempontjából mind az országos, mind a helyi szintre vonatkozó megállapítások igen sajátosak. A választópolgárok megnyerésére törekvő, rövid távú, hatalom-centrikus politikai kormányzás miatt jelentős mértékben háttérbe szorult a perspektivikus, hosszabb távú érdekeket szem előtt tartó, minőségorientált szakszerű menedzseri teljesítményen alapuló kormányzás. A politikai kormányzás közegében sajátos módon ala-

⁷ PÁLNÉ KOVÁCS 2008.

⁸ CALAME 2003.

⁹ BODA 2006.

kult ki az úgynevezett modern média – marketing típusú kormányzás, amely a botrányokra, negatív hírekre és az ellenfelek egymás irányába történő kriminalizálására épül alapvetően. A menedzseri-technokrata szemléletű kormányzati magatartás háttérbe szorítása azt eredményezte, hogy egy általános minőségbeli, s teljesítményromlás következett be a magyar közigazgatás állampolgárok irányába történő szolgáltató tevékenységébe. A közigazgatás teljes vertikuma átpolitizálódott, s a politikai váltógazdálkodás, s a tisztogatások terepe egészen osztályvezetői, sőt még annál is alsóbb szegmensekre is kivetül.¹⁰

A helyi politika nézőpontjából már sikernek számít az is, ha a biztosítva vannak azok a feltételek, amelyek alapján a helyi társadalom, helyi közösség számára az alapvető boldogulást lehetővé teszik. Konkrétan a települési szociális szolgáltatások rendszere, a lokális szolidaritás intézményei, s a humánökológiai feltételek, helyi érdekek védettsége jelenti „alulról nézve” a helyi sikert. Az országos politika szemszögéből az a siker, ha a konkrét önkormányzat a törvényben meghatározott feladataiból minél többet képes teljesíteni, s széles körű kötelezettségeinek megvalósítása során lehetőség szerint nem adósodik el túlzottan, s nem szorul túlzott állami, központi kompenzációra.¹¹

A jó önkormányzás mérésének és értékelésének alapelvei lehetnek többek között: a települési sajátosságok, az összehasonlíthatóság, az érintettek bevonása, az objektív kontroll, a tanuló rendszer megléte, a rugalmasság, valamint a nyilvánosság. Célrendszerként napjaink helyi irányítását támogatva fontos a működésbe olyan mechanizmusokat is beépíteni, amelyek fokozzák az önkormányzatok eredmény- és teljesítményorientációját, elősegítik az ezt célzó szervezeti kultúra kibontakozását, erősödését, így a jó önkormányzás és a kiválóságra törekvés követelményei is implementálhatóak a stratégiai menedzsmentbe és a kapcsolódó kompetenciafejlesztésbe.¹²

¹⁰ SÁRKÖZY 2004.

¹¹ BÓDI 2003.

¹² GÁSPÁR 2020.

Helyi hatalom, helyi kormányzás és helyi társadalom

Akár kutatói kérdésként is megfogalmazható: 1989–1990-ben elitcsere vagy rendszerváltás ment végbe a helyi hatalom szférájában? Egyáltalán létezett-e helyi hatalom az ezt megelőző időszakban? Politikai síkon vitathatatlan, hogy a lokális hatalmi struktúra a tanácsrendszer felszámolása után a demokratikus elven nyugvó önkormányzás elvén alapul a rendszerváltás óta, melynek lényeges elemei: áttekinthetőbb erőviszonyok, a helyi érdekek valós képviselője, viszonylagos önállóság. A korábbi tanácsi apparátus fokozatosan vált le 1990 után a pártállami szerkezeti működéstől, s önálló vezetési és közigazgatási szakembergárda jött létre folyamatában. Az önkormányzás világában a mindenkori polgármester hatalma jelentősen kibővült, bár a helyi elit belső erőviszonyai, a különféle, s folyamatosan változó feladatok és hatáskörök rendszere, a mindenkori önkormányzati testület polarizációja és a polgármester viszonya nagyban formálja a helyi hatalom működését.¹³

A helyi társadalmi klíma nagyban meghatározza, hogy az emberek mit éreznek, s hogyan élnek meg a helyi hatalom működését, s mit is jelent helyi szinten a pluralizmus, s az egymással versengő lokális erők terepe. Számos helyi társadalmi konfliktushelyzet előidéződik akkor, ha a felülről vezérelt politikai pártérdekek, s a potenciálisan felmerülő települési érdekek nem esnek egybe.¹⁴

A sikeres helyi demokrácia megvalósulása alapvetően a bizalmon, a támogatottságon, az átláthatóságon és a megfelelő közösségi részvételen nyugszik. A kezdeti illúziók mindezek vonatkozásában nem feltétlenül teljesültek, számos defektus van jelen a rendszerben:

- az önkormányzati szervezet és a politikusi réteg tényleges működése, magatartása, kultúrája általában nem befogadó;
- a belső politikai konfliktusok leszűkítik a döntéshozásba vont szereplők körét, s az elszigetelődő önkormányzati politika a civil társadalmi környezettel nem partnerként, mint inkább „vétő pontként” vagy „cél-csoportként” számol;
- az önkormányzati szervezet körül kialakult hálózatok kevésbé tekinthetők tudatos partnerségi, fejlesztési koalícióknak, közpolitikai hálózati

¹³ TÁLL 1993.

¹⁴ CSEFKÓ 1997.

toknak, sokkal inkább a befolyásos, funkciókat halmozó önkormányzati és pártpolitikai klientúrának;

– az önkormányzatokat körülvevő helyi társadalom akkor képes a helyi döntéseket befolyásolni, ha intézményesen beépül a döntéshozásba, melynek esélyei azonban egyre csekélyebbek;

– az önkormányzatok iránti bizalom ugyan még mindig erősebb a politikai intézményrendszer egyéb szereplőjéhez - különösen a pártokhoz - képest, de az önkormányzati politikások körében tapasztalható stabilitást inkább az alternatíva hiánya, az ismertség, semmint az elégedettség vagy pozitív támogatás biztosítja;

– az önkormányzati politika parlamentarizálódik, s a pártok agresszív ambíciói nyomán elveszíti sokszínűségét, „valódi lokalitását”, s nem kínál igazi terepet a demokrácia, a részvétel új, alternatív formáinak;

– az önkormányzati politikai szféra a kiéleződő makropolitikai mezőben elveszítette semlegesítő, „pufferzóna” szerepét, ehelyett inkább a pártpolitikai küzdelmek terepévé vált;

– az önkormányzatokkal fennálló viszonyrendszer újabb konfliktusfelülete a központi kormánynak is, nem elsősorban az önkormányzati érdekegyeztetés, hanem a parlamenten belül erősödő önkormányzati lobbiké;

– a helyi kormányzás nyitottabbá és demokratikusabbá tétele alapvetően nem politikai program vagy szabályozási reform kérdése;

– sok múlik a döntési mechanizmusok formálásán, s az önkormányzati politikások szervezeti tudásán is;

A legtöbb azonban a polgárosodó helyi társadalomtól, az önállósuló civil szervezetektől, a kontroll funkcióra képes nyilvánosságtól várható.¹⁵

Integrátor polgármesteri karakter jelentősége, típusai

Bódi Ferenc három olyan feltételt vesz sorra, amelynek megléte és maradéktalan teljesülése egy sikeres települési önkormányzati működést, ezáltal eredményes helyi kormányzást tesz lehetővé:¹⁶

¹⁵ PÁLNÉ KOVÁCS 2008.

¹⁶ BÓDI 2003.

1. számú feltétel: az integrátor polgármester;
2. számú feltétel: a helyi nagykoalíció;
3. számú feltétel: széles külkapcsolatok, kistérségi legitimáció, presztízs s esetleges országos reputáció;

Az integrátor polgármester személyiségjegyei, tudása és rátermettsége és pozíciója révén képes kell, hogy legyen egyfajta jó arányérzékű egyensúlyt teremteni a település lehetőségei és a helyi társadalom szükségletei között. A helyi nagykoalíció abban az esetben kívánatos és ideális, ha biztosítottak a kiegyensúlyozott helyi hatalmi viszonyok, s adottak a feltételei egy demokratikus és fejlett lokális politikai kultúrának, amelyen belül az eltérő vélemények és nézetek is képesek a felszínre jönni és hatni. A helyi érdekek közös nevezőre hozásában döntő szerepe van annak, hogy egy település mennyire tagolt és milyen a helyi elit (mintaadó csoportok) szerkezete. A lokális elit nagykoalíciója mellett fontos, hogy a mintaadó csoportok céljai egybevágnak a polgárok érdekeivel. A helyi társadalmi szervezetek, amennyiben jelen is vannak, többnyire a helyi vezetés, a mintaadó csoportok hobbikörei csupán, s nem oppozíciók megfogalmazására alkalmas tömörülések. Ennek oka nagyon egyszerű, mivel a helyi értelmiség alkalmazottként egy pályán kénytelen játszani a helyi vezetéssel, nem tud teljesen függetlenedni. Az egyeztető és társadalmi szervezetekre építő tervezőmunka ma nem jellemzi a helyi önkormányzatok zömét, pedig ez a módszer látszik legitimnek az Európai Unió tagállamaiban. A széles külkapcsolatok, térségi legitimáció, presztízs, s esetleges országos reputációigen jelentős feltételként számítanak a sikeres helyi kormányzás komplex megítélése során. Egy település jövője szempontjából elengedhetetlen a megfelelő szintű és színvonalú szakmai, politikai és gazdasági ismeretségi kapcsolatok kialakítása, mely elsősorban a polgármester feladata és felelőssége. Manapság hatalmas a verseny a különböző fejlesztési források megszerzéséért, s minden eddiginél nagyobb súllyal van jelen a rendszerben a lobbi tevékenység is.¹⁷

Több szempontot is figyelembe véve egy sikerformula-tipológiát is fel lehet állítani a helyi hatalomgyakorlást megvizsgálva, amely a következő:

¹⁷ BÓDI 2003.

(Felvilágosult abszolutista). Ez a modell a hétköznapokat tekintve erős helyi elitet és passzív helyi közeletet feltételez, melyben az elit nem különösebben törődik a helyi sejtekkel, sokkal inkább saját ambícióival és eredményeket hozó kapcsolatteremtéssel foglalkozik.

(Miénk itt a tér). Tipikusan az az eset, amikor a helyi elit lefedi teljes a lokális politikai szférát, s a helyi hatalom birtoklása válik a legfontosabb célkitűzésnek. Minden egyéb külsős és belső erőforrással való foglalatosság másodlagos szemponttá válik a pusztá hatalomgyakorlást követően. Az ilyen típusú önkormányzati működés szinte sündisznóállásban védekezik, önmagára hagyatkozik, s kifejezetten zavarja bármiféle külső vagy belső erőcsoport megjelenése, mivel lokális notabilitási körének status quoját sértené.

(Rablólovag, komprádor elit: a vidéki területek, települések „gyarmatosítása”). Ebben a dimenzióban nem sikerült a helyi kormányzás irányítóinak és a helyi közösségnek kialakítani olyan helyi vállalkozói elitet, amely tevékeny indikátor lehetne a helyi társadalom működtetésében, szervezésében. Ennek következtében a legfontosabb forrásokat a nem helyi vállalkozói körök sikeresen megszerezhetik.

(Demokratikus, profi). Ez a mentalitású elit a közösség belső fejlődését is képes támogatni, érdeklő annak alakulása, megszervezi a hatékony belső erőket és ezáltal is képes lesz megszerezni a külső forrásokat. A demokratikus elvek alapján professzionálisan működő helyi elit törekszik a hatékony belső koherencia megteremtésére, s igyekszik a konszenzuson alapuló közösségteremtést is megvalósítani, amely által döntéseket hoz.¹⁸

A polgármester szerepfelfogása, személyisége, szociológiai karaktere, attitűdje, értékorientációja és az újrávalasztásukat befolyásoló különböző tényezők is jelentős mértékben determinálhatják a helyi kormányzás sikerességét.¹⁹ A mindenkori magyar polgármester a magasabb szintű jogszabályoknak és helyi rendeleteknek, működési szabályzatoknak megfelelően gyakorlója a munkáltatói jogoknak, vezeti a testületi üléseket, annak elnökeként is funkcionál egyben, azonban államigazgatási hatáskörei gyakorlása során független a képviselő-testülettől. Politikai aspektusból erősíti, ha ő a

¹⁸ BÓDI 2003.

¹⁹ KÖREI 2022.

helyi vezető párt erős embere, vezető személyisége, ugyanakkor gyengítheti, s blokkolhatja is hatalmát egy „ellenséges” képviselő-testület, mivel önkormányzati hatásköreit illetően annak felelős, s interpellálható is egyben, s az önkormányzati képviselő-testület döntéshozó szervként például költségvetési kérdésekben, vagy bizonyos rendeletek alkotásának folyamata során okozhat kellemetlen meglepetéseket a mindenkori polgármesternek.²⁰

Számos felosztás és tipológia létezik, amely átfogó képet ad a polgármesterek kormányzási stílusáról. Két dimenzió, négy horizont és négyféle kormányzási stílust ír le egy kiváló tanulmány, amelyek a következők: a két dimenzió a horizontális és vertikális tagoltság mentén szerveződik meg. A négy horizont: külső erőforrások, belső erőforrások, reagálás a követelésekre, saját célok és víziók. Ezek mentén a négy stílus lehet: konszenzusépítő, városi főnök, gondoskodó, vizionárius.²¹

A pandémia időszakának sajátosságai a lokalitás szintjein

Magyarországon a pandémiás helyzet speciális sajátossága volt, hogy egyidejűleg érintette a területi szintek egészét, ám markánsan mégis a lokalitás szintjein volt érzékelhető az emberek számára. A döntéshozatali kompetenciák kapcsán kulcskérdésnek számított ebben az időszakban, hogy a kríziskezelő folyamatok irányításánál hogyan alakul az országos, vagyis a központi kormányzat és a lokális kormányzatok közötti viszonyrendszer. Megfigyeléseim és elemzéseim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy számos európai országban kellő rezilienciával lépett fel a centrális és a lokális szint a pandémiás helyzetben. Hazánkban, Magyarországon egy bő tíz évvel ezelőtt eldöntött és kiterjedt módon alkalmazott centralizációs folyamat eredményeként a Fidesz-KDNP kormányzat leginkább végrehajtóként kezelte és kezeli a helyi önkormányzatokat. A 2019-es önkormányzati választásokon elért ellenzéki sikerek nyomán a központi kormányzati attitűdöt számos területen a centrum vs. lokális opposíció jellemzi mindmáig, melyben a kormánypárti és az ellenzéki pólus egyre látványosabb konfrontációi figyelhetők meg.

²⁰ TAMÁS 2009.

²¹ GETIMIS-HLEPAS 2006.

A járvány időszakában számos kérdésben átértékelődtek és meg is változtak a helyi önkormányzatokon belüli struktúrák. A polgármesteri szerepkör, feladatai, hatáskörei az önálló döntéshozatali jogkör gyakorlásával a demokratikus deficit erősödéséhez is hozzájárulhatott, amennyiben figyelembe vesszük a testületi kontroll és a civil kontroll jelentőségét, fontos funkcióit is. Ezzel egyidejűleg arányait tekintve is nagyban csökkent a lokális szint pénzügyi kondíciója. A helyi közszolgáltatások megszervezésében, s a válság menedzselésében nézőpontom szerint csak kellő reziliencia birtokában tudtak viszonylag eredményesek lenni a helyi önkormányzatok.

Konklúzió

A kormányzás minősége szempontjából mind az országos, mind a helyi szintre vonatkozó megállapítások igen sokrétűek. A helyi társadalmi klíma nagyban meghatározza, hogy az emberek mit éreznek, s hogyan élik meg a helyi hatalom működését, s mit is jelent helyi szinten a pluralizmus, s az egymással versengő lokális erők terepe. Az alapvető bizalom egymás iránt, a tisztesség iránt, s az intézmények iránt elengedhetetlen a helyi kormányzás szintjén is. Ha ez nincs meg, akkor legitimitási problémák, konfliktushelyzetek adódnak, amelyek nem viszik előre a helyi közösség ügyeinek alakulását, sőt, meglehetősen gátolhatják is azt.

Magyarországon az a tendencia érzékelhető, hogy a helyi kormányzás megvalósítása nem feltétlenül jelenti a helyi hatalom és a helyi társadalom között azt a kívánt és elvárt minőséget a gyakorlatban, amely alapvetően szükségszerű volna. Az állampolgárok szubjektív kompetenciájában talán a leginkább a sikeres helyi önkormányzatok fejlesztéspolitikai tevékenysége jelenti azt a tartalmat, amelynek mentén látványos változások is zajlanak helyi szinteken. Hazánkban bő tíz évvel ezelőtt eldöntött és kiterjedt módon alkalmazott centralizációs folyamat eredményeként a Fidesz–KDNP kormányzat leginkább végrehajtóként kezelte és kezeli a helyi önkormányzatokat, mindegyre számos közpolitikai intézkedés is példát szolgáltat. A 2019-es önkormányzati választásokon elért ellenzéki sikerek nyomán a központi kormányzati attitűdöt számos területen a centrum vs. lokális opposzió jellemzi mindmáig, melyben a kormánypárti és az ellenzéki pólus egyre látványosabb konfrontációi figyelhetők meg. A közelgő 2024-es választás a mai

politikai szenzoraink szerint jelentős innovációt nem tartogat magában e területen sem.

Bibliográfia

BIBÓ 1986

BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok*, I–II. Budapest, Magvető Kiadó, 1986.

BODA 2020

BODA Zsolt: *Ki dönt? Kormányzási stílusok és közpolitikai változás Magyarországon*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2020.

BÓDI 2003

BÓDI Ferenc: *Önkormányzás és területpolitika*. Budapest, Agroinform Kiadó, 2003.

BŐHM 1999

BŐHM Antal: Az önkormányzatok és a helyi hatalom. In: *A politikatudomány arcai*. Szerk. A.GERGELY András–BAYER József–KULCSÁR Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.

CALAME 2003

Pierre CALAME: *La démocratie en mittes. Pour unerévolution de la gouvernance*. Párizs, Descartes et Cie, 2003.

CSEFKÓ 1997

CSEFKÓ Ferenc: *A helyi önkormányzati rendszer*. Budapest, Dialóg–Campus, 1997.

GÁSPÁR 2020

GÁSPÁR Máttyás: A jó önkormányzás mérése és értékelése. Elvi és módszertani megalapozás. In: *A jó önkormányzás mérése. Elvi, módszertani és működési megalapozás*. Szerk. BELÉNYESI Emese–GÁSPÁR Máttyás. Budapest, NKE Közigazgatási Továbbképzési Intézet, 2020. 5–62.

GETIMIS–HLEPAS 2006

Panagiotis GETIMIS–Nikolaos-Komninos HLEPAS: Aspects of Leadership Styles: An Interaction of Context and Personalities. In: *The European Mayor. Political Leaders in the Changing Context of Local Democracy*. Eds. Henry BÄCK–Hubert HEINELT–Annick MAGNIER. Wiesbaden, VS Verlag, 2006. 177–199. DOI: 10.1007/978-3-531-90005-6_8

KÁKAI 2004

KÁKAI László: *Önkormányzunk értetek, de nélkületek. Pártok és civil szervezetek a helyi társadalmakban*. Budapest, Századvég Kiadó, 2004.

KÖREI 2022

László KÖREI: Mayor of Integrator in the Local Government of Nyíregyháza. In: *XVIII. Nemzetközi Tudományos Napok: A „Zöld Megállapodás” – Kihívások és lehetőségek*. Szerk. BUJDOSÓ Zoltán. Gyöngyös, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Károly Róbert Campus, 2022. 381–386.

PAULOVICS 2012

PAULOVICS Anita: *Alkotmányjog*. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2012.

PÁLNÉ KOVÁCS 2008

PÁLNÉ KOVÁCS Ilona: *Helyi kormányzás Magyarországon*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2008.

SÁRKÖZY 2004

SÁRKÖZY Tamás: *Kormányzás, civil társadalom, jog*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2004.

TÁLL 1993

TÁLL Éva: *Változások és átváltozások a helyi hatalom csúcsán*. Budapest, MTA–PTI, 1993.

A népirtás mentális előtörténete. Az antiszemitizmus az iskolai mindennapokban egy miskolci gimnazista naplójában, I.

Kunt Gergely

Ez az írás egy tanulmánypár egyik darabja, amely egy miskolci, római katolikus középiskolás fiú naplóját elemzi, akinek teljes nevét a személyiségi jogok védelméről szóló törvény miatt nem fogom pontosan megjelölni, csupán keresztnéven fogom őt említeni. Károly (1908–1999) a naplóját a Miskolci Katolikus Fráter György Gimnázium nyolcadikos, cserkészkedő diákjaként írta 1925–1926-ban, egészen pontosan 1925 augusztusától 1926 szeptemberéig.¹ Az érettségi évében döntött el, hogy Károly római katolikus pap lesz, így a középiskola befejezését követően Egerben, majd pedig a Rómában tanult. 1932-ben szentelték pappá, ezt követően a második világháború kitöréséig hittanárként dolgozott különféle miskolci és Miskolc környéki iskolákban.² A jelenlegi tanulmány az életének az első évtizedeivel foglalkozik, mert döntően a kamasz és fiatalokora érdekel, valamint az, hogy az iskolai és a családi szocializációs környezetének hatása és az ezekben elsajátított képzetek miként határozták meg identitását, a társadalomról alkotott képzeit, összességében világképét. Ez a tanulmány a Károly iskolai mindennapjait tárja fel, míg ennek az írásnak a párja, vagy a másik fele a napló elemzésén keresztül a családi szocializációs közeget vizsgálja.

Ez a tanulmány – és annak a családi szocializáció hatását vizsgáló párja³ – három dolog mellett érvel. Egyrészt az iskolai mindennapoknak a részét képezte az antiszemitizmus, már évtizedekkel, sőt bizonyára nemzedékekkel a törvényes zsidóellenesség megjelenése előtt. Másrészt a zsidóellenesség a

¹ HOM HTD 76.1139.1.

² DIÓS–VICZIÁN 1993–2010, IV, 754.

³ KUNT 2023.

nemcsak felülről lefelé terjedt, hanem horizontális szinten, valamint alulról felfelé. Hiszen a gyerekek azt egymástól is tanulták, másrészt a felnövekvő újabb és újabb nemzedékek itt sajátították el a zsidóellenesség napi rutinját, amelyet aztán felnőttként is a világképük és viselkedésüket meghatározó, uralkodó képzet maradt. Harmadrészt a tanulmány pár egyetlen példán keresztül azt demonstrálja, hogy a zsidók faji alapú diszkriminálása az iskolákban vált a mindennapok részévé vált bizonyos burkolt, de félig intézményesített formában. Így az oktatás fontos elemét képezte az antiszemitizmus társadalmi gyakorlatának az elsajátítása és fenntartásának, még akkor is, hogyha annak mértéke a mikroszinten eltérő volt, hiszen az nagyban tanár és iskolafüggő volt, hogy mekkora teret, bátorítást kapott a gyerekek zsidóellenesége.

Az iskola és az iskolai osztály mint szocializációs közeg

A két világháború közötti oktatással foglalkozó szakirodalmat még mindig pedagógiatörténeti kérdésfeltevésű munkák határozzák meg, amelyek döntően a nevelés eszköztárára fókuszálnak: az intézménytörténettől egészen a tankönyvekig.⁴ Ezekből teljes mértékben hiányzik az iskola mikroszintű valósága, mert ezek a munkák, ha közvetett módon is, de állam- vagy fenntartó központúak. Éppen ezért mellőzik, nemcsak a gyerekek, hanem még a tanárok hangját is. E megközelítés szerint a felnőttek is jellemzően csak abban az esetben érdemelnek figyelmet, hogyha az iskola vagy intézménytörténetbe kerülnek be – oda is csak akkor, hogyha legalább igazgatók, vagy híres egykori diákok. Ezzel szemben a társadalomtörténet teljesen eltérő kérdésfeltevésű és érzékenységgű munkákat produkál.⁵ Azonban a kamasznaplókra támaszkodó kutatás még ezeken belül is egy új megközelítés. A naplók perspektívájának megfelelően ez a tanulmány is mikroszinten vizsgálódik, tehát az egykori diákokat ténylegesen körbevevő társadalmi valóságot és annak a gyerekekben megvalósuló reprezentációját vizsgálja. Másrészt a napi rutint és gyakorlatot tárja fel, amelynek során a diákok elsajátították azt

⁴ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005.

⁵ KESZEI 2019; SASFI 2013; BOLGÁR–GYÖKÖS–SZOKOL 2009; BOLGÁR–GYÖKÖS–SZOKOL 2010.

a képzetrendszer, amellyel a világban, szűkebb-tágabb környezetükben eligazodtak.

Az antiszemitizmus jelenléte az iskolai mindennapokban a Horthy-korszakban egy meglehetősen elhanyagolt kutatási terület. A két világháború közötti iskolai mindennapok egy aspektusára fókuszál ez a tanulmány, mégpedig arra, hogy milyen formában volt jelen a zsidóellenesség az iskolákban, hiszen annak napi gyakorlata a hivatalos forrásokban így iskolai értesítőkben, anyakönyvekben és tankönyvekben egyáltalán nem tükröződik. Így az a félrevezető benyomása támadhat a kutatónak és az olvasónak egyaránt, hogy az antiszemitizmus csak a zsidótörvények idején jelent meg és/vagy szivárgott le az iskolákban.

Felekezet helyett származás

A kamasznapló több szempontból unikális történeti forrás, de a jelen vizsgálat szempontjából különösen azért hasznos, mert azonosítható a benne említett iskola- vagy osztálytársak vallása az iskolai értesítők segítségével, valamint a szülők társadalmi helyzete, foglalkozása és lakhelye is feltárható az iskolai anyakönyvek segítségével.⁶ Károly osztályába rajta kívül 33 diák járt, akiknek túlnyomó többsége római katolikus volt, tehát a naplóíróval megegyezően, iskolafenntartó felekezethez tartozott a diákok kétharmad része.⁷ Az osztályban a legkisebb felekezet a reformátusoké volt, csupán egy diák tartozott ehhez a valláshoz, evangélikusok is csak ketten voltak. Négy diák volt görögkatolikus, míg a zsidók alkották a második legnagyobb vallási csoportot, mert hat fő volt izraelita a diákok közül. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a korszakban mindenki tisztában volt a másik felekezeti hovatartozásával, már csak azért is, mert mindenki a vallásának megfelelő hittanórát volt köteles látogatni.

Károly naplója éppen arra világít rá, hogy rendkívül félrevezető lenne az iskolai mindennapok felekezeti valóságát és erőviszonyait csak a hivatalos iratok alapján megítélni, hiszen a diákok számára nem ez volt a mérvadó, hanem, hogy kit milyen származásúnak képzeltek. Ezt misem jelzi jobban,

⁶ KUNT 2014, 269–289.

⁷ VUCSKITS 1925, 101.

minthogy az osztályban általános gúnynev volt a zsidó és Károly is a naplójában minden esetben feljegyezte ezt.

„Délután bementem az [cserkész – K. G.] otthonba, az a csacsí Kronberger zsidó úgy hirdette az összejövetelt, hogy csapatgyűlés lesz. Legtöbb fiú ott volt. Míg Elemér a fiúk nagyobb részével az udvaron gyakorlatozott, én pár fiúval az otthont hoztam rendbe.”⁸

Vagy erre egy másik példa, amely ugyancsak a cserkészethez kapcsolódik:

„Kronberger zsidó ötven Híbert golyót ajánlott fel. Ha ide is adja, céllövésre viszem ki az örsöt. Fogunk csinálni nyilakat, azzal is lövünk. Varró készletet is készítünk s megcsináljuk a mentőszekrényt.”⁹

Itt Károly minden valószínűséggel Kronberger Bélára utal, aki negyedik osztályos tanuló volt és római katolikus vallású, de az, hogy hivatalosan a legnagyobb felekezethez tartozott nem védte meg attól, hogy ne bélyegezzék zsidónak az osztálytársai.¹⁰

Károly még naplója lapjain is fontosnak tartotta elkülöníteni a zsidókat a nem zsidóktól, így mindig odaillesztette a családnevek mellé a zsidó megjelölést. Azonban feljegyzéseiből nem világos, hogy a zsidó mint jelző az iskolai élő beszédnek is része volt-e, vagy volt-e szerepe a megalázó megszólításokban és a diáktársak gúnyoló megnevezésében. A kor antiszemita közhangulatát ismerve ez sem elképzelhetetlen. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a megbélyegzés nem volt nyílt a római katolikus gimnáziumban, csupán a magukat ténylegesen nem zsidó származásúnak tartó diákok közösségének tagjai bélyegezték meg egymás között a zsidó származású diákokat, ezzel is hangsúlyozva és erősítve saját identitásukat, másságukat. Lehetséges, hogy Károly naplójában éppen ez a belső kommunikáció csapódik le.

Már Szenes Anna (1921–1944) naplójából is tudható, hogy az önképzőköri tisztségek választása volt az iskolán belül az egyik legfontosabb szimbolikus harc volt, amelynek gyakran volt felekezeti vagy interetnikus olvasata.

⁸ HOM HTD 76.1139.1. (1925. október 10.)

⁹ HOM HTD 76.1139.1. (1925. november 14.)

¹⁰ VUCSKITS 1925, 88.

Szenes Anna, Hannah Senesh-ként lett Izrael nemzeti hőse, éppen a harmincas évek végén egy budapesti gimnáziumban megtapasztalt antiszemitizmus miatt lett cionista 1938-ban és alijázott Palesztinába a világháború kitörésének az évében. Szenes magyar zsidó identitásának kikezdéséhez pontosan az adta kezdő lökést, hogy zsidó vallása miatt nem választották meg az önképzőkör elnökének.¹¹ Károly a naplója ugyanezt a jelenséget írja le, igaz teljesen ellentétes nézőpontból. A miskolci gimnáziumban is presztízskérdés volt, hogy az önképzőkör elnöki tisztségét, milyen felekezeti diák tölti be.

Bár az iskolai értesítőben a hivatalos felekezeti hovatartozás szerepel, amely azonban nem egyezik meg azzal, hogy a Károly kiket illetett a naplójába zsidó jelzővel. Mindez arra mutat rá, hogy volt a hivatalos felekezet, de az osztályban és minden valószínűséggel az iskola egész diáközösségében ennél sokkal fontosabb volt a diákok vélt származása. Ez részben-egészében azt is meghatározta, hogy ki kivel barátkozik.

1925 szeptemberében megalakult a Vörösmarty-önképzőkör, amelynek 242 tagja volt, ez volt a legjelentősebb iskolai diákszervezet, ezért is volt kérdés, hogy a minden tanév kezdetekor újraválasztott tisztikarba kik kerülnek be. A vezető testületbe a legöregebb diákok kerültek, akik mind Károly osztály vagy évfolyam társai voltak. Kovács Elemér lett az elnök, Schneider László titkár, főjegyző Páczelt Miklós.¹² Az iskolai értesítő szerint hivatalosan mind a hárman római katolikusok voltak. A végzős Kovács Elemér, mint elnök a következőképpen foglalta össze az iskolai önképzőkör feladatát:

„Az önképzőkörök munkájának eredménye mindig attól függ, mennyire érzi át a benne élő ifjúság ennek magasztos hivatását. Az önképzőkör kiegészítője az iskolának. Mert amíg az iskola, a sajátos körülmények folytán, csak tömegnevelésre van berendezve, addig az önképzőkör továbbfejlesztő édes otthon az egyéniség számára, amely a munkában már a jutalmát is megtalálja. És itt kopogtatnak először eszmék az ifjú szívében; itt vésődik lelkükbe kitörölhetetlen erővel a Haza fogalma [...]”¹³

¹¹ KUNT 2017, 262–263.

¹² VUCSKITS 1925, 49.

¹³ VUCSKITS 1925, 49.

A hivatalos iratok, így például az előbb idézett iskolai értesítő semmit nem ír magáról a választásról, annak hangulatáról és lefolyásáról. Szerencsére Károly ezt a választást naplójában részletesen dokumentálta, amely lehetőséget ad arra, hogy ezt a jelentéktelen eseményt egy másik, alsó perspektívából lássuk.

„Kongreganista gyűlés után önképzőköri gyűlés volt. Választás. Igazán nem önképzőkörhöz méltó viselkedés volt mindenki ugrált ordított, hátul rőfögtek, elől röhögtek szegény Jenő majd kezét-lábát harapta mérgében már a kabátját is felvette, hogy itthagya. Végre megtörtént a választás Kovács az elnök, Schneider titkár Páczelt Pista is volt jelölve, de nem szavaztak rá, csak a 2 zsidóseggyalóra. Különben Kovács úgyis zsidó nekem megesküdhet százezerszer, akkor sem hiszem hogy ősei nem Palesztinából jöttek.”¹⁴

Az a képzet más helyeken is hol nyíltan, hol pedig burkoltan, de előbukkan a naplójában miszerint a hatalommal járó pozíciókat a zsidók uralják az országban. Károly értelmezésében ugyanez történik az iskolai keretek között is. Schneidert és Kovácsot minden valószínűséggel nemcsak Károly, hanem az egész iskola diák közönsége képzelte a zsidónak. Ebben a kontextusban nem véletlen az sem, hogy a választás során a hátsó sorokban rőfögtek az választást ellenző diákok. Ebben az esetben a magyarosított vagy éppen német hangzású családnév mit sem számított már. Egy bő másfél évtizeddel később a zsidó törvényekben megjelenő a faji alapú diszkriminációt és az amögött meghúzódó elméletet először itt, tehát az iskolában tanulták meg a gyerekek, miszerint nem felekezeti hovatartozás az irányadó, hanem az származás. A faji gondolat az iskolai mindennapokat is áthatotta már a húszas években.

Károly azt is számon tartotta és feljegyezte a naplójában, amikor olyan-nal ministrált együtt misén, akit zsidó származásúnak képzelt. Világképében a származás eleve kizárta annak a lehetőségét, hogy valaki ténylegesen keresztény legyen. Különösen abban a helyzetben volt ez megalázó számára, hogyha a római katolikus vallási szertartásrendjét jobban tudták a „zsidók” mint ő. „Ma már mise is volt. Zsidóval ministráltunk. Kettesben. Én még

¹⁴ HOM HTD 76.1139.1. (1925. szeptember 12.)

nagyon kevésbé tudok, nevettek is rajtam. Mise után megint lógni mentünk.”¹⁵

Az üldözöből üldözött – a faji gondolat és az elnyomottság érzése a mindennapokban

Lassan nyolcvan évvel a holokauszt után a társadalom többsége számára még Magyarországon is elfogadott tény a két világháború közötti zsidóüldözés. Azonban a kortársak a képzetvilágában sokféle képzet kavargott arról, hogy ki üldöz kit, és miért, valamint, hogy ki kire veszélyes és ez a veszély pontosan mit jelent. Ugyancsak sokféle értelmezése volt annak, hogy mi számít üldözésnek, diszkriminációnak. Érdekes a módon a fenyegetettség vagy üldözés érzése a német megszállás előtt kevésbé a törvények által zsidónak minősülő naplóírók feljegyzéseiben volt jelen, hanem a keresztényekében, akik kollektívan érezték úgy – peresze egyénileg eltérő mértékben –, hogy a „zsidók” mint csoport fenyegetik őket és az általuk vallott értékeket. Mindezeknek a képzeteknek megtanulásában és elterjedésében kulcsszerepet játszott a mindennapokat mélyet átítató antiszemita propaganda, amelynek fontos eleme volt az előbb említett elnyomottság-kiszolgáltatottság érzés fenntartása. Így adva értelmezési keretet a magukat nem zsidóként identifikáló felnőtteknek és gyerekeknek, hogy bizonyos helyzeteket, szituációkat és tapasztalatokat elnyomásként értelmezzenek és éljenek meg.

Bár az osztály kétharmada római katolikus volt a miskolci gimnáziumban, de mivel a diákok a társaik származását tartották számon, így ténylegesen római katolikusok száma jóval kisebb lehetett – anyakönyvi kutatás hiányában nemigen rekonstruálható. S mivel képzetekről van szó, így az anyakönyvek sem segítenének, hiszen azokból nem derülne ki, hogy kit milyen származásúnak képzelt a diákok közössége, amely mítoszokon, legendákon és szóbeszédre alapult. Ugyanakkor Károly és minden valószínűséggel nemcsak ő érzete úgy, hogy a felekezeti helyzetük és legfőképpen dominanciájuk igencsak ingatag, holott az osztályban az iskolai értesítő szerint csak hat izraelita volt. Valós és képzelt arányok, így radikálisan eltértek és ez sokféle félelmet szült. Jó példa erre, amikor új diák érkezett az osztályba: Wick Endre, aki római katolikus volt, de vele szemben is felmerült a gyanú

¹⁵ HOM HTD 76.1139.1. (1925. július 30.)

Károlyban, hogy zsidó. A napló annak is nagyon fontos dokumentuma, hogy milyen stratégiákkal igyekeztek a másik tényleges származását feltárni az osztályban a gyerekek. Ez is jelzi, hogy az egyes felekezeti vagy származási csoportokat egyfajta kollektív cselekvőként képzelték el a keresztények és különösen érvényes volt ez a „zsidókra”. Ennek kulcsfontosságú indikátora volt, hogy az osztályban az egyes felekezeti csoportok miként fogadták az újonnan érkezőt. „Új fiú jött az osztályba Wick Endre először azt hittem, hogy zsidó mert a zsidók nagyon ugráltak, de hál’ Istennek nem az.”¹⁶ Az persze kérdés marad, hogy mi alapján győződött meg Károly arról, hogy Wick nem zsidó, ebben minden valószínűséggel kulcsszerepet játszottak a különféle szóbeszéden alapuló hitelesítési eljárások, amelyek az osztálytársak között vagy családi-rokoni körben terjedtek.

Károly úgy képzelte a kereszténység állandó támadás alatt áll és védekező helyzetbe kényszerül. A veszélyeztettségének ez az érzése fontos táptalaja volt Károly zsidóellenességének. A zsidókra úgy tekintett, mint akik a magyar nemzetre, de különösen a kereszténységre veszélyesek. Ez az érzés, pedig sokféle indulatnak volt melegágya, többek között a húszas évek közepén már a diákok körében is megjelent a zsidók kiirtásának a ábrándja. Ez a gondolat sokkal korábban benne volt a levegőben mint ahogy az ténylegesen megvalósult. 1944-re felnőtt az a nemzedék, amely a zsidók kiirtásának a gondolatához már A középiskolai évek alatt hozzászólt. Persze, mindez értelmezhető csupán egy retorikai fogásként is, mégis a nyelv nem semleges, hanem kulcsszerepet játszik abban, hogy abból később tettek szülessenek.

„Este nagy gondolataim voltak. Ima helyett azon gondolkoztam hogy lehetne megmenteni a kereszténységet. Hisz papságunk romlik az emberek mint jómagam züllöttek. Hol a hiba! A családi és iskolai nevelésben, nem szeretem én a kenetes malasztal teljes alakokat, az én eszményem Krisztus. Majd a magyar érzés kerekedett felül bennem. Nekünk magyaroknak vallási egységre van szükségünk a nemzet már nem bírja összetartani a magyarságot. A nemesség olvad pusztul... Istenem csak a zsidót tudnánk kiirtani. Jó munkát!”¹⁷

¹⁶ HOM HTD 76.1139.1. (1925. szeptember 16.)

¹⁷ HOM HTD 76.1139.1. (1926. január 3.)

Az utolsó mondathoz hozzá kell tenni, hogy Károly esetében általános volt, hogy „Jó munkát!” kívánsággal fejezte be a napi jegyzeteit, amely a szokásos cserkészköszönés volt. Ennél azonban többet mond, hogy a zsidók kiirtásáról való ábrándozással összeegyeztethetőnek találta ezt a lezárást.

A kizárólag fiúkból álló iskolai osztályban általános volt a fiúk közötti erőszak, azonban Károly naplója szerint az alapvetően a zsidó diákok ellen irányult. Ez ugyanakkor nem jelentette azt, hogy ne töltött volna velük időt, vagy ne lett volna velük többé-kevésbé jó a kapcsolata. Ennek ellenére Károly úgy tekintett a zsidókra mint akik alapvetően neveletlenek és tiszteletlenek, nem tartanak be alapvető társadalmi normákat, így például szüleikről tiszteletlenül beszélnek, ezzel pedig a „keresztény” értékrendet ássák alá. Károly úgy képzelte, hogy keresztényként és magyarként van egy morális felsőbbrendűsége, sőt kötelessége, feladata a zsidó osztálytársait is rendre inteni. Ez olykor nemcsak verbális, hanem fizikai eszközökkel történt, hogyha a szemtelenséget oly mértékűnek érezte, hogy az már nem tolerálható.

„A kis zsidó is ott volt [a cserkészek hálaadó miséjén Színben – K.G.], megkért, hogy menjek el hozzájuk »meggyűrni az öregeket«. Mely kifejezéséért rögtön kapott egy taslit. Elmentem hozzájuk. Elza néni még megengedte volna, de Géza bácsi lehurrogta. Így hát a Zsidó szomorú tekintetétől kísérve mentünk haza.”¹⁸

Az már korábban láthatóvá vált, hogy a „zsidó” egy gyakori jelző volt, a „kis” melléknév a gyerek magasságára is utalhat, de még inkább lehet magyarosított családnév. Azonban sajnos a naplója alapján egyáltalán nem azonosítható, hogy kire utal.

A keresztények elnyomottság érzésének a képzeete köszön vissza társadalmi szinten, például, amikor Károly és osztálya egy iskolai kiránduláson vett részt Budapesten. Jól mutatja, hogy Károly állandó jelleggel kategorizálta az embereket zsidóként vagy nem zsidóként. Az így képzelt arányokból vagy éppen pedig aránytalanságokból vont le következtéseket az erőviszonyokra vonatkozóan. „Vacsora után a Nemzetibe mentünk a »Három testőrt« adták fényesen mulattunk, az a kár hogy itt is sok a zsidó.”¹⁹ A korszak-

¹⁸ HOM HTD 76.1139.1. (1925. július 8.)

¹⁹ HOM HTD 76.1139.1. (1926. február 4.)

ban nemcsak a zsidó Budapest – még a 19. század végén keletkezett toposza – volt elterjedt. Maga a képzet a Karl Lueger, Bécs antiszemita polgármestere által kitalált Judapest szójátékban öltött testet már századforduló előtt.²⁰ Károly abba szocializálódott vidéken, hogy a fővárosban nyomasztó a zsidók befolyása, nemcsak Budapestre érvényes, hanem Miskolcra is. Károly saját lakhelyét, Miskolcot is a zsidók által uralt városként képzelte el. Képzetvilágában általános bűnbakként funkcionáltak a zsidók. Így, ha Károly számára fontos előadásokon kevesen jelentek meg, azért ugyancsak a zsidókat tette felelőssé: „Délelőtt volt a cserkész mozi előadás, a zsidó Miskolcra vall, hogy oly kevesen voltak. Pedig igazán szép volt Apukának is nagyon tetszett.”²¹

A valóságértelmezése a zsidó-keresztény vetélkedésre épített az iskolai felelések és vizsgáztatások is egyfajta versenyt jelentettek. Különösen azok, amelyek nyilvánosan az osztály színe előtt zajlottak. Így Károly feljegyezte, hogyha a zsidónak tekintett hallgató jobb volt a kereszténynél:

„Ma reggel is korán keltem megint a fizikát tanultam talán éppen ma fogok felelni latin órán is a fizikát olvastam. De nem feleltem. Megint másokat nyaggatott az öreg Schmidt meg Stern feleltek. Megint Schmidt felelt gyalázatosan és Stern igen szépen az a huncut zsidó ugyancsak tudja a fizikát.”²²

Itt persze fontos hangsúlyt helyezni a szóhasználatra, hiszen Károly Stern Bélát nem zsidónak nevezte, ami állandó jelző volt nála, hanem „huncut zsidó”-nak. Ezzel pedig arra utalt, hogy tudása nem valós, hanem inkább fondorlatos és ravasz módszerrel felelt jobban fizikából az evangélikus Schmiedt Róbertnél. De mindebben az is szerepet játszhatott, hogy Stern Béla volt az osztály legjobb tanulója, amelyet az antiszemita diákok ugyancsak értelmezhettek egyfajta szégyenként vagy akár elnyomásként. Az osztályon belüli zsidó dominanciaként. A zsidó-keresztény versengés- és elnyomottságképzet azonban csak akkor jelent meg, hogyha a zsidónak képzelt osztálytárs jobban felelt az osztály nyílt színe előtt a kereszténynél. Ha egyedül feleltek és az osztály színe előtt rosszul, akkor a képzelt ellentét inkább diákok és a tanárok között jelent meg és inkább együtt érzett a diáktársaival,

²⁰ GLUCK 2017, 11–12.

²¹ HOM HTD 76.1139.1. (1926. április 11.)

²² HOM HTD 76.1139.1. (1926. március 19.)

akkor is ha az zsidó volt. „Jól feleltem latinból, régiségtanból és fordításból. Tornán fociztunk. Frikci szegény Hómig zsidót ugyancsak megnyagatta a fizikával.”²³

Összességében ez a rövid tanulmány azt illusztrálja, hogy a legfontosabb nem hivatalos tananyag az antiszemitizmus volt, hiszen arról mind a keresztények, mind pedig a zsidók itt szereztek először mindennapi tapasztalatot. A keresztények megtanulták az agresszív antiszemita fellépést, s annak verbális és fizikai eszköztárát. Míg a zsidók elszenvedve megtapasztalták a diszkriminációt és a sérelmek tűrését. Károly naplója éppen azért egy rendkívüli történeti forrás, mert a múlt holtterébe enged betekintést, így általa egy eddig inkább csak sejtett, de a napi gyakorlatában nem ismert jelenség megismerését segíti.

Felhasznált források

HOM HTD

Herman Ottó Múzeum, Helytörténeti Dokumentáció 76.1139.1.

Bibliográfia

BOLGÁR–GYÖKÖS–SZOKOL 2009

BOLGÁR Dániel–GYÖKÖS Eleonóra–SZOKOL Réka: Erőszak az alma materben In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Szerk. HALMOS Károly–KLEMENT Judit–POGÁNY Ágnes–TOMKA Béla. Budapest, Századvég Kiadó, 2009, 252–261.

BOLGÁR–GYÖKÖS–SZOKOL 2010

BOLGÁR Dániel–GYÖKÖS Eleonóra–SZOKOL Réka: A veréstől a liliumtiprásig. Ami a régimódi iskolatörténetből kimaradt. *Tanít-Tanít* 14/3, 2010, 3–10.

DIÓS–VICZIÁN 1993–2010

Magyar Katolikus Lexikon. I–XV. Főszerk. DIÓS István. Szerk. VICZIÁN János. Budapest, Szent István Társulat, 1993–2010.

GLUCK 2017

Mary GLUCK: *Láthatatlan zsidó Budapest*. Ford. LENGYEL Péter. Budapest, Múlt és Jövő Alapítvány, 2017.

²³ HOM HTD 76.1139.2. (1926. február 18.)

KESZEI 2019

KESZEI András: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten*. Budapest, Korall, 2019.

KUNT 2014

KUNT Gergely: „Idén L. Lucy mellett ülök az iskolában” – avagy a szocializációs közegek hatása Szenes Anna személyiségfejlődésére. In: *A család egykor és ma*. Szerk. BARNÁ Gábor–KISS Endre. Közreműk. GYÖNGYÖSSY Orsolya. Szeged–Budapest, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, 2014, 269–289.

KUNT 2017

KUNT Gergely: *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei kamasznaplók tükrében*. Budapest, Korall, 2017.

KUNT 2023

KUNT Gergely: A népirtás mentális előtörténete. A családi emlékezt, a személyes identitás és az antiszemizmus összefüggései egy miskolci gimnazista naplójában. II. (Megjelenés alatt.)

MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005

MÉSZÁROS István–NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest, Osiris, 2005.

SASFI 2013

SASFI Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest, Korall, 2013.

VUCSKITS 1925

VUCSKITS Jenő: *A Miskolci Kir. Kath. Fráter György Gimnázium értesítője*. 1925–1926. Miskolc, Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadó vállalat Rt., 1925.

MELLÉKLET

- 61. -
1926

Január 1.

Tök üdvös névnapokkal keltem felhatalmatlanul hogy tem-
plomba megyek de először Anyukáinak kezelt rajta nem
gostemjét picolni asztalra Apukáék kiállott a szülőbe bört
most délbe kerülzünk le a nek Endrődy meg látta

Delután pléb. torn és pászor mester

3 ó munkát!

Január 2.

Apukáék arról beszélnek hogy lehetnének páris. Gyorsan emelked-
nek ezen a pályán Gondoljottam róla: ha azért megyek hogy jól éljek
vagy családunk emelését szolgáljam, nem lehetek úgy páris. Mag. gon-
doljottam róla. Most nagyon comlot sajnál. Nem emelhettem emiatt
házasomat.

3 ó munkát!

Január 3.

Szavalyás diámb vagyok! ma sem voltam szorgalmas, egy cse-
vőttem az egész délután alatt. Felhatalmatlanul kell tőre ked nem a mi-
semisét hisz jótan comlot. Reggel a boltokba jártam elővartam
végig a háztartásomhoz.

Ez a nagy gondolataim voltak. Ima helyett azon gondol-
jottam hogy lehetne meg menteni a keresztény népet. Hisz papjunkt
comlot az emberek mint jórágam állították. Höl a hit. A car-
ladi iskolai nevelésben, nem szeretem én a te notes malasztal tel-
jes utakat, az én ex. mélyem. Szóval a magyar érzés keresztény
élet bennem. Kétünk magyaroknak valási egy egész van mielőttünk
a nemzet már nem bírja önzetvítani a magyar népet. 4 nemesség
elad pusztul. ... Ittenem csak a zsidót tudnánk kiirtani

3 ó munkát!

Január 4.

Hétfőn kettem elmentem Dacsóhoz asztal velem együtt Dacsóhoz
mentünk de a nyavalyás éppen akkor jött ki a kordó

Dacsó megígérte hogy delután elfőz elhozza a kózmját meg
a kózmját Dacsóhoz

Ma hát kettem tanultam valamit. Delután Apuká
ellett voltunk, ugyanis a nagy családát kezdte.

82

Együttműködés és részvétel: a kollaboratív gyakorlatok egy rövid története a szociokulturális antropológiában

Lajos Veronika

Az antropológiai terepmunka történetében először a szubjektív hangvétellű megérkezés történetét létrehozó nyitó jelentek,¹ a „messzi földre jutás” viszontagságos körülményeinek leírása volt az, ami az antropológiai szöveg autoritásának megteremtését szolgálta.² Ezt váltotta fel az 1970-es évek közepétől a kapcsolatteremtés és a bizalmi viszony kialakításának mítosza, köszönhetően Geertz *Mély játék. Jegyzetek a bali kakasviadalról* című tanulmányának.³ Az antropológus és a helyiek közötti kötelék, a *rapport* tulajdonképpen nyílt és őszinte kapcsolat, kölcsönös megbecsülésen és érdekeken alapuló viszony a helyiekkel, vagy legalábbis néhányukkal. Ugyanakkor a *rapport* az antropológus által meghatározott téma kutatása érdekében szisztematikusan épített. Az ilyen típusú kapcsolatok kialakításának koncepciójában kevésbé jelenik meg annak lehetősége, hogy a kutató–„kutatott” viszony alakulásának folyamata megváltoztassa a kutatás célját és témáját.⁴ Ezzel szemben a helyiekkel kialakított együttműködés, a kollaboráció (*collaboration*),⁵ Marcust parafrázálva, a tudástermelés közös erőfeszítéseit foglalja ma-

¹ PRATT 1986.

² Vö. N.KOVÁCS 2007.

³ GEERTZ, 2001; VÖRÖS-FRIDA 2004, 413.

⁴ MARCUS 2001, 521.

⁵ A kollaborációnak legalább két jelentése ismert. Negatív értelmű jelentése együttműködés az elnyomó hatalommal és a megszálló ellenséggel. Ennek egyik tipikus példája a 20. század második felében a szocialista országokban kiépített besúgói hálózat, amelynek tagjait kollaboránsnak vagy informátornak nevezték. Jelen keretekben az együttműködés pozitív értelmű kifejezés, mely pontosan a központi, illetve központosított hatalom lebontására és a demokratikus jogok kiterjesztésére irányuló szerveződésekre és tevékenységekre utal. Ami-

gában, egymással összhangban lévő és egymástól eltérő célokkal, egyezkedésekkel, a jelentésért folytatott küzdelmekkel és a kutatás bizonytalan kimenetelével.⁶

Az antropológia „részvételi fordulata” (*participatory turn*⁷) a kollaboratív, a kutató–„kutatott” közötti kölcsönösségre és együttműködésekre alapozott akadémiai és alkalmazott szemléletű vizsgálatokban a kétezres évek közepén vált hangsúlyosabbá. Akkor, amikor társadalmi szinten a hétköznapokban is kezdett egyre jelentősebb szerepet betölteni a részvételiség, az érintettek bevonása és az együttműködés kérdése. A 2010-es évektől általános részvételi fordulatnak vagyunk a szereplői, állítja Christensen és szerzőtársai,⁸ ami egyaránt tapasztalható a kulturális és médiahasználati szokásokban, a politikai döntéshozatali folyamatokra vonatkozó elvárásokban, valamint a kutatási gyakorlatok szintjén.⁹

De vajon miről is van szó, amikor a részvételiségről beszélünk a tudományosságban?¹⁰ A részvételi kutatás egy szemléletmód (*orientation to inquiry*¹¹), egy kutatási stratégia, nem egy módszer vagy módszerek együttese. A kutatásnak egy olyan gyakorlata, ami 1) a helyi emberekkel együtt, közösen, 2) a helyi emberek érdekében (saját érdeküket ők maguk fogalmazzák meg) és 3) a helyi emberek által végzett tevékenység, és nem pusztán róluk szól, vagy nem csupán a kutatás tárgyaként kezeli őket.¹² A részvételi kutatás nem a konvencionális társadalomtudományi vizsgálat alternatív módszere, hanem olyan megközelítésmód, ami számtalan módszer esetében alkalmazható,¹³ például kvalitatív, vizuális módszerek (például részvételi

kor tanulmányomban a kifejezést utóbbi értelmében használom, például az angol *collaboration* és *collaborative* szavak magyar fordítása esetében, egyaránt használom a kollaboráció, kollaboratív, együttműködés vagy együttműködésre alapozott és együttműködő kifejezéseket.

⁶ MARCUS 2001, 521.

⁷ HARPER–GUBRIUM 2017.

⁸ CHRISTENSEN–HANSEN–KRØGHOLT–STAGE 2016, 117–118.

⁹ Lásd még: KIRÁLY 2017, 80.

¹⁰ Erről részletesebben lásd: LAJOS 2016.

¹¹ REASON–BRADBURY 2008, 1.

¹² Lásd például HERON 1996.

¹³ LILJA–BELLON 2008, 481.

videózás és filmezés), digitális történetmesélés vagy fotóhang/KépHang-módszer (*PhotoVoice*). Cancian kifejezetten amellett érvel, hogy a részvételi kutatás módszertani lehatárolása nem adna teret annak, hogy a részvételi szemléletmódot alkalmazó vizsgálatok maguk alakíthassák ki az adott helyzethez és az érintett szereplőkhöz alkalmazkodó saját módszertani gyakorlatukat.¹⁴ Ez tehát azt jelenti, hogy az adatgyűjtés és elemzés során bármilyen tudományos módszert alkalmazhatunk, amikor részvételi kutatást végzünk, mert az együttműködésen és a közös cselekvésen van a hangsúly.

A továbbiakban először röviden vázolom azokat az elméleti és módszertani ismereteket, amelyek az antropológiatörténetben az együttműködésre, kollaborációra (*collaboration*) és részvételre vonatkoznak. Ezt követően a magyar antropológia történetében ismert részvételi kutatásokból villantok fel példákat.

Együttműködés és részvétel: történetek a szociokulturális antropológiában

Kétségtelen, hogy az együttműködés és részvétel alapvető módon beágyazott az „antropológiai tudástermelés rendszerébe”.¹⁵ Binder nyomán azt állíthatjuk, hogy az antropológiai terepmunka esetében 1) „lehetetlen nem együttműködni”, és kikerülhetetlen a közös munka, hiszen a kutató személyes kapcsolatokat alakít ki a „kutatott” személyekkel.¹⁶ A terepmunka során 2) „lehetetlen nem jelen lenni”, vagyis a megismerő pozícionáltsága meghatározza az adatgyűjtés folyamatát. Az antropológus jelenléte szükségszerűen magával hozza a beavatkozást a terepen élők mindennapjaiba, függetlenül a kutató szándékaitól – avagy a terepen 3) „lehetetlen nem beavatkozni”.¹⁷ Az antropológiai terepmunkának tehát kezdetektől szerves része volt az együttműködés és részvétel, ezek jelentése és gyakorlata azonban nagyon sokat változott a diszciplína megalakulásától kezdve.

A terepmunka történetében különböző értelmezések léteznek arra vonatkozóan, hogy mikorra vezethetők vissza a kutató és a lokális társadalom tagjai között kialakított, valamiféle kölcsönösségen alapuló együttműködési

¹⁴ CANCIAN 2000.

¹⁵ SZIJÁRTÓ 2017, 189.

¹⁶ BINDER-VON BOSE-EBELL-HESS-KEINZ 2013. Idézi: SZIJÁRTÓ 2017, 189.

¹⁷ Uo.

viszony kezdetei. Egyesek szerint a gyökerek egészen a 19. század közepéig, Morganhez nyúlnak vissza, amit az irokéz Ely Parker esete példáz, illetve az antropológus képviseleti és érdekvédelmi (*advocacy*) szerepének kialakulása.¹⁸ Mások szerint ez sokkal inkább a század végéhez, Boas munkásságához köthető.¹⁹ Az sem ismeretlen az antropológiatörténetben, hogy egy „kulcsadatközlői” szerepet betöltő személy idővel a maga jogán válik az akadémiai közegekben is elismert antropológussá. (Például Boas bennszülött származású „kulcsadatközlője”, George Hunt.²⁰)

Az antropológiatörténetben az 1970–80-as évek az a reflexív, kritikai időszak, amikor a tudományterület identitása és gyakorlata jelentős átalakuláson megy keresztül és több napjainkra közismert elképzelés is megfogalmazódik. Ilyen például az, hogy maga a terepmunka mindenkor „pozicionált” (*positioned fieldwork*), vagyis természetéből adódóan szituacionális. A kutatás folyamata során minden szereplő pozicionált alany és az antropológus sokat megtudhat a gyűjtött adatok természetéről, ha reflektál a terepen betöltött saját helyzetére és szerepére.²¹ Napjainkban az etnográfia (mind a terepmunkát, mind az etnográfiai írás gyakorlatát) *gendered* jellegű, olyan szituációba ágyazott (szituacionális) tudásnak (*situated knowledge*) tekintjük,²² ami a hatalom és az alárendelődés közötti viszonyrendszerben jön létre.²³ Vagyis az adatgyűjtés és -feldolgozás folyamatát is befolyásolja az antropológus társadalmi állása (neme, életkora, családi állapota, nyelvtudása stb.), de a beszélgetőtársak, akkori nevén adatközlők, sajátos szociokulturális pozíciója is. Az 1980-as évek közepén már világosan látszik (lásd például a Mead–Freeman vitát), hogy maga a szociokulturális közeg is változékony, vagyis a kutató adott időben csupán egy töredékét ismerheti meg az időben változó helyi életvilág működésének. A terepen megismert etnográfiai igazság pedig minden esetben természetéből következően részleges.²⁴

¹⁸ Lásd például: LASSITER 2005/a, 85–86.

¹⁹ Például: RAPPAPORT 2008, 2.

²⁰ MARCUS–FISHER 1999, 17.

²¹ ERIKSEN–NIELSEN 2013, 152.

²² HARAWAY 1988; magyarul: HARAWAY 1994.

²³ LAMPHERE–RAGONÉ–ZAVELLA 1997, 5.

²⁴ CLIFFORD 1986, 7.

Az antropológiában általánosan elfogadott intenzív ottlakás térbeli gyakorlataként értelmezett terepmunka kritikájának időszakában,²⁵ vagyis az 1980–90-es években egyre inkább teret nyert a törekvés az együttműködésre és a helyiek bevonására (például reciprok és kollaboratív etnográfia), megnövekedett az inkluzív kutatási és oktatási gyakorlatok jelentősége – többek között a feminista antropológiának köszönhetően.

A feminista antropológia, lévén, hogy a terepmunkához kötődő hatalmi helyzetek felismerését és átalakítását célozta, támogatta az antropológus és a beszélgetőtársak együttműködését, a kollaboratív és reciprok megközelítések alkalmazását.²⁶ A résztvevők kölcsönösségi viszonyain alapuló reciprok (kölcsonös vagy kölcsönösségi) etnográfia (*reciprocal ethnography*²⁷) a tudományterület korabeli kérdéseit problematizálta, mint például az etnográfiai írás vagy a reflexió a kutató saját szerepére és hatalmára a terepmunka folyamatában. A reciprok etnográfia egy dinamikus, többretegű és többszólamú dialógusra és kölcsönösségre építő etnográfiai leírás, aminek gyakorlatában folyamatosan fenntartott a párbeszéd és rendszeres az egyezkedések a kutatásban résztvevő összes személy között. A reciprok jelleg nem reciprocitást jelent, hanem egy olyan dialógus kialakítását, ami adott témát közös munka keretében tárgyal, és amelynek során a tudás megosztása, vizsgálata és újraértelmezése, végső soron együttes létrehozatala történik. Lawless elismeri azt, hogy egyedül írja a tanulmányokat és könyveket, de kifejezetten hangsúlyozza, hogy a mögöttes munka a résztvevőkkel közös dialóguson és együttműködésen, az elemzések és értelmezések megosztásán alapszik, ami nem rögzített, hanem folyton alakuló jelentéseket termel.²⁸ Vagyis a szerzőség fogalma kitágul, alapja a folyamatosan fenntartott párbeszéd és a dinamikus együttműködés lesz.

Az együttműködésen alapuló, kollaboratív etnográfia (*collaborative ethnography*²⁹) mint stratégia nagymértékben akciókutatási normákra ala-

²⁵ Lásd például a *Writing Culture* vitát: CLIFFORD–MARCUS 1986; GUPTA–FERGUSON 1997.

²⁶ LASSITER 2005/a, 90–91.

²⁷ LAWLESS 1991; LAWLESS 2019.

²⁸ LAWLESS 1991, 38–39.

²⁹ LASSITER 2005/a; LASSITER 2005/b; LASSITER 2008; magyarul: LAJOS 2014; NAGY 2018.

pozott.³⁰ A kollaboratív módszer (*collaborative method*) egyrészt jelenti a kutató, a helyi emberek, „laikusok” és a helyi tanácsadók közötti partneri viszonyt, „az együttműködés gyakorlatának visszahelyezését az etnográfia folyamatának minden fázisába”, „a terepmunkától az írásig és vissza”.³¹ Másrészt vonatkozik a terepmunka során kialakított együttműködés szisztematikusabb beépítésére a szöveg létrehozásának folyamatába.³² A kollaboratív etnográfia a hagyományosan alkalmazott módszerek újfajta megközelítését jelenti aképpen, hogy az etnográfia létrehozásának egész folyamatában, a kutatásban és az írásban is, a lokális társadalom tagjainak részvétele és a kutató–„kutatott” közötti viszonyban az együttműködés válik hangsúlyossá.³³

Az együttműködési gyakorlatok alkalmazása nem csak az észak-amerikai antropológiai hagyomány része, hanem a kollaboráció például a társadalmi mozgalmakkal és civil szervezetekkel dolgozó latin-amerikai antropológusok munkájának is nélkülözhetetlen eleme.³⁴ A kutatásban résztvevőket a kutatási folyamat minden fázisába partnerként bevonó kollaboratív vagy részvételi kutatás „etikailag tudatos” vizsgálati modellként teteleződik.³⁵

A helyiekkel a kutatás minél több színterén kialakított együttműködésre alapozott (kollaboratív) kutatás részvételi fordulatát a szociokulturális antropológiában a *Writing Culture*-vita után a 2000-es évek közepén Appadurai *Kutatáshoz való jog* című 2006-os írása hozta el.³⁶ Appadurai tanulmányában amellet érvel, hogy a kutatás alapvető emberi jog és szükséglet a demokratikus államokban. A kutatáshoz való jogon Appadurai az „olyan eszközkhöz való hozzáférés jogát” érti, „amelyek révén bármely polgár módszeresen képes növelni azt a tudásállományt, ami számára a leginkább nélkülözhetetlen életben maradásához és állampolgári jogainak érvényesítésé-

³⁰ Vö. BOYER–MARCUS 2021, 12.

³¹ LASSITER 2005/b, xii, 15–17. Mások is hasonló módon értelmezik az együttműködés, kollaboráció fogalmát, lásd például: LAMPHERE 2004, 432.

³² LASSITER 2005/a, 84.

³³ Vö. NAGY 2018, 108.

³⁴ Például: RAPPAPORT 2008.

³⁵ FLUEHR-LOBBAN 2008.

³⁶ HARPER–GUBRIUM 2017, 5.

hez”.³⁷ A részvételi kutatások az emberek képességét fejlesztik a tudományos jellegű tudástermelés elsajátításához a dokumentációs folyamatokon keresztül,³⁸ a módszeresség és kritikus hozzáállás alapjain.

A következő évtizedben megszorodtak a kollaboratív szemléletmódra épülő, részvételi módszereket alkalmazó antropológiai kutatások. Napjainkban Holmes és Marcus kifejezetten a kutatás és írás kollaboratív módozatainak antropológiai gyakorlatba emelése mellett foglalnak állást – egyaránt értve ezalatt az inter- és transzdisciplináris együttműködések is.³⁹

A részvételi szemléletmód Magyarországon: szociokulturális antropológiai kutatások

Napjaink Magyarországon, még ha nem is feltétlenül beszélhetünk „részvételi fordulatról”, ám a társadalmi részvétel és a részvételiség egyre több színtéren jelenik meg a mindennapokban – például a politikai döntéshozatal területén (részvételi költségvetés, állampolgári tanács) is.⁴⁰ A 2000-es évektől egyre nő a társadalmilag elkötelezett, részvételiségre is építő művészeti projektek száma. Az utóbbi tíz-tizenöt évben pedig hazánkban is egyre több olyan tudományos kezdeményezés van, amelyik kifejezetten fontosnak tekintti az érintetteket bevonását és részvételét az őket érintő kérdésekbe⁴¹ – legyen szó a kutatómunkáról vagy a helyi életvilágot érintő egyéb döntésekről.⁴²

A részvételi kutatásoknak mára többféle hagyománya létezik hazánkban. Ez köszönhető a részvételiség, a bevonás, az együttműködés, a társadalmi felelősségvállalás és a cselekvés, akció, beavatkozás, vagyis a pozitív irányú társadalmi változások tudományos munkával történő közvetlen előidézése iránti elköteleződés fokozódásának. A részvételi kutatások közé soroljuk az akciószemléletű kutatásokat is, hiszen minden akciókutatás részvé-

³⁷ APPADURAI 2006, 66.

³⁸ Vö. HARPER–GUBRIUM 2017, 5.

³⁹ HOLMES–MARCUS 2021.

⁴⁰ A részvételi költségvetés budapesti megjelenéséről lásd OROSS–KISS 2023.

⁴¹ A magyarországi részvételi és akciószemléletű tudományos munkákról összefoglalók például: *Replika* 100; MÁLOVICS 2020, 52–55.

⁴² Z.KARVALICS 2019.

teli, de nem minden részvételi vizsgálat lép ki célzottan az akciók területére.⁴³

A magyarországi részvételi kutatások sokszínűsége egyrészt megmutatkozik abban, hogy számos tudományterületen (például neveléstudomány, fogyatékoságkutatás, fenntarthatóság és társadalmi felelősség, szociális dizájn) és témakörben dolgoztak már kutatók a részvételi szemléletmóddal és az akciókutatás valamelyik típusával (például részvételi akciókutatás vagy kooperatív kutatás). Másrészt a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan abban is, hogy ezek a kutatások sokféle módszert alkalmaznak.⁴⁴

A hazai kulturális antropológiai és néprajzi színterekben sem általánosan elfogadott a részvételiség ügye, de az utóbbi 8-10 évben egyre több, az érintettek részvételére és a kutatási folyamatba történő bevonására építő tudományos vállalkozás jelent meg. Lőrinczi Tünde *kollaboráló módszertan*-nak nevezett kutatási módszert alkalmazott, amikor 2013 és 2015 között budapesti roma gyülekezetekben vizsgálta az elismerés-politikai gyakorlatokat. Ez esetben azonban a *kollaborálás* a kutató bevonódását jelentette a romák életének több színterére kiterjedően, tulajdonképpen a romák különböző formákban történő támogatása (például „segítség nyújtása állaskeresésben, blog és Facebook-oldal létrehozása a gyülekezetnek, élettörténet megírása vagy fordítás”⁴⁵) volt a terepmunka során.

Nagy Károly Zsolt *interaktív / kollaboratív etnográfának* nevezett több mint egy évtizedes munkája során az a tapasztalat fogalmazódott meg, hogy „többnyire nagyon ritkán és nagyon nehezen érhető el, hogy azok, akiknek a segítségével a kutató a kultúrát alkotó tudásokban részesedni óhajt, ténylegesen »laikus munkatársakká« váljanak”.⁴⁶

Durst Judit *kollaboratív vagy kooperatív etnográfia* keretében tárgyalta azokat a módszertani lehetőségeket és korlátokat, amelyek hozzájárulhatnak

⁴³ Lásd részletesebben az akciókutató Gelei Andrással készített interjút: LAJOS 2018.

⁴⁴ Az alkalmazott módszerek között találjuk a művészetalapú megközelítéseket (akciókutatás esetében a művészet alapú részvételi akciókutatást (M-RAK): például a fotóhang módszert, a szociodramát, a részvételi videózást és a részvételi filmet. MÜLLNER 2022.

⁴⁵ LŐRINCZI 2014, 84.

⁴⁶ NAGY 2016, 52.

vagy éppen akadályozhatják az informális / illegális gazdasági gyakorlatokat övező kutatói csend feltörését.⁴⁷

A már célzottan a helyiek, kutatásban érintettek bevonását és részvételét támogató tudományos vállalkozások között említhetjük a Balogh Pál Géza vezetésével mára vállaltan részvételi akciókutatássá alakult kóspallagi tájházprojektet,⁴⁸ emellett a részvételiséget és együttműködési gyakorlatokat különböző formában és mértékben alkalmazó múzeumi és múzeumpedagógiai munkákat.⁴⁹ A kétezzerhúszas évek elejétől megjelentek a részvételi nyelvészeti etnográfiai kutatások is.⁵⁰

Részvételiség és multimodalitás

Nem vonható kétségbe, hogy a „részvételiség korát” éljük a mindennapi élet különböző szinterein és a tudományos világokban is. Az elmozdulás a helyiek, az érintettek bevonása és a kollaboratív, illetve részvételi gyakorlatok alkalmazásának irányába, továbbá az a törekvés, hogy a tudományterület a kortárs média eszközeivel minél szélesebb körben jelen tudjon lenni a közantropológiában (public anthropology) magával hozta, többek között, a vizuális antropológia átalakulását is az észak-amerikai antropológiában. Ezzel összefüggésben a kétezertizes évektől már körvonalazódik egy multimodális mozgalom, aminek keretében antropológusok például etikai ügyeket feszegető társasjátékot vagy egy antropológiai terepmunkára alapozott városi sétához kifejlesztett applikációt hoznak létre.⁵¹ A részvételiség, a bevonás és az együttműködés tehát napjainkra egyre változatosabb formákat ölt és egyre sokszínűbb akadémiai,⁵² illetve alkalmazott termékeket hoz létre a kortárs nemzetközi antropológiában, ahogy a magyar szintéren is kezd egyre elfogadottabbá válni a közös kutatómunka és cselekvés, a bevonás és együttműködés a helyi érintetti csoportokkal.

⁴⁷ DURST 2017.

⁴⁸ HERNÁDI-BALOGH 2021.

⁴⁹ Lásd például: FRAZON et al. 2018.

⁵⁰ Lásd például: BODÓ et al. 2022; HELTAI-TARSOLY 2023; LAJOS-GÁSPÁR-SZABÓ 2021.

⁵¹ COLLINS-DURINGTON-GILL 2017.

⁵² Ehhez lásd magyar példaként az ELTE-n működő részvételi nyelvészeti etnográfiai kutatócsoport (NKFIH K-19 131562) lészpedi köszönésekre alapozott kollaboratív módon készített társasjátékát.

Bibliográfia

APPADURAI 2011

Arjun APPADURAI: A kutatáshoz való jog. Ford. KERÉNYI Szabina. *AnBlok* 5, 2011, 66–75.

BINDER–VON BOSE–EBELL–HESS–KEINZ 2013

Eingreifen, Kritisieren, Verändern!? Interventionen ethnographisch und gendertheoretisch. Hrsg. Beate BINDER–Friedrich VON BOSE–Katrin EBELL–Sabine HESS–Anika KEINZ. Münster, Verlag Westfälisches Dampfboot, 2013.

BODÓ et al. 2022

Csanád BODÓ– Blanka BARABÁS– Noémi FAZAKAS– Judit GÁSPÁR–Bernadett JANI–DEMETRIOU–Petteri LAIHONEN–Veronika LAJOS–Gergely SZABÓ: Participation in Sociolinguistic Research. *Language and Linguistics Compass* 16/4, 2022. DOI: 10.1111/lnc3.12451

BOYER–MARCUS 2021

Collaborative Anthropology Today. A Collection of Exceptions. Ed. Dominic BOYER–George E. MARCUS. Ithaca–London, Cornell University Press, 2021.

CANCIAN 2000

Francesca CANCIAN: Participatory Research. In: *Encyclopedia of Sociology.* Ed. Edgar BORGATTA–Rhonda J. MONTGOMERY. New York, Macmillan, 2000, 2038–2044.

CHRISTENSEN–HANSEN–KRØGHOLT–STAGE 2016

Dorthe Refslund CHRISTENSEN–Louise Ejgod HANSEN–Ida KRØGHOLT–Carsten STAGE: The Participatory Researcher: Developing the Concept of ‘Accompanying Research’. *Nordisk kulturpolitisk tidsskrift* 19/1, 2016, 116–136.
DOI: 10.18261/ISSN2000-8325-2016-01-07

CLIFFORD 1986

George MARCUS: Introduction: Partial Truths. In: CLIFFORD–MARCUS 1986, 1–26.

CLIFFORD–MARCUS 1986

Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography. Ed. James CLIFFORD–George MARCUS. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1986.

COLLINS–DURINGTON–GILL 2017

Samuel Gerald COLLINS–Matthew DURINGTON–Harjant GILL: Multimodal Anthropologies. Multimodality: An Invitation. *American Anthropologist* 119/1, 2017, 142–146. DOI: 10.1111/aman.12826

DURST 2017

DURST Judit: „De ugye biztos nem lesz ebből baj?” Posztterepmunka, kooperatív etnográfia, avagy módszertani reflexiók az informális gazdaságot övező félelem csendjének megtöréséről. *Szociológiai Szemle* 27/2, 2017, 88–111.

ERIKSEN–NIELSEN 2013

Thomas Hylland ERIKSEN–Finn Sivert NIELSEN: *A History of Anthropology*. London, Pluto Press, 2013.

FLUEHR–LOBBAN 2008

Carolyn FLUEHR–LOBBAN: Collaborative Anthropology as Twenty-first-Century Ethical Anthropology. *Collaborative Anthropologies* 1/1, 2008, 175–182. DOI: 10.1353/cla.0.0000

FRAZON et al. 2018

FRAZON Zsófia et al.: *...Nyitott Múzeum... Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2018. Online: <http://nyitottmuzeum.neprajz.hu/> (Letöltés: 2021.07.24.)

GEERTZ 2001

Clifford GEERTZ: *Az értelmezés hatalma*. Ford. ANDOR Eszter. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

GUPTA–FERGUSON 1997

Anthropological Locations Boundaries and Grounds of a Field Science. Ed. Akhil GUPTA–James FERGUSON. Berkeley, University of California Press, 1997.

HARAWAY 1988

Donna HARAWAY: Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies* 14/3, 1988, 575–599.

HARAWAY 1994

Donna HARAWAY: A szituációba ágyazott tudás. In: *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Szerk. HADAS Miklós. Budapest, Replika Kör, 1994, 121–141.

HARPER–GUBRIUM 2017

Krista HARPER–Aline GUBRIUM: Visual and Multimodal Approaches in Anthropological Participatory Action Research. *General Anthropology* 12/2, 2017, 1–8. DOI: 10.1111/gena.12028

HELTAI–TARSOLY 2023

Translanguaging for equal opportunities: Speaking Romani at school. Ed. János Imre HELTAI–Eszter TARSOLY. Berlin, De Gruyter Mouton, 2023.

HERNÁDI–BALOGH 2021

HERNÁDI Anna Borbála–BALOGH Pál Géza: „Ha a csapatot egyben tartjuk, biztos valami jó fog születni.” Részvételi akciókutatás a gyakorlatban: A Kóspallagi (öko)Tájház létrehozásának eddigi tapasztalatai, dilemmái. *Parola* 1, 2021. On-

line: <https://kofe.hu/parola/parola-folyoirat/ha-a-csapatot-egyben-tartjuk-biztos-valami-jo-fog-szuletni-reszveteli-akciokutatas-a-gyakorlatban-a-kospallagi-okotajhaz-letrehozasanak-eddigi-tapasztalatai-dilemmai/> (Letöltés: 2021.07.24.)

HERON 1996

John HERON: *Co-Operative Inquiry. Research Into the Human Condition*. London, Sage, 1996.

HOLMES–MARCUS 2021

Douglas R. HOLMES–George E. MARCUS: How Do We Collaborate? An Updated Manifesto. In: *Collaborative Anthropology Today. A Collection of Exceptions*. Ed. Dominic BOYER–George E. MARCUS. Ithaca–London, Cornell University Press, 2021, 22–39.

KIRÁLY 2017

KIRÁLY Gábor: Részvétel mint kutatási szemlélet. Fogalmi áttekintés a részvételi kutatás témájában. *Kultúra és Közösség* 8/3, 2017, 79–94.

LAJOS 2014

LAJOS Veronika: Alkalmazott szemléletű társadalomtudomány: társadalmi részvétel, kollaboratív etnográfia és akciókutatás. *Néprajzi Látóhatár* 23/1–2, 2014, 25–49.

LAJOS 2016

LAJOS Veronika: Részvétel és együttműködés: Fogalmak, dilemmák és értelmezések. *Replika* 100, 2016, 23–40.

LAJOS 2018

LAJOS Veronika: Mi az a részvételi akciókutatás (RAK)? Kik azok a részvételi akciókutatók? Ötféle élmény és értelmezés. *Kovács* 22/1–4, 2018, 53–83.

LAJOS–GÁSPÁR–SZABÓ 2021

LAJOS Veronika–GÁSPÁR Judit–SZABÓ Gergely: „Kihúztuk a lábunk alól a szőnyeget!”: Egy Covid-19 járvány kezdetén indult moldvai részvételi kutatás tapasztalatai. *Tabula* 22/1, 2021, 1–24.

LAMPHERE 2004

Louise LAMPHERE The Convergence of Applied, Practicing, and Public Anthropology in the 21st Century. *Human Organization* 63/4, 2004, 431–443.

LAMPHERE–RAGONÉ–ZAVELLA 1997

Louise LAMPHERE–Helena RAGONÉ–Petricia ZAVELLA: Introduction. In: *Situated Lives: Gender and Culture in Everyday Lives*. Ed. Louise LAMPHERE–Helena RAGONÉ–Petricia ZAVELLA. New York–London, Routledge, 1997, 1–19.

LASSITER 2005/a

Luke Eric LASSITER: Collaborative Ethnography and Public Anthropology. *Current Anthropology* 46/1, 2005, 83–106. DOI: 10.1086/425658

LASSITER 2005/b

Luke Eric LASSITER: *The Chicago Guide to Collaborative Ethnography*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 2005.

LASSITER 2008

Luke Eric LASSITER: *When We Disagree. On Engaging the Force of Difference in Collaborative, Reciprocal, and Participatory Researches*. Paper presented at the 107th Annual Meeting of the American Anthropological Association, San Francisco, California, 1–7.

LAWLESS 1991

Elaine J. LAWLESS: Women's Life Stories and Reciprocal Ethnography as Feminist and Emergent. *Journal of Folklore Research* 28/1, 1991, 35–60.

LAWLESS 2019

Elaine J. LAWLESS: *Reciprocal Ethnography and the Power of Women's Narratives*. Bloomington, Indiana University Press 2019.

LILJA–BELLON 2008

Nina LILJA–Maurício BELLON: Some Common Questions about Participatory Research. A Review of Literature. *Development in Practice* 18/4–5, 2008, 479–488. DOI: 10.1080/09614520802181210

LÓRINCZI 2014

LÓRINCZI Tünde: Alulról építkező etnikai mobilizáció egy budapesti roma gyülekezetben. *Ethno-Lore* 31, 2014, 71–121.

MARCUS 2001

George MARCUS: From Rapport under Erasure to Theaters of Complicit Reflexivity. *Qualitative Inquiry* 7/4, 2001, 519–528. DOI: 10.1177/107780040100700408

MARCUS–FISHER 1999

George MARCUS–Michael M.J. FISHER: *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago, Chicago University Press, 1999.

MÁLOVICS 2020

MÁLOVICS György: *Ökológiai közgazdaságtan, átalakulás, társadalmi részvétel: A projektjellegű részvétel és a részvételi akciókutatás szerepe a fenntarthatósági transzformációkban*. Szeged, JATEPress, 2020.

MÜLLNER 2022

MÜLLNER András: „To be continue...” Reflexiók a kortárs részvételi videós projektek egy példájával kapcsolatban. *Replika* 124, 2022, 73–102.

N.KOVÁCS 2007

N.KOVÁCS Tímea: *Helyek, kultúrák, szövegek. Az idegenség kulturális reprezentációjáról*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2007.

NAGY 2016

NAGY Károly Zsolt: Az értelmezés alázata. *Replika* 100, 2016, 49–53.

NAGY 2018

NAGY Károly Zsolt: Interaktív etnográfia. In: *A humán tudományok és a gépi intelligencia*. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Gondolat Kiadó, 2018, 92–126.

OROSS–KISS 2021

Dániel OROSS–Gabriella KISS: More than just an Experiment? Politicians Arguments Behind Introducing Participatory Budgeting in Budapest. *Acta Politica* 58, 2023, 552–572. DOI: 10.1057/s41269-021-00223-6

PRATT 1986

Mary Lousie PRATT: Fieldwork in Common Places. In: CLIFFORD–MARCUS 1986, 27–51.

RAPPAPORT 2008

Joanne RAPPAPORT: Beyond Participant Observation. Collaborative Ethnography as Theoretical Innovation. *Collaborative Anthropologies* 1/1, 2008, 1–31. DOI: 10.1353/cla.0.0014

REASON–HILARY 2008

The SAGE Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice. Ed. Peter REASON–Hilary BRADBURY. Los Angeles–London–New Delhi–Singapore, Sage, 2008.

Replika 100

Részételiség, megfigyelői perspektívák. Szerk. FARKAS Judit–LAJOS Veronika. *Replika* 100, 2016.

SZIJÁRTÓ 2017

SZIJÁRTÓ Zsolt: „A részvétel művészete”. Kollaboráció alapuló projektek a társadalomtudományokban. *Néprajzi Látóhatár* 26/1–4, 2017, 187–205.

VÖRÖS–FRIDA 2004

VÖRÖS Miklós–FRIDA Balázs: Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In: *Településkutatás. Szöveggyűjtemény*. Szerk. LETENYEI László. Budapest, L’Harmattan–Ráció, 2004, 395–416.

Z.KARVALICS 2019

Z.KARVALICS László: Állampolgári tudomány és önkéntes erőforrásszerzés mint paradigmaticus, szakpolitikai és menedzsment-kihívás. *Új Magyar Közigazgatás* 12/1, 2019, 44–53.

A települések erőforrásainak feltárása és elemzése a közösségfejlesztés során. Egy miskolci példa

Mihályi Helga

A közösség fogalma

A közösség egy széles körben használt fogalom, „amely kifejezhet: embercsoportot, minőséget, lokalitást, közös alkotást, érzést, szándékot, képességet, gazdálkodási formát, azonos eszmék, célok, értékrend vállalását, életmódot, etnikai és kulturális értékekhez tartozást, nemzeti – állami – politikai együvé tartozást”.¹

A társadalomtudományokban is az egyik legtöbbször használt kategória. A klasszikusok elsősorban a tradicionális és a modern társadalmak közötti különbségek leírásában alkalmazták, mely szerint a közösség a hagyományos társadalmakkal azonosítható fogalom. Az elméleti irodalomra talán a Ferdinand Tönnies-féle értelmezés tette a legnagyobb hatást. A közösség (Gemeinschaft) eleven organizmus, mely egy szerves fejlődés eredménye, ahol gyakoriak a vérségi kötelékek és működésének strukturális alapját az adott közösséghez tartozó személyek együttműködésében, kölcsönös támogatásában és igénylésében látta. Ezzel szemben Georg Simmel a szembenállás, a harc teremtő erejével is számol. Francia kortársuk, Émile Durkheim is hasonló belátásokra jutott és azokat ki is egészítette. A közösségi létforma kulturális dimenziójának jelentőségét és működésének lehetséges formáit írta meg a kollektív tudat fogalmának bevezetésével. Eszerint az egyént a többiekhez, a közösséghez a gondolkodásmódja, azaz a kultúrája kapcsolja. Ha ez a kapcsolat, kötődés szellemi, lelki, vagyis azonos mintákban realizálódik, ekkor és csak ekkor létezik közösség. A funkcionalizmus nagy alakja, Talcott Parsons rendszerelméletében az integratív funkciót betöltő szociális alrend-

¹ VARGA–VERCSEG 1988, 25.

szer közös értékek és normák határmegvonása hasonló ehhez a koncepcióhoz.²

Hankiss Elemér szerint kétfajta közösségtípusról beszélhetünk. A közvetlen közösség tagjai személyesen ismerik egymást és közvetlen kapcsolatban állnak egymással, míg az eszmei közösség tagjai nem feltétlenül élnek földrajzi közelségben és lehet, hogy csak ritkán találkoznak egymással, mégis összekötik őket a közös érdekek, kijelölt célok.³

A fogalmi megközelítések alapján kirajzolódik, hogy milyen minőségi kritériumai vannak egy közösségnek: kulturális hasonlóság, azonos státusz, valamint interakciók a tagok között. Nagyon fontos, hogy egy adott közösség tagjai tudatában vannak mindennek, ezért is alakulhat ki bennük a közösségérzés. A tagok azzal, hogy ugyanazokat az eszméket vallják, hasonlóan vélekednek sok dologról a világban, elköteleződnek a közösség felé. Emiatt az elköteleződés miatt lehet az, hogy az emberek tudatában általában a közösség szó pozitív értelmű.⁴

A közösség, mint lokális fogalom

A lokalitás, az elhelyezkedés, a földrajzi hely fontos komponense a közösségeszmének. A magyar közösség szó alakváltozata a község szó, csakúgy, mint az angolban jelölhet települést és embercsoportot is (local community, community group). A német nyelvben is megtalálható ez a kettősség A Gemeinde-t úgy fordíthatjuk, hogy szomszédság (neighbourhood), míg a Gemeinschaft-nak ma szélesebb értelmű vonatkozása van: az emberek közötti kapcsolat minőségét jelenti egy adott helyen, lokalitásban vagy egy bizonyos csoporthoz tartozva.⁵

Sandra Schoenberg az életképesség szempontjából ragadja meg a közösséget, melyben „a lakosok együttműködnek annak érdekében, hogy a legkülönbözőbb szempontú hatással legyenek a helyi társadalom szabályaira.” Warren szerint pedig, ha egy közösség valóban létezik, akkor az megnyilvánul az azonos földrajzi elhelyezkedésben.⁶

² SZEPESSY 2018.

³ HANKISS 1985.

⁴ KOVÁCS 2017.

⁵ VARGA–VERCSEG 1988.

⁶ HAVASI 2018.

MacIver és Page szerint a közösség azt a helyet jelenti, melyben az egyén teljes életet élhet. Ez a hely jól körülhatárolható, amihez a lakosoknak erős a kötődésük. A fogalmat használhatjuk egy országban vagy egy településen élő emberek megjelölésére is.⁷

Egy lehetséges értelmezés szerint a település az emberek által ideiglenesen vagy állandóan lakott hely. A hely alapvető sajátossága, hogy lakó- és gazdasági célú épületekből, valamint a hozzájuk tartozó egyéb építményekből – például utak, hidak, közterek – áll, így kiszolgálja a benne lakók fizikai és szellemi igényeit, tükrözi a lakóinak múltját és jelenét, illetve a helyi kultúra sajátosságait.

A települések több szempont szerint csoportosíthatók: lakosságszám, gazdasági jelleg, földrajzi fekvés, alaprajz, településhierarchiában betöltött szerep, lakóépületek száma, hasznosítás módja.⁸

A települések településrendszereket, településhálózatot alkotnak, melyek bonyolult és hierarchikus szintekre, alá- és fölérendeltségi viszonyokra tagolódó kapcsolatrendszerre fonódnak össze. A kapcsolatoknak sokféle eleme lehet, kezdve a közlekedési, energetikai és kommunális hálózatoktól, egészen az emberi, személyes jellegűekig. A népesség száma híven tükrözi ezt a hierarchikus rendszert, hiszen a nagyobb települések több funkcióval, kiterjedtebb vonzáskörzettel rendelkeznek, így magasabb rendű központok, mint a kisebb népességszámú települések. Kisebb népességű és kevesebb funkcióval bíró településből több van, mint nagyobbakból, és közöttük a távolság kisebb, mint a magasabb rendű központok esetében.

Áttekintve a magyarországi településrendszer történetét, a következőket lehet kiemelni: az 1850-es évek előtt Pest-Buda volt hazánk legnépesebb városa, egyben igazgatási, gazdasági és kereskedelmi központja is. Mellette elsősorban a hegyvidéki bányavárosok – Nagybánya, Selmezbánya, Körmöcbánya, Pécs, Vajdahunyad térsége – megtorpanó fejlődése, illetve a hegyvidék-alföld vásárvonalán fekvő városok – Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Miskolc, Arad, Kolozsvár, Munkács – növekedése volt jellemző. Közben befejeződött az alföldi területeken elnéptelenedett területek újbóli benépesülésének folyamata (tanyák, telepes falvak, szalagtelkes falvak).

⁷ MACIVER–PAGE 2004.

⁸ MIHÁLYI 2018.

Az 1848-as szabadságharc utáni változások, majd az 1867-es kiegyezés lehetővé tette a polgári fejlődést és iparosodást Magyarországon. Ebben az időszakban az ország GDP növekedése évről-évre 2–3% volt, ami a dinamikus gazdaságfejlődésre utal. A településekre ható folyamatok közül az ekkor zajló folyószabályozási munkálatokat emelhetjük ki, amelyek elsősorban a vidéki települések növekedését és fejlődését vonták maguk után, és különösen erősen hatottak a tanyák fejlődésére. Emellett a különféle infrastrukturális beruházások is – vasútvonalak kiépítése, közúthálózat kiépítése, iskola-rendszer fejlesztése, gőzhajózás megindulása – maguk után vonták városaink fejlődését. Ilyen volt például Győr növekedése a hajózás révén vagy Nyíregyháza megerősödése a vasútvonalak kiépítését követően. Ezek mellett az 1873-ban egyesített Budapest dinamikus prosperálása emelhető ki, amelyet a kor uralkodó véleményeként az Osztrák-Magyar Monarchia fővárosa, Bécs méltó párjaként kívántak fejleszteni. A 20. század fordulójára Európa egyik nagyvárosává fejlődött ugyan, de már az akkori Magyarország településrendszerében is kissé túlméretezett volt és ennek következtében lett hazánkban a vasút- és közúthálózat tudatosan centrális vonalvezetésű, illetve ezért maradtak el a vidéki régiókat összekötő közlekedési fejlesztések. A vidéki Magyarországon közben formálódtak azok a régiók Arad, Kolozsvár, Nagyvárad, Kassa, Pozsony és Zágráb központokkal, amely városok azonban népességszámban és gazdasági növekedésben jelentősen elmaradtak a fővárostól.

Az 1920-as határátrendezés a településrendszerben is rendkívül hátrányosan érintette az országot, nemcsak a gazdaságban és a társadalomban. Az országtól elcsatolták a kialakult gazdasági régiók jelentősebb központjait, a történelmi településállomány kétharmada a szomszédos országokhoz került. Az ország településszerkezete még inkább torzzá vált és még erőteljesebb lett Budapest túlsúlya, illetve szembetűnő a vidéki regionális központok hiánya. Ez annak ellenére így maradt, hogy történtek folyamatos próbálkozások a vidéki városok fejlesztésére (elsősorban a kiemelt régióközpontok: Debrecen, Miskolc, Szeged, Pécs, Győr), megerősítésére, egészen az 1980-as évekig.

Más országok gyakorlatához hasonlóan Magyarország területi, települési beosztásáról az alkotmány rendelkezik. Hazánk területe fővárosra, megyékre, városokra és községekre, míg a főváros kerületekre tagozódik.

„Az Európai Unió regionális politikájához való illeszkedés elősegítésére, több megyére kiterjedően kialakításra került a tervezési-statisztikai régiók rendszere, amelyet a területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény módosításáról szóló 1999. évi XCII. és a 2004. évi LXXV. törvény erősített meg. Ez jelenti hazánkban a NUTS-rendszer (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) 2. szintjét.”⁹

Az ország 3.155 településéből 346 város (1 főváros, 23 megyei jogú város), 2.809 község. Budapest a főváros, és mint ilyen, az ország politikai, gazdasági, kereskedelmi és közlekedési központja, az Európai Unió 8. legnépesebb városa. Területe 1949-ben alakult ki, 22 kerülettel, ami 1994-ben a 13. kerülettel bővült.

A Központi Statisztikai Hivatal 2003 augusztusában végezte el a nagyvárosi település-együttesek jelenleg is érvényes lehatárolását, amiből jól kirajzolódik az agglomerálódás jelensége. Ez alapján, az ország területén 21 nagyvárosi település-együttes található, melyeknek 3 típusa van: agglomeráció, agglomerálódó térség és település-együttes. A megnevezések a településtartományok összefonódásának szorosságára utalnak.¹⁰

A közösség funkciói

A közösség meglétének szükségességét több szemponttal is indokolhatjuk:

- „- az embereknek biztonságot nyújthatnak, tartalmat és célt adhatnak életüknek, a kibontakozás lehetőségét személyiségüknek;
- a társadalomban az egyéni érdekek hatékony csoportérdekké formálódhatnak, a társadalmi fejlődés folyamata biztosított általuk;
- a társadalom demokratizálódásának alapfeltételei;
- fontos a szerepük a hatékony társadalmi ellenőrzés kiépítésében”¹¹

Roland Warren szerint a közösségnek öt olyan funkciója, amelyik mindegyikének meg kell, hogy feleljen:

⁹ MIHÁLYI 2018, 113.

¹⁰ MIHÁLYI 2018.

¹¹ JUHÁSZ 2003.

1. A szocializáció, ami azt jelenti, hogy a közösség a tagjainak megtanítja a közösségi normákat, amiket elvár tőle és bevezeti az emberi kapcsolatok rendszerébe.
2. A gazdasági boldogulás, avagy prosperitás, vagyis, hogy a közösség tudja biztosítani a megélhetést a tagjai számára.
3. A társadalmi részvétel szerint a közösség tagjai tevékenyen hozzá kell, hogy járuljanak a közösségi létezéshez, illetve eközben gyakorolhatják a jogaikat és a kötelességeiket.
4. A társadalmi kontroll azt jelenti, hogy a szocializáció során átadott normákat a közösség figyelme és szankcionálja is, ha valaki nem tartja be azokat.
5. A kölcsönös támogatás (szolidaritás) szerint, ha egy tag nem képes megbirkózni a rá nehezedő feladatokkal, akkor a közösség többi tagja segíti őt.¹²

Ezt a szolidaritási funkciót emeli ki Csányi Vilmos. Szerinte a közösség

„sokfejtű, százkezű, tevékeny, mindenre figyelő biológiai és kulturális konstrukció [...], melyben a közösségi magatartás biológia alapja csak annyi, hogy alkalmasság tesz a közösségi kultúra elsajátítására, de ha ezt a kultúrát megszüntetik, akkor nincs közösség, nincs szolidaritás. Nem prédikálni kell a szolidaritást, hanem olyan helyi közösségeket kell kialakítani, amelyekben mindenki megtanulja, hogy az ember csak közösségekben életképes, és a központosítás előnyeinek megőrzése mellett a helyi kultúra a legfőbb jó és a legfontosabb emberi érték.”¹³

A közösségfejlesztés fogalma

Charlie McConnel szerint „a közösségfejlesztés egyre szélesebb körben elfogadott, mint az emberek közügyekben való tevékenységét és részvételét fokozó módszer”, amit Biddle-ék kiegészítenek azzal, hogy „egy olyan társadalmi folyamat, melynek során az emberek alkalmasabbá válnak arra, hogy a kellemetlen és változó világ helyi vonatkozásaival együtt éljenek vagy valamennyire irányítsák azokat.”¹⁴

„Egy sor érték és gyakorlat, melyek speciális szerepet töltenek be a szegénység és hátrányos helyzet legyőzésében, a társadalmat a gyökereinél

¹² HAVASI 2018.

¹³ CSÁNYI 2005.

¹⁴ PATAKI 1999.

fűzik szorosabbra és mélyítik a demokráciát.” A CDCR definíciója a marginális helyzetű csoportok megerősítésére fókuszál, míg Varga és Vercseg a közösségfejlesztő folyamatot ehhez képest más értelemben használják. „A közösségfejlesztési folyamat egy településen a lakosság megszólításával és bevonásával – aktivizálásával – kezdődik, majd a problémák felismerésével és azok nyilvánossá tételével folytatódik, melynek során mind többen kapcsolódnak a folyamathoz, és jutnak el a közösségben megfogalmazódó feladatok felismeréséhez és közösségi megoldásához, mégpedig ismereteik és képességeik fejlesztése útján, a lehetséges partnerekkel együttműködve.”¹⁵

A közösségfejlesztés értékei, alapelvei

A CDX (Community Development Exchange), az Egyesült Királyságban működő közösségfejlesztő szervezetek gyűjtőszervezete szerint az alább felsoroltak tekinthetők a közösségfejlesztés alapelveinek:

- Társadalmi igazságosság – az emberek képesek legyenek érvényt szerezni jogaiknak, illetve hogy nagyobb mértékben beleszólhassanak az életüket befolyásoló döntéshozatali folyamatokba.
- Részvétel – az állampolgáriság, az autonómia, a közösen gyakorolt hatalom, a készségek, a tudás és a tapasztalat alapján az emberek bevonása az életüket befolyásoló kérdések megoldásába.
- Egyenlőség – az emberek diszkriminálását és marginalizálását eredményező egyéni megnyilvánulások, illetve intézményi és társadalmi gyakorlatok megkérdőjelezése.
- Tanulás – a társadalmi, gazdasági, politikai és környezetvédelmi problémák megoldásához hozzájáruló készségek, tudás és szakértelem elismerése.
- Együttműködés – a különböző kultúrák tiszteletén alapuló közös munka, a tevékenységek meghatározása és végrehajtása során.

Ezeket az elveket egészíti ki Paul Henderson az alábbiakkal:

„- Környezeti igazságosság (a társadalmi igazságossággal egy „szintre” tenném) – annak érdekében, hogy rámutassunk, hogy a világ milyen jelentős mértékben visszaél a föld erőforrásaival, sokszor azoknak a kárára, akik a leginkább elnyomottak és kirekesztettek.

¹⁵ HAVASI 2018, 30.

- Tolerancia – azért, hogy szembeszálljunk a vallási szélsőségekkel, a vallások közötti és faji konfliktusokkal.
- Sokszínűség – annak felismeréseként, hogy a városokban egyre nő a multikulturális közösségek aránya, és a bevándorlók és menekültek mennyire kiszolgáltatott helyzetben vannak.”¹⁶

A közösségfejlesztés fázisai

1. „Új mozgások létrehozása – ez elsősorban a lakosság és szervezeteinek bevonását jelenti: az érintett körzet megszervezését, a kapcsolatfelvételt, majd a kommunikáció kereteinek kialakítását.
2. A helyzet feltárása (ami történhet egyidejűleg is az első fázissal) – ezt a fázist hívjuk társadalmi-gazdasági diagnózisnak. A legfontosabb a közösség önmagáról való tudásának feltárása és a problémák azonosítása, de fontosak a helytörténeti, településszociológiai, statisztika, valamint a szakterületi és fejlesztési anyagok feltárása, s e tudás közösségi használatba vétele is.
3. A közösség véleményének, késztetéseinek és cselekvési potenciáljának feltárása és a problémák mellé rendelése – ezt a folyamatot nem a fejlesztő, hanem – szükség esetén, az ő segítségével – a közösség maga végzi.
4. A feltáruló feladatok közös rangsorolása, a problémamegoldó folyamatok tervezése, a cselekvési terv és az önszegítő projektek készítése.
5. Intézményépítés – új szervezetek életre segítése a helyi közösségben, a cselekvéshez szükséges attitűd kialakítása és a technikák elsajátítása, különböző helyi tevékenységek beindulása, a nyilvánosság fórumainak létrehozása.
6. A belső és külső partnerek megkeresése és aktivizálása – kapcsolatszervezés, hálózatépítés a helyi, országos és nemzetközi szervezetek között.
7. A szerteágazóvá vált munka koordinálása, az esetleg elakadó megvalósítások továbbrendítése, a megvalósult folyamatok értékelésének és a továbblépés tervezésének segítése.”¹⁷

A közösségfejlesztés módszerei

- Aktivizáló módszerek, melyek a helyi lakosok ösztönzésére, mobilizálására vonatkoznak.
 - Helyi önszerveződő körök létrehozása, melyekre már az 1970-es években is volt példa: tanuló körök, városszépítő mozgalmak vagy manapság a virágosító mozgalmak.

¹⁶ HENDERSON 2006.

¹⁷ MIHÁLYI 2018, 110.

- Párbeszéd körök indítása, vagyis hogy mindenki elmondhassa saját álláspontját, megpróbálják egymást megérteni, ezáltal közös megoldások felé terelik a résztvevőket. Itt nincsenek vesztesek, mindenki nyerhet a közös megoldás segítségével.
- Tankatalógus készítése, melynek az az alapvetése, hogy mindenki tehetséges és jó valamilyen tevékenységben, mindenki hozzá tud tenni valamit a közösséghez. Ezeket a tevékenységeket kell megtalálni és számba venni.
- Közösségi felmérések, ahol első lépésként a helyi lakosokkal, a közelet szereplőivel és jelentős polgárokkal készülnek interjúk, melyeket ezután nyilvános beszélgetéseken ismertetnek, beszélgetnek róluk. A kvalitatív információk mellett lehet kvantitatív módszerrel is adatokat gyűjteni, azaz kérdőívezni. Ezek értékelésének alapján cselekvési tervet készítenek a település fejlesztésére vonatkozóan.

- Helyi nyilvánosságot fejlesztő módszerek, melyek célja hírek indukálásán és a közösség eseményeinek különféle médiumokban való tartásán keresztül a nyilvánosság erősítése.
 - Közösségi eseményekről szóló hírek keletkezésének segítése a helyi médiumokban.
 - Külső kapcsolatokon keresztül a helyi vonatkozású hírek gyűjtése.
 - Helyi információs csatornák, fórumok kiépítése és megszervezése.

- Együttműködést fejlesztő módszerek, melyek elsősorban a kormányzati, a magán és a civil szektor közötti együttműködést segítik elő.
 - Együttműködési és fejlesztési tervek készítése.
 - Havi rendszerességgel találkozó szervezése a civileknek és az önkormányzati képviselőknek.
 - Nyomásgyakorlás, azaz aláírásgyűjtési akciók vagy tüntetések szervezése.
 - Beszámolók készítése.

- Gazdaságfejlesztési módszerek, amelyek fő célja, hogy a térségben csökkenjen a munkanélküliség, illetve fellendüljenek a családi vállalkozások.
 - Forprofit és/vagy nonprofit közösségi társaságokat létrehozása, melyek a helyi nyersanyagokat és a helyben termelt javakat tudják értékesíteni, hasznosítani.¹⁸

- A települések feltárására, megismerésére vonatkozó módszerek.

¹⁸ SZABÓ-TÓTH 2018.

- „A közösség erőforrásainak elemzése: fizikai és emberi erőforrások, a társadalmi mikrokörnyezet, a társadalom intézményes viszonyai, a társadalmi kooperáció, az ember alapvető társadalmi viszonyait meghatározó normák, értékek, tudásstruktúrák, információk és motivációk, a társadalom makroszintjének intézményei, amennyiben ezek működésükkel az ember társadalmi lehetőségeit bővítik, s a jövőre vonatkozó döntések terét tágítják.
- SWOT-analízis, azaz a versenytárs-elemzés és a belső értékelés egyik legalapvetőbb és legelterjedtebb módszere. Magában foglalja a vizsgált tényező: erősségeit (strengths), gyengeségeit (weaknesses), lehetőségeit (opportunities) és veszélyeit (threats).
- A szociometria a csoporton belüli kapcsolatok feltérképezésének általánosan használt módszere. A mérési eljárás kidolgozása Moreno (1934) nevéhez fűződik, aki a csoporttagok közti érzelmi kapcsolatok, a vonzalom és ellenszenv alapján rajzolta meg a csoport szerkezetét. A későbbi vizsgálatok, a több szempontú szociometria az érzelmi viszonyokon túl a csoportban betöltött funkciók és szerepek területét is bevonta a csoport szerkezetének elemzésébe. A szociometriai vizsgálatok az egyén helyzetét mindig egy adott csoporton belül vizsgálják. Azt mérik fel, hogy az egyént az adott csoport mennyire fogadja vagy utasítja el, milyen az egyén helyzete a csoporthierarchiában a csoport többi tagjához képest.”¹⁹
- A problémafa/célfa módszer lényege az, hogy ok-okozati logika mentén először megkeressük a települési alproblémát és kiváltó okait (problémafa), majd pedig azokra megoldásokat javasolunk (célfa).
- A stakeholder elemzés célja az, hogy beazonosítsuk a projekt által érintett személyeket, szervezeteket: akik befolyásolhatják a projekt megvalósítását, akik érdekeltek a célok elérésében, akik döntenek a beavatkozásról vagy/és finanszírozzák azt, akik végrehajtják a projektet, akik a projekt végső kedvezményezettjei.²⁰

A 4IM projekt előzményei

Miskolcon a szociális problémák együttes hatása sajátos területi megoszlást eredményez: csökkenő lakosságszám mellett a város népességének 7%-a, mintegy 10 ezer ember – nagyobb részük roma – 16 hátrányos helyzetű városrészben koncentrálódik. Ez az egész város jelenére és jövőjére hatással van, nemcsak azokra, akik a leszakadó városrészekben élnek. Korábban már

¹⁹ MIHÁLYI 2018, 118.

²⁰ SZABÓ-TÓTH 2018.

több megoldási javaslat született ezeknek a területeknek az integrálására, de többségük a problémák egy-egy részére fókuszált, így nem volt elég hatásos és a problémáknak nem a gyökereit kezelte.

Miskolc Megyei Jogú Város 2019-ben megválasztott vezetése új megközelítéssel indult, melynek eredményeként Varga Andrea alpolgármester kezdeményezésére, az integráció elősegítésére a következő évben megalakult a Leszakadó Városrészek Felzárkóztatásáért Munkacsoport. Tagjai az érdekelt helyi önkormányzati és intézményi munkatársak, a helyi partnerszervezetek képviselői, civil aktivisták és szakértők. A munkacsoport komplexitásában kívánja vizsgálni a helyzetet, szinergikus válaszokat keresve, az integrált és részvételen alapuló helyi fejlesztés alapelveit alkalmazva.

A munka megkezdését és első lépéseit nehezítette, hogy az utolsó – és egyben legfrissebb – 2011-es népszámlálási adatok, illetve az ezzel kapcsolatos szegregációs mutatók az elmúlt évtizedben elavultak, a szegregátumok is jelentősen megváltoztak. Végül több hónapos munka után a Leszakadó Városrészek Felzárkóztatásáért Munkacsoport elfogadott egy koncepciót és tervet, amelyben beazonosításra került a ma létező 16 leszakadó városrész és elkészült a helyüket és lehatárolásukat tartalmazó városi térkép.

Az empirikusan gyűjtött intézményi adatok alapján létrejött egy összeállítás az egyes leszakadó városrészekben élő lakosok számáról, mely szerint valamivel több, mint 10 ezer ember él ezeken a területeken. Emellett egy, az intézmények, a civil szervezetek, az önkormányzati osztályok által kitöltött kérdőív alapján elkészült egy helyzetelemző tanulmány az ezekben a városrészekben élők életkörülményeiről. A legfontosabb megoldandó problémáknak az alábbiakat találták: lakhatási szegénység, szociális és komplex társadalmi, oktatási problémák, foglalkoztatási és foglalkoztathatósági helyzet, a jövedelemszerzés nehézségei. Később ezekre válaszul szolgáltatási csomagokat alakítottak ki a projekt keretében.

A két szegregátum került kiválasztása a jövőbeni projekt célterületékként: a dinamikusan növekvő Tetemvár és Bábonyibérc. Az elvégzett intézményi feltérképezés alapján itt tűnt a legsürgetőbbnek a rászoruló személyek, háztartások elérése. Emellett ez a két terület kifejezetten közel található a belvároshoz, ezért stratégiai fontosságú.

A társadalmi kihívások megválaszolásához aktív polgárookra is szükség van. Csak egy lendületes, stabil középosztállyal rendelkező és sokszínű civil

társadalom képes élni a demokrácia alap gondolatában rejlő lehetőségekkel. Ezt a folyamatot támogatta a Civic Europe kezdeményezés, melynek keretében az Abaújrakezdés Közhasznú Egyesület *Miskolc shall be a place for everyone* című pályázatával a két szegregátumban előkészítő jellegű tevékenységeket folytatott mintegy 10 hónapon keresztül és segítette a helyzet-elemző tanulmány megvalósulását, a közösségi coaching modellezését Bábonybércen és Tetemváron, illetve Miskolc első megjelenését az európai szociális városfejlesztési platformokon.²¹

A 4IM projekt bemutatása

Az Európai Bizottság Foglalkoztatási, Társadalmi, Szociális Ügyek és Befogadási Igazgatósága VP/2020/003/0218 azonosító számmal tett felhívást, amire a város Önkormányzata *Initiative for innovative integrated interventions in Miskolc – 4IM (Miskolc shall be a place for everyone!)* – Városi kezdeményezés az innovatív és integrált szociális szolgáltatásokért, foglalkoztatás-fejlesztésért Miskolcon címmel, a (leginkább) kiszolgáltatott helyzetben lévő emberek támogatását célzó integrált beavatkozások létrehozása és tesztelése céljából pályázatot nyújtott be. A projekt megvalósításának időszaka: 30 hónap (2021 november – 2024 június), ami alatt konzorciumi partnerek – Kassa, HÁRFA Alapítvány, Abaújrakezdés Egyesület, Miskolci Egyetem, AEIDL (Brüsszel), illetve társult tagként a dr. Ámbédkar Iskola és a Dialóg Egyesület dolgoznak szoros kapcsolatban.

A projekt célja tehát egy olyan új, kísérleti szociális modell bevezetése, illetve integrált beavatkozások és intézményi struktúra kidolgozása, ami az állami-, önkormányzati, civil és privát szféra érintett szervezetei között innovatív együttműködések kialakításával, azok működtetésével valósul meg.

A Miskolci Egyetem, Miskolc MJV Önkormányzata és az Abaújrakezdés Egyesület elemzéseket végez az új szolgáltatási modell kidolgozásához, amit a Társadalmi Innovációs Állandó Munkacsoport koordinál. A pályázat keretében Társadalmi Innovációs Forrásközpont kerül felállítására, amely egyrészt az operatív munkát végzi, azaz a legszegényebb háztartások támogatását szolgáló integrált (kísérleti) rendszer irányítja és eközben a különböző önkormányzati társosztályokkal – koordinációs, szociális, sajtó, kommuniká-

²¹ KRABÁK 2023.

ciós és városmarketing – együttműködik. Ezeken felül helyi hozzáférési pontok jönnek létre a két beavatkozási célterületen: a Bábonyibérc szegregátumos részén és a Tetemváron.

Az operatív munkát szintén a Társadalmi Innovációs Forrásközpont végzi, amelynek célja a legszegényebb háztartások támogatását szolgáló integrált (kísérleti) rendszer irányítása. A kísérleti modell bevezetése a Tetemváron és Bábonyibércen a helyi hozzáférési pontok feladata.

A város megosztja a tapasztalatait a konzorciumi partner Kassával, egyúttal bekapcsolódik a hasonló projekteket megvalósító és más befogadása irányuló 8 másik, hasonló témában nyertes európai város együttműködésének, illetve hálózatának munkájába.²²

„A projekt várható eredménye egyrészt az, hogy Miskolcnak hatékonyabb és integráltabb, tudatosan kidolgozott és kísérleti bevezetés során tesztelt városi szintű szociális-foglalkoztatás szolgáltatási modellje lesz. Másrészt, hogy egy adaptálható, skálázható modell kerül kialakításra további szegregátumokra. Harmadrészt az, hogy Miskolc bekerül az európai tudásmegosztó hálózatokba, ismertté válik, partnereket talál a továbblépéshez. Negyedik fontos eredmény, hogy a szegregátumban élők jobban hozzáférésnek a szolgáltatásokhoz, a leszakadásuk csökken. a társadalmi mobilitás elindul. Végül pedig az, hogy a projekt után – amennyiben kísérleti modell működtethető Miskolcon, – a Forrásközpont hosszútávon végzi a feladatát, a hozzáférési pontok további leszakadó városrészekkel bővülnek.”²³

A közösség erőforrásainak felmérése és elemzése a 4IM-ben

A fő cél, a kísérleti szociális modell bevezetése mellett más tevékenységek is történnek a projektben, mint például együttműködések kialakítása a szereplők között, különös hangsúllyal az érintett területek lakossága tekintetében. Ennek érdekében közösségfejlesztő tevékenység, illetve rövidebb ideig tartó, koncentráltabb közösségi coaching is zajlik.

A Miskolci Egyetem szerepe elsősorban a közösségfejlesztés második fázisához, a helyzetfeltáráshoz kapcsolódott, ahol a módszerek közül a kö-

²² SZABÓ-TÓTH-MIHÁLYI 2022/a.

²³ SZABÓ-TÓTH-MIHÁLYI 2022/a, 1-2.

zösség erőforrásainak elemzését alkalmaztuk. A vizsgálat alapvetően deduktív logika mentén zajlott és menete a következő volt:

- Első lépésként megalkottuk a koncepciót és ennek mentén történt a konceptualizálás.
- Megtörtént a kérdéseket orientáló dimenziók és indikátorok meghatározása.
- Definiáltuk az alapsokaságot és mintavételi módszert választottunk.
- Meghatároztuk a kutatás adatgyűjtési módszerét és elkészítettük az adatgyűjtési eszközt.
- Lebonyolítottuk a kutatást.
- Az adatokat megszereztük, illetve adatbázist hoztunk létre.
- Az adatokat elemeztük publikáltuk.

A felmérés alapsokaságát a Bábonyibérc érintett területein és a Tetemvár érintett területein élő lakosok jelentették. Megfigyelési egység a háztartás volt, az elemzési egység az egyén, a háztartás, a közösség, illetve a településrész.

A kutatás kérdőíves adatfelvételre épült, melynek során alapvetően attitűdöt, beállítódást és véleményt mértünk, valamint a háztartásokat, mint információforrásokat használtuk fel. Három fő problémakört vizsgálatunk meg alaposan:

1. Szocio-demográfiai helyzet – a háztartás összetétele, iskolai végzettség, munkaviszony, lakáskörülmények, gyerekek, egészségi állapot, devianciák.
2. Kötődések, motivációk – gyenge és erős kötések a telepen és azon kívül, kapcsolódások és beágyazottság, helyi kötődés és bevonódás a helyi ügyekbe.
3. Erőforrások – anyagi, tárgyi, pszichés, szociális, valamint kompetenciák.

Három kérdőív segítségével dolgoztunk: egy háztartásival, egy személyivel, illetve egy adatlappal, melyet minden, a háztartásban élő 16 éves vagy annál idősebb személlyel felvettünk.

A kérdőíves adatfelvétel 2022 nyarán, kérdezőbiztosok segítségével került lebonyolításra, melyet megelőzte a kérdezőbiztosok felkészítése, illetve terepbejárás, ahol az egyes utcák, településrészek beazonosítása történt meg a Forrásközpont munkatársai segítségével. A lekérdezés során egy kérdezőre

nagyjából 25 helyrajzi számmal jellemezhető telek jutott. A kérdezés egy, másfél órát vett igénybe.²⁴

A Leszakadó Városrészek Integrációjáért Munkacsoport által korábban lehatárolt két szegregátum és jellemzésük az alábbi volt:

– Bábonyibérc: a Bábonyibérc Új telep mindkét oldala – Bábonyibérc sor – Bábonyibérc Felső sor – Tinódi utca – Feszty Árpád utca által határolt terület. Ez egy folyamatosan növekvő szegregátum. Lakosainak 80%-a, kb. 450 fő, mélyszegénységben él. Az itt lakók 80%-a roma. A 6 éven aluli gyerekek 70%-a, a tankötelesek 75%-a veszélyeztetett. Az iskolából kimaradók aránya 10%. A gazdaságilag aktív korúak 40%-ának nincs munkája. Azt átlagos családnagyság 5-8 fő. Áram a háztartások nagy részében van, viszont vezetékes víz, szennyvíz, gáz nincs a területen. A szemétszállítás biztosított.

– Tetemvár: a belterületi határ – Tetemvár közép-sor – Tetemvár alsó-sor – Arany János tér – Laborfalvi R. utca – Temető utca – földút által határolt terület. Az itt lakók 40%-a, kb. 500 fő él mélyszegénységben. A városrészben lakók 90%-a roma. A 0-3 éves gyerekek 67%-a, a 3-6 évesek 25%-a, a tanköteles korú gyerekeknek pedig az 50%-a veszélyeztetett, illetve 85%-os az iskolából való kimaradás aránya. A gazdaságilag aktív korú lakosság 20%-ának van munkája. 2-3 olyan család van, akik önkényes lakásfoglalónak számítanak. Áram többnyire van a lakásokban. Vezetékes víz, szennyvíz, központi gázfűtés nincs. Fával fűtenek. A vizet a közeli közkútról hordják. Az átlagos családnagyság 4-5 fő.²⁵

Kérdőíves kutatásaink alapján a két telep vonatkozásában pedig az alábbi, összefoglaló megállapításokat tehetjük:

– A tetemvári szegregátum egy pincével, illetve borházakkal tarkított településrész. A belvároshoz nagyon közel eső terület, hiszen gyalogosan is 5 perc alatt megközelíthető, emiatt városstratégiai szempontból is jelentős. A házak jelentős része komfort nélküli, félkomfortos vagy szükséglakás, de bőven vannak nagyobb alapterületű többszobás, illetve kisebb alapterű és takarosan rendben tartott házak is. A lakosság vegyes összetételű, ok esetben zsebszerződésekkel, illetve egyéb módon, rendezetlen tulajdonviszonyok között élnek az itt lakók. Több helyen illegális hulladéklerakók alakultak ki, sok a patkány. A

²⁴ SZABÓ-TÓTH-MIHÁLYI 2022/a.

²⁵ SZABÓ-TÓTH-MIHÁLYI 2022/b.

Magyar Máltai Szeretetszolgálat Jelenlét Pontot működtet itt. Felméréseink alapján 107 lakott ingatlant regisztráltunk. Ezeknek egy része olyan rossz állapotban van, hogy bármikor összeomolhat, és ha ez megtörténik, hamar szét-hordásra kerül, így a házak száma is nagyon változó. Sok lakhatásra alkalmatlan, romos ház van, illetve több nem lakott ingatlant is találtunk, összesen 59-et. A nyilvántartás teljes megbízhatatlanságát mutatja, hogy 62 nem létező cím, illetve telek van. Ezek alapján úgy véljük, hogy jelenleg maximum 350 fő lakhat az általunk lehatárolt területen. A 107 ingatlanból 55-ről sikerült lekérdezést végrehajtanunk, ami nagyságrendileg 165 főről való információgyűjtést jelentett. 39 háztartás elutasította a válaszadást, és 13 háztartásban többszöri megkeresésre sem volt otthon senki, így az sem tudható, valójában lakott ingatlanról van-e szó. A Tetemváron jelenleg a lakosság korösszetételét tekintve idősebb, mint a másik célterületen. A tetemvári adatok kedvezőbbek az ott élő, gazdaságilag aktív korosztályt tekintve. Az infrastrukturális adottságait tekintve is ez a terület van kedvezőbb helyzetben és az itt élők összességében kevesebb szociális problémával küzdenek, mint a másik telep lakosai.

– A bábonybérci szegregátum lakosságszámát tekintve folyamatosan növekvő. Romák és nem romák vegyesen élnek itt. A gáz- és vízszolgáltatás bekötése csak néhány háztartás esetén történt meg, nagyon sok család közkútról hordja a vizet. A szennyvízelvezetés sok esetben nem megoldott, az az utcára folyik. Itt is vannak rágcáslók, és sok a szemét is egyes helyeken. A területen 200 házhely van, melyből 86 lakott ingatlan. Ezek közül 49 háztartásban volt sikeres a lekérdezésünk. 37 lakatlan ingatlant azonosítottunk, illetve 43 esetében nincs ingatlan vagy volt, de lerombolták. 34 pincét, illetve borházat találtunk. Becslésünk alapján mintegy 300 fő lakik a városrészben, és ebből mintegy 172 főről szereztünk részletes információkat. A Bábonybérc egy fiatalodó és többgyerekes családokból inkább álló közösség.

– A két terület a különbségek mellett hasonló vonásokat is mutat sok tekintetben. Az itt élők hétharmada 2000 előtt költözött jelenlegi lakóhelyére. Egynegyedikük tartja magát kizárólag romának, nem romának és magyarnak és nem kizárólag magyarnak. Mindkét szegregátumban a lakók közel 80%-a saját tulajdonú ingatlanában él.

Kutatásaink alapján úgy véljük, hogy a két településrész nem tekinthető teljes egészében úgynevezett „depressziós zónának”, inkább azt mondhatjuk, hogy mindkettőnek vannak olyan részei, melyekben külső, segítő irányú beavatkozások nélkül a jelenlegi helyzet eszkalálódásával ilyen jellegű, kisebb-nagyobb kiterjedtséggel bíró zárványok jöhetnek létre. A jelenlegi össz-

kép a Bábonyibércen kedvezőtlenebb, de ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a másik területen, Tetemváron nem lennének ilyen, igazán slumosodó területrészek. Az is elmondható, hogy a Tetemváron a rendszerintegráció kedvezőbb alakul, mint a Bábonyibércen, azaz részben a Máltai Jelenlét Pont, részben a kedvezőbb földrajzi fekvés, a városközpont közelsége miatt úgy látjuk, hogy az ebben a városrészben élők több olyan gyenge és erős kötéssel bírnak, melyek kifelé, a telepen kívüli létbe is lehorgonyozhatják alkalmasint az ott élőket: a rokonságot, a barátokat és az ismerősöket. Ugyanennek a jelenségnek egy másik olvasata pedig az, hogy a szociális integráció a Bábonyibércen magasabb, azaz több barátja van a telepen és többet járnak közösségi programokra. Emiatt az ott élők kevésbé mobilizálhatóak kifelé. Ezzel szintén összefüggésben nagyobb az ott lakók közbiztonság érzete. Ezzel szemben a Tetemváron lakók számára a jobb átjárhatóság és a kevésbé integráltság miatt a terület veszélyesebbnek tűnik.

„Mindkét településrészen élők esetében beszélhetünk egyfajta jelenre orientált habitusról, melyet szegénységi szubkulturaként is ismer a vonatkozó szakirodalom. Ez a habitus kognitív mintázat is egyben és együtt jár jövőbeli, reális tervek hiányával, az idő-fogalom tisztázatlanságával és bizonytalanságával, az anyagiak azonnali felélésével és összességében is egyfajta azonnali vágyteljesítéssel. A telepen élők bizonytalan helyzettel való megküzdési stratégiai repertoárja azonban nagyon széles. A mai kor egyik legerterjedtebb megküzdési stratégiája az, hogy a kialakult stresszhelyzettel minél gyorsabban és minél kisebb ráfordítással le kívánunk számolni – sok esetben ez vezethet a különféle függőségek kialakulásához. Ez a mintázat a két telep vonatkozásában is elmondható.”²⁶

A területek és az ott élők helyzetének felmérésén túl, a szerzett válaszok és információk alapján John Seeley 1959-es modelljét a gyakorlatban is alkalmazva a két telep vonatkozásában összességében az alábbi csoportokat különböztetjük meg:

- A „beletörődő szegények”, akik véglegesnek tekintik a telepi létet, és folyamatosan nélkülöznek és a helyzetükkel már szinte megbarátkoztak,

²⁶ SZABÓ-TÓTH-MIHÁLYI 2022/c, 28.

nem ágálnak a helyzetük ellen, alkotják a legnagyobb tömböt a két telepen. Általában betartják a társadalmi normákat és egyszerre igazodnak a slumhoz és a külvilághoz. A mindennapokban a gyerekeikkel és az unokáikkal törődnek. Ugyan kevés a megélhetésre a forrásuk, de valami jövedelmük általában van. Hó végére sokszor és többen éheznek. Általában nem jellemző erre a csoportra az italozás és az egyéb deviancia. „Függetlenségüket élvezik ebben a létben, nem akarnak innen egy kis komfortért cserébe általában elmenni máshova. Sokan közülük idősek, vagy egyedülálló nők gyerekekkel. Nincs annyi pénzük, hogy innen kimenjenek és már motivációja sem igazán. A szociális segítség az ő esetükben a benti élet komfortosabbá tételét célozhatja meg közösségi tevékenységek szervezésén, illetve a helyi szociális segítségnyújtás megszervezésén keresztül.”²⁷

– A második legnépesebb csoportot a „csapdába esettek” alkotják. Ők általában akkor költöztek ide, amikor a telep még sokkal jobb állapotban volt. Az évek során romlott a környezet állapota és most már nem tudnak elköltözni, mert a lakásuk értéktelen. Szívesen elmozdulnának innen, ha lenne rá lehetőségük, ha találnának megfelelő minőségű vagy olcsó, nem telepi ingatlant. Emiatt őket ideiglenes lakóknak tekinthetjük. Azonban szolgáltatások segítségével az életük komfortosabbá tehető.

– A harmadik legnépesebb tábort a „küzdő szegények” adják, akik életútjuk során nagy eséllyel éltek a telepen kívül is. Jelenlegi életük nagyon hasonló a beletörődő szegényekhez, viszont identifikációjuk és kapcsolataik zömében a slumon kívül esnek, azaz vannak erős és gyenge kötések a telepi világon kívül. Igyekeznek a többségi szabályok betartására, számlákat fizetik rendszeresen. Szociális és rendszerintegrációjukat tekintve is inkább a telepen kívüli létezés húznak, ezért segítséggel – telepen kívüli szociális vagy olcsó ingatlannal – ki tudnak innen törni, illetve ebben nagyon motiváltak is.

– A negyedik csoport, a „modellek” egyfajta guruk, nagy öregek, bölcsök, „megmondóemberek” a slumban, akik „ismerik a dörgést”. A szabályokban való jártasságuk következtében informális vezető szerepük van. Emiatt a csoport általában nem motivált arra, hogy a telepet elhagyja, tagjai

²⁷ SZABÓ-TÓTH-MIHÁLYI 2022/c, 12.

elég jól élnek, vannak bevételeik, nem szűkölködnek. A telepi lét, számukra egyfajta lehetőség, amely presztízst is ad azáltal, hogy a helyi közösségbe integrálódik, ennél fogva szociális integrációja magas, rendszerintegrációja alacsonyabb. „A szociális programoknak a modellekkel számolniuk kell. Még hozzá úgy, hogy meg kell őket találni és szólítani, mert ha magunk mellé állítjuk őket, sikeresen tudunk a telepen működni, ha azonban nem, szolgálhatnak egyfajta „kapuőrként”, és megakadályozhatják a beavatkozást célzó programok sikerességét.”²⁸

– Az ötödik legnépesebb tábor a „kapaszkodóké”, akik a telepi létet ideiglenesnek tekintik, és amint tehetik, elmennek innen. Vannak megtakarításaik, iparkodnak, képesek hosszabb távon gondolkodni. Szorgalmasan gyűjtögetnek, sok esetben lakástulajdonosok. A kifelé irányuló törekvéseiket a fentebb már említett bérlakásokkal, lakásaik megvételével, egyéb, telepen kívüli lakhatási alternatívák felmutatásával a szociális programok segíthetik.

– A telepeken „apatikusak” is élnek nagyobb számban. „Velük a szociális programoknak szintén érdemes számolniuk. Állandó telepi létre rendezkedtek be, deprimált, depresszióra hajló csoport. Ez a csoport az, amely motivációs törekvéseit és lehetőségeit tekintve a leginkább immobil. Beletörődő alkoholistá vagy más szenvedélybeteg sokszor. Évek óta nincs munkája, a gyerekeit sok esetben nem gondozza, elhanyagolhatja. Lehetséges, hogy azok állami gondozásban vannak. Lakása is elhanyagolt. A létezés határán lehetnek. Szociális programok esetében fontos számukra a jelenlegi helyzet komfortossá tétele – amennyire lehetséges. Gyerekeik esetében rendkívüli jelentőségű a családgondozás és a családok erőteljes követése.”²⁹

²⁸ SZABÓ-TÓTH-MIHÁLYI 2022/c, 30.

²⁹ SZABÓ-TÓTH-MIHÁLYI 2022/c, 30.

Bibliográfia

CSÁNYI 2005

CSÁNYI Vilmos: Gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan. *Népszabadság. Hétvége* 53/218, 2006, 5. Online: <http://nol.hu/archivum/archiv-377460-190667> (Letöltés: 2023.04.11.)

FENYVESI-ÁDÁM 2016

FENYVESI ÉVA-ÁDÁM Anna: A coaching jelene – magyarországi helyzetkép. In: A coaching jelene – magyarországi helyzetkép. In: KORKEP: XXI. századi kihívások. Budapest, Budapesti Gazdasági Egyetem, 2016, 190–211. DOI: KORKEP

HANKISS 1985

HANKISS Elemér: *Diagnózisok*. Budapest, Magvető Kiadó, 1985.

HAVASI 2018

HAVASI Virág: A közösségfejlesztés módszertani gazdagságáról és alkalmazási területeiről. *Szellem és Tudomány* 9/1, 2018, 29–61.

HENDERSON 2006

Paul HENDERSON: A közösségfejlesztés alapelvei és gyakorlata. *Parola* 17/4, 2006, 3–6. Online: http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/PAROLAAR.NSF/d735fd2254be3c2ac125690d004a5c81/ (Letöltés: 2023.04.21.)

JUHÁSZ 2003

JUHÁSZ Erika: A közösségfejlesztés történetének vázlatja. In: *A közösségfejlesztés történetének vázlatja*. Szerk. ÉLES Csaba. Debrecen, Debreceni Egyetem Művelődéstudományi és Felnőttnevelési Tanszék, 2003. 165–180. Online: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:gsmzrA5wtpQJ:www.kulturasz.hu/letoltes/Juhasz_Erika_A_kozossegfejlesztes_tortenetenek_vazlata.pdf&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu (Letöltés: 2023.04.21.)

KOVÁCS 2017

KOVÁCS Marietta: A közösségfejlesztés alapjai és a többfunkciós közösségi terek. *Kulturális Szemle* 4/1, 2017. Online: <https://www.kulturalisszemle.hu/7-szam/junior-kutato-i-muhely/kovacs-henrietta-a-kozossegfejlesztes-alapjai-es-a-tobbfunkcios-kozossegi-terek> (Letöltés: 2023.04.12.)

KRABÁK 2023

KRABÁK Attila: Közösségi coaching Miskolc két leszakadó városrészében: a Bábonyibércen és a Tetemváron. 2023. (Kézirat.)

MACIVER–PAGE 2004

R. M. MACIVER–Charles PAGE: A közösség az, melyben az ember teljes életet élhet. Ford. SZABÓ Olimpia. In: *A szociális munka elmélete és gyakorlata*, 3. Szerk. GOSZTONYI Géza. Budapest, 2004. Online: <https://doksi.net/hu/get.php?lid=4114> (Letöltés: 2023.04.11.)

MIHÁLYI 2018

MIHÁLYI Helga: A közösségfejlesztés kvantitatív módszerei. *Szellem és Tudomány* 9/1, 2018, 109–124.

PATAKI 1999

PATAKI Ferenc: *A közösségfejlesztés meghatározásai*. Budapest, Községfejlesztők Egyesülete, 1999. Online: http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/DOKUMENT.Nsf/329cd37724344b06c12568a9006c35fd/74c38eb1ce82f569c125689000784d73?OpenDocument (2023.04.22.)

SZABÓ-TÓTH 2018

SZABÓ-TÓTH Kinga: A közösségfejlesztés alapjai. 2018. Online: https://atti.unimiskolc.hu/segedanyagok/fejlesztas_20200505.pdf (Letöltés: 2023.04.21.)

SZABÓ-TÓTH–MIHÁLYI 2022/a

SZABÓ-TÓTH Kinga–MIHÁLYI Helga: A 4IM felmérés módszertana. 2022. (Kézirat.)

SZABÓ-TÓTH–MIHÁLYI 2022/b

SZABÓ-TÓTH Kinga–MIHÁLYI Helga: Városi szegregátumokban élők tipológiája. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 26/3, 2022, 298–307.

SZABÓ-TÓTH–MIHÁLYI 2022/c

SZABÓ-TÓTH Kinga–MIHÁLYI Helga: A „csapdába esettek”, az „apatikusak”, a „beletörődő szegények” – szociológiai látélet Miskolc két szegregátumos területéről. 2022. (Kézirat.)

SZEPESSY 2018

SZEPESSY Péter: Községfejlesztés. Egy módszer elméletttörténeti és tudománytörténeti megközelítése. *Szellem és Tudomány* 9/1, 2018, 5–28.

VARGA–VERCSEG 1998

VARGA A. Tamás–VERCSEG Ilona: *Közösségfejlesztés*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet, 1998. Online: <https://www.kodolanyi.hu/konyvtar/images/tartalom/File/Kozossegszervezes/kozossegfejlesztas.pdf> (Letöltés: 2023.04.07.)

Mese családságról és kapzsiságról. Egy vidéki város termelőszövetkezetének reprivatizációs folyamata és a helyi kapcsolathálóra gyakorolt hatásai

Molnár Ágnes

Alábbi írásomban a nem is olyan régmúltnak egy helyi érdekű eseményét mutatom be alulnézetből, kifejezetten az egyén szemszögéből, főképpen levéltári iratokra alapozva, amelyeket interjúkból és korabeli sajtótermékekből nyert információkkal egészíték ki.

A több mint 3 évtizede bekövetkezett rendszerváltás és ennek folyamányaként a szinte természeti erőként, sokszor tervezhetetlenül vagy az eredeti szándéktól eltérő módon megvalósuló politikai-gazdasági és társadalmi változások máig meghatározzák hazánk mindennapjait. Makro- és mikroszinten, kívülről és belülről egyaránt számos kiváló elemzést készítettek erről a témáról a társadalomkutatók.¹

Jómagam fiatal egyetemistaként, kezdő kutatóként – bár érzékelttem az 1990-es évek elején a kivételes történelmi szituációt, amelyet a rendszerváltás idézett elő – akkori kutatási terepemen még más, hagyományosabb „néprajzos” témákkal foglalkoztam. Sem rálátásom, sem módom nem volt arra, hogy a szinte a szemem előtt zajló politikai-gazdasági átalakulásokat a helyi társadalom szempontjából átlássam és értékeljem. S bár akkoriban is jutottak el hozzám fontos információk, csak jóval később kezdtem el foglalkozni a gondolattal, hogy szervezeti antropológiai szemszögéből feltárjam egy, a helyi társadalom szempontjából központi jelentőségű formális szervezet, a mezőgazdasági termelőszövetkezet működését és annak átalakulását. Nekifogtam tehát az 1989-es évtől 2004-ig bezárólag keletkezett levéltári

¹ A teljesség igénye nélkül: CSITE–KOVÁCH 1995; HARCSA–KOVÁCH–SZELÉNYI 1994, 15–43; KOVÁCS 2016; VALUCH 2015.

iratokat áttekinteni.² A hivatalos céllal és rendeltetéssel készült papírok között azonban egy különös és személyes hangvételű dokumentumot fedeztem fel, melynek nyomán kirajzolódott egy nem átlagos (?) történet. Ezt szeretném a továbbiakban rekonstruálni, bemutatva azokat a körülményeket, a társadalmi közeg sajátosságait, amelyek szereplőinek akcióit és reakcióit kiváltották. Bár az írás terjedelme nem teszi lehetővé, hogy hasonlóan alapos munkát végezzek, mint a mikrotörténelem³ ismert és elismert szerzői,⁴ rekonstrukciós kísérletem részben az ő munkáikból nyert inspirációt.

A rendszerváltás során – különösen a mezőgazdaságban – a korábbi, a szocializmus idején helyzetbe került elit gyakran nem váltódott le, sőt, ők voltak a legjobb pozícióban ahhoz, hogy a változásban rejlő lehetőségeket meglássák és megragadják. Hol törvényesen, hol a törvényt ügyesen kijátszva őrizték meg gazdasági befolyásukat, gyarapították személyes tőkájüket. Ebbéli törekvésüket gyakran koronázta siker, néha azonban onnan érte gáncs őket, ahonnan talán nem is várták.

A következő is ilyen történet: nagyban a társadalmi struktúra megőrzéséről, kicsiben baráti és rokoni kapcsolatokról, lojalitásról és árulásról szól. Mivel a szereplők vagy leszármazottaik közül többen ma is élnek, s a levéltári források is védeltséget élveznek viszonylagos újdonságuk miatt, írásomban a szereplőket és a helyszínt nem nevezem valódi nevükön, a hivatkozásokat pedig úgy adom meg, hogy – bár csekély kutatómunkával kikövetkeztethető belőle a történet eredeti helyszíne – az mégse legyen a keresőmotorok számára is azonnal megtalálható.

Az idő tehát a '90-es évek, a helyszín pedig egy közepes méretű magyarországi város, ahol az 1970-es évek elején öt különálló termelészövetke-

² MNL ZML XXX.237. 30–31. dob.; MNL ZML XXX.237. 32. dob.: A dobozból a felirattal ellentétben a komplett 1991-es év anyaga hiányzott, csak az 1992–93-as évre vonatkozó iratokat tartalmazta. MNL ZML XXX.237. 33. dob. Az 1994–95-ös évekből sokkal kevesebb iratot archiváltak, mint az az előző 4 évből. MNL ZML XXX.237. 34–35–36. dob.; MNL ZML XXX.237. 37. dob.: A 2000. év hiányos, 2001–2002–2003-as iratokat nem találtam, a 2004-es évnél pedig csak az első feléből voltak iratok.

³ Kiváló tanulmányok a mikrotörténeti megközelítésről: REVEL 2000; ROSENTHAL 2000.

⁴ Lásd például: GINZBURG 1991; LEVI 2001.

zet összeolvadásából alakult, eleddig viszonylag jól prosperáló gazdasági szervezet az újonnan támasztott törvényi előírások szerint igyekezett átszervezni saját életét. A vagyonnevesítéssel kapcsolatos eljárás összesen 520 téesztagot és dolgozót érintett.⁵ A reprivatizáció és kárpótlás következtében a téesz 1988-as 5256 hektárnyi termőterülete alig egy évtized múlva 3904 hektárra csökkent.⁶

Hogy ennek folyamányaként az elmúlt harminc-harmincöt évben miként változott meg a téesz felépítése, működése, társadalmi funkciója, milyen új vállalkozások alakultak ugyanazon székhelyen, ahová a történetünk középpontjában álló mezőgazdasági szervezet is be van jegyezve – az külön tanulmány tárgyát képezhetné. A termelőszövetkezet jogutódja a mai napig létezik, habár a taglétszáma, alkalmazotti köre erősen megcsappant,⁷ a vezetőik személye kicserélődött – e tény mégis azt mutatja, hogy a túlélésért folytatott harca alapvetően sikeres volt.

Ennek a sikernek az egyik kulcsa az volt, hogy a téesznek sikerült megtartania a maga számára a nagy táblákban elhelyezkedő földeket, amelyeket gazdaságosan meg tud művelni. A tulajdonosok, kárpótlottak, részaránytulajdonnal bíró alkalmazottak közül kevesen tettek szert nagyobb, egybefüggő területekre, zömük kisebb darab kerti földeket vagy belterületeket kapott: a többség a határ különböző részein elszórtan fekvő apró parcellákhoz jutott.⁸ A termelőszövetkezet a bennmaradt tagi földtulajdon után bérleti díjat fizet. Vagyontárgyakban üzletrészeket a tagok nem vittek ki. Sok tag 10%-os értéken eladta üzletrésztét a téesznek már az 1990-es évek elején; a többiek a törvényi rendelkezések értelmében a 2002-es év elejéig kapták meg üzletrészüket 100 %-os – 1992-es árakon megállapított – ellenértékét. Ilyen módon a

⁵ MNL ZML XXX.237. 32. dob. 597/1992.

⁶ MNL ZML XXX.237. 34. dob. 134/1997.

⁷ A téesz dolgozói létszáma az 1997-es évben 152 fő volt. (MNL ZML XXX.237. 34. dob. 256/1998), taglétszáma 451 fő, 293 nyugdíjossal együtt (MNL ZML XXX.237. 34. dob. 207/98). A létszám 2001-ben 148 főre csökkent (MNL ZML XXX.237. 36. dob. 77/2001). Ahhoz képest, hogy az 1960-as megalakulásakor az akkor még különálló öt tagtéesz közül csak az egyiknek 751-es volt a taglétszáma, amelyből 608 vett ténylegesen is részt a munkában, érzékelhető az erőteljes csökkenés.

⁸ Interjú K.L.-lél, az Érdekegyeztető Fórum 1992-es elnökével. (2002. március.)

termelészövetkezetnek sikerült megőriznie integritását és működőképességét.

Tény, hogy maga a reprivatizáció és a kárpótlás folyamata rendkívül sok egyeztetést, kompromisszumot követelt meg: erről tanúskodnak az Érdekegyeztető Fórum⁹ 1992 során keletkezett iratai, majd később a Földkiadó Bizottság¹⁰ dokumentumai is. Ezekből kiviláglik, mennyire nehéz volt az ingatlanvagyon nevesítése minden egyes érintett megalégedésére. Az egykori földbirtokosok csak kivételes esetben kaphatták meg eredeti parcelláikat.

A törvény a nem-téesztagoknak, vagy az egykori tagok örökösének a vagyonnevesítési kérelem benyújtására 1992. március 20-ig szabott határidőt, a tulajdonosoknak üzletrészüik kikérésére pedig július 15-ig volt lehetőségük.¹¹ A Kárrendezési Hivatalnak a téesz földalapelkülönítési tervezetét jóváhagyó határozata 1992. október 17-én jogerőre emelkedett. A Földkiadó Bizottság 1993 júniusában módosítási kérelmeket fogalmazott meg a Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal felé a földalapot illetően,¹² majd 1995-ben és 1996-ban ismét újabb határozatokat¹³ hozott. A Földművelésügyi Minisztérium azonban ezeket megsemmisítette,¹⁴ mivel 25 földtulajdonos – köztük Z., történetünk egyik főszereplője –, kifogásolta azt, hogy – bár kifejezetten a határozat által érintett területre kérték a vagyonnevesítést – mégsem ide kapták meg. Azonban nem is egyszerűen arról volt szó, hogy „kifelejtették” őket, hanem az első kérelem beadása és az első felosztási tervezet jóváhagyása után úgy módosították a határozatot, hogy bizonyos személyeket a földte-

⁹ Érdekegyeztető fórum összehívása a város jegyzője által, 1992. március 8. (MNL ZML XXX.237. 32. dob. 112/1992); Érdekegyeztető fórum jegyzőkönyve, 1992. augusztus 18. Tárgy: Kárpótlási földalap kijelölése, egyeztetés (MNL ZML XXX.237. 32. dob. 786/1992).

¹⁰ A földkiadó bizottságokat a részarány-tulajdonosok közgyűlése választotta meg, egyezés vagy sorsolás alapján osztották ki a visszaadandó földterületet.

¹¹ E határidőket az érintettek közül többen lekésték, amely szintén a téesz kezére játszott a földjei egyben tartásában. Például MNL ZML XXX.237. 32. dob. 726/1992; 896/1992; 175/1993.

¹² A Földkiadó bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1993. június 29. (MNL ZML XXX.237. 32. dob. 289/1993)

¹³ MNL ZML XXX.237. 33. dob. 29/1995; 34. dob. 132/1996.

¹⁴ Ügyszám: 214-5/1997.

rület második elosztási tervezeténél egyszerűen figyelmen kívül hagytak, míg másokat, akik eredetileg meg sem jelölték kérvényükben az adott területet, mégis tulajdonban részesítettek.

Ez volt a „fasori dűlő ügye”, amely botránykővé vált a város életében, és több éven keresztül élénken foglalkoztatta a közvéleményt. A Földkiadó Bizottság határozatai több vonatkozásban is jogsértőek voltak, mert nem vették figyelembe a területre beadott kérelmeket, illetve a törvény szerinti teljesítési sorrendet.¹⁵ A Megyei Főügyészség még 1999-ben is óvást nyújtott be a Megyei Földhivatalhoz, arra hivatkozva, hogy a fasori dűlő tulajdonosainak jöhiszemű birtokhasználatát, az adásvételek által tulajdont szerzett új tulajdonosokat is sértené a tulajdonhoz való jogukban, amennyiben a Földkiadó Bizottság korábbi határozatát utólag megváltoztatnák. A Földművelésügyi Minisztérium azonban állásfoglalásában helyben hagyta a Megyei Földhivatal 1999-es határozatát, és ragaszkodott ahhoz, hogy azok kapják meg a fasori dűlő tulajdonjogát, akik vagyonnevesítés iránti kérelmükben kifejezetten ezen a területen kérték ki a maguk vagy felmenőik által bevitt vagyonuk ellenértékét. A törvény szerint ugyanis a Földkiadó Bizottságnak kötelessége először a beadott igényeket kielégíteni, s csak azután jöhetnek azok, akik nem neveztek meg a vagyonnevesítési eljárásban az adott földdarabot. A Földkiadó Bizottság feladata a Minisztérium állásfoglalása¹⁶ szerint egyedül a tulajdonosok és kárpótoltak érdekeinek összehangolása, tárgyalás vagy sorsolás révén, de nem annak eldöntése, ki milyen jogcímen jogosult a vagyonnevesítést határidőn belül kérelmezők közül adott földdarabra, és nem dönthet önhatalmúlag a parcellák tulajdonjogának kiosztásáról.

Vajon az a fiatal agrárszakember – nevezzük Q-nak –, aki 1993-ban lett a Földkiadó Bizottság elnöke, majd a későbbiekben, az 1970-es évek közepe óta regnáló Y. elnök nyugdíjba vonulása után betölti a téeszelnöki posztot, ne tudta volna ezt? Vajon annyira fontos volt Z-nek, a helyi Víziközmű Társaság elnökének, hogy éppen a fasori dűlőben kapja meg az édesapja után járó örökségét, és ezért bujtott fel másik 24 embert, hogy támadják meg a Földkiadó Bizottság Határozatát – magára vonva ezzel azok haragját, akik már

¹⁵ MNL ZML XXX.237. 34. dob. 203/1997.VII.25.

¹⁶ MNL ZML XXX.237. 34. dob. 203/1997.VII.25.

évek óta birtokolták, sőt, értékesítették is saját földjeiket – méghozzá a város számára, amely gyorsforgalmi utat¹⁷ tervezett ide építtetni?

A tét nem volt csekély, de hogy elsősorban anyagi vagy erkölcsi motívumok húzódtak-e meg az egyes szereplők cselekedetei mögött, az a személytelen, jogi dokumentumokból nehezen kikövetkeztethető. A háttér megismeréséhez szükségem volt arra a váratlan levéltári leletre, amely teljesen kilóg az erősen hiányos, de egy gazdálkodó szervezet mindennapjainak megfelelően változatos hivatalos irathalmazból,¹⁸ majd a levél íróját megkeresve az ő személyes kiegészítéseire.

Az 1996 decemberében postára adott nyolc oldalas, női kéz által írott levél,¹⁹ amelynek nyomán a történet szálait elkezdtem felgöngyöltetni, sokkal személyesebb hangvételű, erőteljesebb érzelmekről tesz tanúbizonyságot, mint bármely előtte vagy utána keletkezett irat. A levelet Z. felesége írta. Az írás válasz volt egy, szintén ugyanezen iktatószámmal archivált névtelen levélre, amelyet Z-né feladó és aláírás nélkül a postaládájukban talált. Ez utóbbi egy A/4-es papírra írógéppel írt, másfél oldalas szöveg volt, melyben az ismeretlen szerző az ő férjét, a fentebb már említett Z-t pocskondiázta, valamint Z-ék és felnőtt gyermekeik anyagi gyarapodását firtatta. S habár Z-né tökéletes bizonyossággal nem tudhatta, mégis sejtette, kitől származik a férjét rágalmazó iromány: így válaszul sorait a téesz elnökéhez, Y-hoz, valamint elnökhelyetteséhez, X-hez intézte. Utolsó bekezdésében összegezte véleményét a két téeszvezetőről, s egyben rávilágított az elnökhelyettes és a közte lévő kapcsolatra is:

¹⁷ Az archívumban fellelhető egy irat, amely autópálya-építési engedélyezési bejárásra vonatkozik, aláírva a földtulajdonosokkal. MNL ZML XXX.237. 33. dob. 415/94.

¹⁸ A személyi, technikai, termeléssel kapcsolatos és pénzügyi kérdések mellett a kárpótlással, továbbá a téeszek működésének aktuális törvényi szabályozásával kapcsolatos iratanyagok egyaránt előfordulnak. A részaránytulajdonok nevesítésével és a kárpótlással összefüggésben ritkán kézzel írott levelekben is felbukkannak személyes vagy családi vonatkozású történetek, főleg az 1990-es évek elején: a téesz-archívum ilyen szempontból is értékes forrás lehet.

¹⁹ MNL ZML XXX.237. 34. dob. 409/1996.

„X., te az egyik kedvenc unokatestvérem voltál. Egyáltalán nem közömbös, hogy meg kell vesselek benneteket. (...) Ezzel a levelemmel én is eltemetlek benneteket, számomra erkölcsi hullák vagytok. Ne is köszönjétek többet, én azt is elfelejtem, hogy ismertelek benneteket. Ha képesek vagytok rá, szégyeljétek magatokat! Z-né.”²⁰

Z-né elmondása szerint X. anyai nagyanyja és Z-né édesanyjának anyai nagyanyja voltak testvérek, tehát őközötte és X. gyermekei között volt harmadfokú unokatestvéri kapcsolat.²¹ Mivel korban X. és Z-né vannak közelebb egymáshoz (tudniillik X. 1936-os születésű, Z-né pedig 1943-as), a generációs elcsúszás ellenére Z-né és X. tekintettek egymásra unokatestvérként. Kapcsolatukat megerősítette,²² hogy Z-né férje, Z., valamint X. és Y. fiatal koruk óta a legjobb barátok voltak, gyakran mulattak együtt. A munka is összehozta őket, mivel Z. a helyi Víziközmű Társulat vezetője volt és hozzá tartozott a téesz is. Joggal mondhatjuk, hogy a Z. család és az X. család között olyan kiemelt és megkülönböztetett nexus volt, amely szorosabb volt az átlagos harmadfokú rokonokénál, s emiatt egyenértékűnek tekintették az elsőfokú unokatestvéri kapcsolatokkal. Z-né úgy látta, hogy X. és Y. a rágalmozó levéllel és korábbi cselekedeteikkel mégis megsemmisítették ezt a régikeletű bensőséges viszonyt. Az idős asszony számára máig érthetetlen, hogy X. és Y. miért fordultak el Z-től, de biztos benne, hogy a levelet csak ők írhatták, hiszen olyan dolgokat is felhoznak benne, amelyeket más kívülállók nem tudhattak, például Z. nem sokkal korábban történt betegségéről, amire a levél túlzóan „agylágyulásként” hivatkozik (a valóságban erről nem volt szó).

Az ismeretlen levélíró magázó hangnemben szemére veti Z-nek, hogy sem ő, sem felesége nem saját érdemeik alapján kapták meg vezetői posztjukat (Z.-né egy egyetemi kar gazdasági igazgatójaként is dolgozott), hogy in-

²⁰ Az érzelmi elhidegülést jelzi, hogy az asszony a két férfit nem kereszt-, hanem családnévükön szólította meg, és ő maga is férjzett nevét használta az aláírásakor.

²¹ Interjú Z-nével. (2023. július 29.)

²² A történet helyszínül szolgáló város falusias részében éltek kisebb-nagyobb megszakításokkal ők is, családjaik, rokonságuk is, valamennyien jól ismerték egymást gyerekkoruktól. Abban a korban, amelyben születtek, a településen számon tartották még a harmadfokú rokonokat is. A családi-rokoni összetartás az ő gyerekkorukban még igen nagy szerepet játszott a helybeliek életében, leveleiben erre többször is hivatkozik Z-né.

gatlanaikat, melyek eredetileg szolgálati lakások voltak, gyermekeik nevére írárták – s mindezt Z-né nagyhatalmú féltestvérének köszönhetik, aki még miniszterhelyettes is volt a hatvanas évek végén – hetvenes évek elején.

Z-né nem járt messze az igazságtól, amikor a téeszelnököt megszólította, Y. ugyanis nem hagyta ennyiben a dolgot. Következő év februárjában folytatta a lejárató hadműveletet Z. ellen, és megírta a Víziközmű Társulat Bizottsági Elnökségének, hogy személyes ellenérzései miatt nem hajlandó szerződést kötni velük:

„Szövetkezetünk pályázatát elfogadták, így közel 9 millió ft. értékben végzünk meliorációs munkát, ami csatorna-tisztításból, tereprendezés és irtási munkákból áll. Normális körülmények között ezt a munkát a Társulattal szerződünk volna. De nem kapta meg, mert olyan céggel, akinek az Igazgatója olyan magatartást tanúsít, mint Z. tette a tsz-szel szemben, nem szabad üzletet kötni.”²³

Z. nem maradt Y. adósa. Tett arról, hogy a hatóság tudomására jusson: Y. jogtalanul vette fel a munkanélküli járadékot, miután jogviszonyát a téesz-szel közös megegyezéssel felbontotta. A termelészövetkezet ugyanis az elnöki teendők ellátására megbízással visszafoglalkoztatta őt. A Megyei Bíróság mint cégbíróság határozata²⁴ alapján a Z. által kért törvényességi felügyeletet nem rendelték el, de Y.-nak vissza kellett fizetnie a felvett munkanélküli segílyt. Y. reakciója a bírósági határozatról készült fénymásolat alján, gépírással olvasható:

„Te Hülye Gyerek! Ilyen szemet emberek kapnak cukorbetegséget mint Te! És ilyen hülye gyerekek szoktak megdögleni 60 éves korukban.”

Nem tudhatjuk, Z. olvasta-e ezeket a sorokat, és hogy reagált-e rájuk. A folyamatos adok-kapok megviselte az egészségét, mégsem tudott felhagyni a küzdelemmel. Nyilatkozott a helyi újságnak, önkormányzati közmeghallgatásokon²⁵ szólalt fel, tehát valóban minden követ megmozgatott, hogy igazát

²³ MNL ZML XXX.237. 35. dob. 53/97.II.13.

²⁴ MNL ZML XXX.237. 35. dob. 393/1998.

²⁵ Városi közgyűlés jegyzőkönyve, 2000. október 10. Online:

https://hivk.hu/kozgyules/2000-4_negyedev.htm (Letöltés: 2023.08.21.)

bizonyítsa. Vajon mi hajthatta, mitől „gőzölt be” ennyire? Miért nem tartotta be az 1996 év decemberében gyermekeinek tett ígését, hogy annyiban hagyja az ügyet? Minden bizonnyal nem az anyagiak mozgatták. Z-né a levélben leírta, hogy férje a családja előtt is kijelentette: ha meg is kapja az ominózus földet, amiért pereskedik, nem akarja az egészet megtartani, gyermekei se tartsanak számat a földre, hanem alapítványt tesz majd az árából a beteg kisgyermek javára.

A Z. család anyagi helyzete a levélben írottak szerint meg sem közelíti X.-ét és Y.-ét. Amit elértek, azt a rokonság anyagi összefogásával, munkahelyi segítséggel és OTP kölcsönrel tették. Amíg Z-né féltestvére a minisztériumban dolgozott, Z-né még egy kitüntetést sem kaphatott, hiába terjesztette fel az igazgatója. Kínosan ügyelt rá az egész család, hogy még a látszatát is kerüljék annak, hogy a kapcsolataikat saját érdekükben használják fel. Z-né szóban elmondta nekem, hogy Z. a munkája során megvesztegethetetlen volt, a beosztottai tisztelték egyenességéért. Amikor nyugdíjba vonult, Z. nem fogadta el, hogy a cég állja a búcsúbuli költségeit, a 60 fős vendéglátás árát a család fizette. A volt „barátok” még ezért is ki akarták kezdeni, de nem tudtak belekötni.

Z-né levelében így ír férje becsületességéről:

„Lehet, hogy direkt zavar benneteket, hogy nem tudjátok ráfogni Z-re, hogy lopott, hogy létezik olyan ember, akinek a fején nincs vaj? Ha lopott, legfeljebb nektek, egy kis fűmagot. A ti fogalmaitok szerint a »kis« 10 kg-nál kezdődik. Fájt is a feje miatta eleget.”

Szemmel látható, hogy jelentős értékrendbeli különbség van a barikád két oldalán állók között: Z. a csekély, haverok kedvéért elkövetett „stikli” miatt is aggódott, míg a szocialista mezőgazdasági nagyüzem viszonyai között szocializálódott Y. és X. számára nem okozott lelkiismeretfurdalást egy kis okirathamisítás – még akkor sem, ha többek között barátjuk kárára követték el. A téeszelnők és helyettese a jelentős haszon reményében ugyanis nem átallozták utólag megmásítani a Földkiadó Bizottság eredeti határozatát, aláhamisítva az új határozaton többek között Z. aláírását is.²⁶ Néhány akkori

²⁶ A téesz szomszédságában lakó jó ismerősük azonnal értesítette Z-t, hogy a téesz irodaépületénél nagy a jövés-menés: ekkor módosították a nevesítéseket. Saj-

vagy korábbi alkalmazottal, akik a törvény szerint szintén kaptak üzletrészt, de nem kérvényeztek tulajdont a fasori dűlőben, megegyeztek, hogy a nevékre is iratnak földet, így ők is kaptak egy kis pénzt. Ezek az emberek nem kérdezték, talán nem is tudták, hogy őnekik ott eredetileg nem járt volna föld, s talán azzal sem voltak tisztában, hogy a nagy hasznot a téesz vezetői fölőzték le a várossal kötött adásvételi szerződés során – csupán örültek a kis plusz jövedelemnek. A téeszvezetők kapzsi módon maguknak akartak mindent, pedig, ha barátjuknak, Z-nek is írtak volna egy-két aranykoronát, talán soha nem gyanakodott volna, soha eszébe sem jutott volna utánajárni a sötét ügyletnek.

Így azonban elkezdte firtatni, miért nem kapott ő is a város által megvásárolt földek hasznából. Várta az értesítést a kifizetésről, hiszen annak idején, hogy ne legyen gond rá, ezen az egy helyen kívánta nevesíttetni az akkor még életben lévő édesapja összes földjét. Ami leginkább felbőszíthette a csalás felfedezésekor, az valószínűleg az volt, hogy rá kellett jönnie: barátai messze nem olyan lojálisak vele szemben, mint ő volt feléjük. Kijátszották őt, eljátszották a bizalmát, amit nem tudott elnézni nekik. S talán még ez sem sarkallta volna további lépésekre. Felesége szerint Z. még akkor sem tudta elhinni, hogy Y. és X. éppen őt verték át, amikor már egészen nyilvánvaló volt. Z. mindig korrektül és tényekre alapozva érvelt, képes volt elválasztani az egyéni érdekeit a jogi ügyektől. Ami azonban végképp megbocsáthatatlan volt a szemében, az az, amikor a családját is támadások érték: Z-nét csalásba akarták belekeverní, gyermekeinek a lakásvásárlását úgy tüntették fel, mint ha érdemtelenül, kapcsolataik révén jutottak volna hozzá a lakáscsere alapjához, őt magát betegségével akarták lejártní, s ezáltal megkérdőjelezni józan ítélőképességét.

A helyi közösség értékrendjében, legalábbis történetünk főszereplőinek korosztálya számára a család, a rokonság mindennél előbbre való; az egymás segítése, szeretete a mindennek felett álló, valódi érték. Az utódok boldogulásának elősegítése a szülők és nagyszülők legfőbb célja és gondja; a gyermekek és unokák anyagi és társadalmi sikerei az ő legfőbb büszkeségük, saját

nálatos módon ezt Z-nek nem sikerült bizonyítania, sem azt, hogy az ő aláírását is aláhamisították az új dokumentumon. Z-né szerint a „rendőrségi szakasz” megtörtént, de az új nevesítések alapján Y., X és egy harmadik vezető, B., a volt közzgazdasági elnökhelyettes milliókat kaptak.

életük értékmérője. Mindezek mellett sokaknál – mint ahogy Z-nél is – megjelenik egy olyan erős belső tartás, erkölcsi mérce, amelyet vallásos hitük is megtámasogat. X. és Y. mindezen értékeknek nemcsak, hogy híján voltak, de tetteikkel alá is ásták azokat, és ami a legsúlyosabb, nyilvánosan megkérdőjelezték a Z. család erejét. Ez pedig bosszúért kiáltott. Y. és X. az egykori jóbarátot és kedves rokont, Z-t örök ellenségükké tették.

Epilógus: Z-né szerint férje életéből legalább tíz évet elvett a háborúskodás. Szerencsére egykori jóbarátjának jóslata nem vált be: megélte a hatvanadik születésnapját és megadatott neki még egy évtized a családja körében. A fasori dűlőben leányuk nevére tudták íratni a Z-nek mint örökösnek járó földet, eladni azonban máig nem sikerült. Y. téveszelnök ellen 1999-ben a rendőrség,²⁷ majd az APEH²⁸ is nyomozást végzett, de a levéltári iratokból az már nem derül ki, milyen eredménnyel.

Felhasznált források

MNL ZML XXX.237.

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára. XXX.237. (= Alkotmány MgTsz iratai)

²⁷ Rendőrségi határozat és jegyzőkönyv házkutatásról Y. ellen a téesz irodában, 1999. január 19. Indoklás: „A fenti (2864/1998) számon folytatott nyomozás során alapos gyanú merült fel arra vonatkozóan, hogy az [...] Mgtsz pénzügyi okmányaiban valótlan tartalmú adatok kerültek feltüntetésre 1993–96. évek között, ezért lefoglalásuk célszerű és indokolt.” MNL ZML XXX.237. 35. dob. 32/99.

²⁸ APEH pótnyomozás Y. ellen – adatok bekérése a Tsz-től csalás gyanúja miatt. MNL ZML XXX.237. 35. dob. 193/99.VI.

Bibliográfia

CSITE-KOVÁCH 1995

CSITE András-KOVÁCH Imre: Posztszocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmaiban. *Szociológiai Szemle* 5/2, 1995, 49–72.

GINZBURG 1991

Carlo GINZBURG: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Ford. GALAMB György János. Budapest, Európa Kiadó, 1991.

HARCSA-KOVÁCH-SZELÉNYI 1994

HARCSA István-KOVÁCH Imre-SZELÉNYI Iván: A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle* 4/3, 1994, 15–43.

KOVÁCS 2016

Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken. Szerk. KOVÁCS Katalin. Budapest, Argumentum Kiadó, 2016.

LEVI 2001

Giovanni LEVI: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Ford. PRIBOJSZKI Dóra-SZEKERES András-FENYVES Katalin. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

REVEL 2000

Jacques REVEL: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk. CZOCH Gábor-SONKOLY Gábor. Debrecen, Csokonai Kiadó, é.n. [2000] 51–70.

ROSENTHAL 2000

Paul-André ROSENTHAL: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredric Barth és a microstoria. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk. CZOCH Gábor-SONKOLY Gábor. Debrecen, Csokonai Kiadó, é.n. [2000] 71–87.

VALUCH Tibor 2015

VALUCH Tibor: *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest, Osiris Kiadó, 2015.

Nietzsche, a „villám hírnöke” – dióhéjban

Nyíró Miklós

Nietzsche köztudottan a „keletkezés” filozófusa – ellentétben a „lényegiségek” vagy a „lét” filozófiáival –, s az is közhelynek számít, hogy a nyugati metafizika fölött gyakorolt heves bírálata a metafizika *nyelvének* a leleplezésén alapul. Az is közismert tény, hogy Nietzsche legfontosabb nyelvfilozófiai írása, melyet az *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben* címmel 1873-ban vetett papírra, döntően Gustav Gerber *Die Sprache als Kunst* című, két évvel korábban megjelent kötetére támaszkodik.¹ Az már kevésbé köztudott azonban, hogy a brombergi gimnáziumi igazgató Gerber elgondolása nem a saját fejből pattant ki, s hogy Nietzsche nyelvelmélete sem csupán Gerber munkájának az adósa. Tudniillik mindketten annak a korabeli német klasszika-filológusok köreiből egyre népszerűbb hagyománynak a lekötözöttjei voltak, amely a nyelvészetben belül „szemaziológia” vagy jelentéstan (*Semasiologie, Bedeutungslehre*) néven követelt önálló tudományos rangot magának. A szemaziológia fellépését az újabb kutatások a német romantikára vezetik vissza, melynek számos képviselője – ahogyan később Nietzsche is – „megfakult metaforák szótárának” (*ein Wörterbuch erblaßter Metaphern*) tekintette a nyelvet, olyan szavak gyűjteményének tehát, amelyeknek az érzéki-szemléleti eredete feledésbe merült.² E belátás alapján idővel a szavak jelentésváltozásának elvei, a szemantikai fejlődés szabályszerű mechanizmusai felé fordult a – magukat immár szemaziológusnak tekintő – kutatók figyelme, e mechanizmusok leírásához pedig a retorikai hagyományból merített fogalmakat hívták segítségül, azt feltételezve, hogy a trópusok nem csu-

¹ Lásd: MEIJERS 1988.

² Vö. ZAVATTA 2013, külön. 32–40. A Jean Paul *Vorschule der Aesthetik* című művéből (1804) származó megfogalmazást Nietzsche is idézi jegyzeteiben, melyeket a Bázelen 1872–73 telén tartott *Darstellung der antiken Rhetorik* című előadásaihoz írt. NIETZSCHE: *Darstellung*, 52.

pán a poétikus alkotás során, hanem már a köznyelvi szóképzésben is központi szerepet játszanak.

Nietzsche elsősorban attól a Georg Curtiustól értesülhetett a szemaziológia vívmányairól, aki Lipcsében a görög nyelv és kultúra professzoraként oktatta őt. Gerber és Curtius művein túl azonban számos további szemaziológus és retorika-történész munkáját is ismerte, miként arról a bázeli egyetem könyvtárából kikölcsönzött köteteinek jegyzéke, valamint Nietzsche *Darstellung der antiken Rhetorik* című bázeli előadásjegyzete is tanúskodik.³ Ez utóbbi írásban Nietzsche jóváhagyólag ismétli meg a szemaziológusok néhány alapvető belátását. Mindenekelőtt azt, hogy „a nyelvnek nincs semmiféle retorikátlan »természetessége«, hanem már a nem-tudatos, spontán nyelvhasználat is „merőben retorikai művészetek eredménye”, a retorika pedig „a nyelvben rejlő művészi eszközök továbbképzése a megértés világos fényénél”.⁴ A nyelv ennél fogva éppoly kevésbé utal az igazságra vagy a dolgok természetére, mint a retorika, hiszen a dolgokból csupán az a mód kerül a tudatba – hangsúlyozza Nietzsche –, „ahogyan mi hozzájuk állunk, a *pithanon*”, vagyis ami meggyőző a számunkra.⁵ Közelebről a szavak megformálása valamely idegimpulzus által kiváltott érzettel veszi kezdetét, melyet azonban „kifelé egy kép mutat be”, a lélek aktusait végül egy hangkép közvetíti.⁶ Ennél fogva pedig a dolgoknak a nyelv elemében való pontos visszaadása nem csupán benyomásaink részlegessége és szubjektív jellege (a *pithanon*) miatt, hanem az érzeteknek a hangképekig ívelő, eltérő médiumok

³ A szemaziológia „alapműve”, Christian Karl Reisig: *Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft* című kötete mellett Nietzsche többször is kikölcsönözte Bázelen Curtius és Max Müller műveit. CRESCENZI 1994. *Darstellungjában* hivatkozik például Richard Volkmann és Friedrich Blass műveire is. GILMAN-BLAIR-PARENT 1989, 4, 170. Továbbá Nietzsche bizonyára ismerte Wilhelm Wackernagel 1866-ban tartott, a nyelv fejlődéstörténetéről szóló bázeli ünnepi beszédét is; az azonban nem tekinthető bizonyítottnak, hogy olvasta volna a Reisig-tanítvány Friedrich Haase munkáit, s ugyanez mondható el a szemaziológia másik fontos alakja, Ferdinand Heerdegen esetében is, vö. ZAVATTA 2013, 30 (25. jegyz.), 37.

⁴ NIETZSCHE: *Darstellung*, 20.

⁵ NIETZSCHE: *Darstellung*, 22.

⁶ Uo.

közti „átviteli mechanizmusai” miatt sem lehetséges. A szavak tehát eleve trópusok. Létrejöttük az érzéki benyomások nem-tudatos nyelvi sematizálásának módjain, a jelentéstársítás olyan „szokásain” alapul, melyek együttesen járulnak hozzá a nyelv formálásához és a világszemlélethez, melyet az megtestesít.

Ebben a folyamatban legfőképpen a három legfontosabb trópus, vagyis a szinekdoché, a metonímia és a metafora játszik szerepet. A szinekdoché, mely a dolgok valamely szembeszökő jellemzőjét alapul véve reprezentálja azokat (például amikor „hullámokat” mondunk „tenger” helyett), a dolgok megnevezésben tölt be kulcsszerepet. Ezt a nevek etimológiája is alátámasztja – „a szanszkrit az elefántot *dantínnak* (fog) nevezi, az oroszánt pedig *kesínnak* (hosszú hajú)” –,⁷ azonban az is, ahogyan a különböző nyelvek ugyanazokat a dolgokat különbözőképpen, ti. az eltérő létfeltételek közepette szembeszökő jegyek szerint nevezik meg, azt szolgálva, hogy az adott körülmények közt sikeresen viszonyulhassunk hozzájuk. Ehhez társul a metonímia, mely az ok és a hatás közti viszony felcserélésén alapuló szókép (például amikor „verejtéket” mondunk „munka” helyett). Nietzsche szerint azonban minden esetben, amikor csak valamely minőséget tulajdonítunk valaminek – például egy italnak, hogy keserű –, nem-tudatos metonímiával van dolgunk. A közvetlen tapasztalat ugyanis egy egyszeri érzet, az pedig, hogy ezt mi először valamiféle homályos és absztrakt minőséggé avatjuk („keserűség”), majd pedig egy tőlünk függetlenül fennálló entitásnak tulajdonítjuk, melyet így a partikuláris érzetünk „okaként” tételezünk fel – s ez a művelet érhető tetten a „megszemélyesítés” eseteiben is –, merőben a nem-tudatosan működtetett metonímián alapuló megítélésünk eredménye. A metonímia tehát *par excellence* metafizikai művelet, mely a szinekdochéval karöltve alakítja ki azt az illúziót, mintha a nevek valamely tőlünk független léttel bíró dolgot jelölnének.

A metafora viszont egy „rövidített hasonlat” – olvashatjuk –,⁸ mely tehát nem alkot új szavakat, hanem az eltérő tapasztalati tartományok közti analógiákat megpillantva értelmezi át – s gazdagítja így új jelentéssel – azokat. Metaforikus jelentésátvitelen alapszik az egyes nyelvekben a szavaknak

⁷ NIETZSCHE: *Darstellung*, 56.

⁸ NIETZSCHE: *Darstellung*, 54.

tulajdonított grammatikai „nem” is Nietzsche szerint, s ugyanezzel az eljárással függ össze az a minden nyelvben tetten érhető tendencia is, mely élőlényeket megillető minőségeket vagy aktivitásokat tulajdonít természeti jelenségeknek vagy élettelen dolgoknak (például a folyó „torkolata”).⁹ A metafora teszi lehetővé, hogy a meglévő nyelvi-mentális mintáink révén számunkra ismeretlen tapasztalati mezőket is képesek legyünk sematizálni, ami jellemzően a konkrétól, a már ismerttől a kevésbé hozzáférhető, elvontabb, illetve eddig megnevezetlenül maradt jelenségek irányában történik.

Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben című írásában Nietzsche úgy szólván „kultúraelméleti” összefüggésbe illesztve fejti ki a nyelv e „retorikai” felfogásából fakadó következményeket. Eszerint az ember részéről merő önhittség, hiúság és „a létezés értékét” illető önmegtévesztés, hogy „megismerőképesége”, intellektusa miatt magát a természet egészében kitüntetettnek, az „igazság” letéteményesének, a világ központjának tekinti. Valójában az ember „a legszerencsétlenebb, legtörékenyebb, legmulandóbb lény”, aki nem csak hogy nem képes a valóság megismerésére, a fennkölt „igazság” megragadására, hanem egyenesen „a könnyörtelenség, a sóvárság, a telhetetlenség, a gyilkos hajlam talapzatán áll, tudatlanságának közönyösségében”, intellektusa pedig eredendően a megtévesztés és az „alakoskodás mestere”, valami velejéig antropomorf, mely a „metaforaalkotás alapösztöne” által vezérelve vágyik uralkodni az életen.¹⁰

Az effajta „uralkodást” alapvetően kétféle módon teszi lehetővé azonban az intellektus, ami a kultúra két gyökeresen eltérő alakzatát vetíti előre – összhangban *A tragédia születése ...* című, 1872-ben publikált kötetben kifejtett ellentéttel, melyet Nietzsche a „tragikus”, illetve a „teoretikus” kultúra között állít fel. Az ember az egyik esetben a szenvedéstől menekülve, szolgai-an a kiszámíthatóságot és biztonságot keresve, s mindeközben boldogtalanul rendezkedik be. A másikban viszont a szenvedést szenvedésként viselve, ám mégis az élet fölötti úrként, boldogságában alakoskodva formálja meg a maga kultúráját.

⁹ NIETZSCHE: *Darstellung*, 22.

¹⁰ NIETZSCHE: *Igazságról és hazugságról*, 7, 9, 19, 18.

Mindkét fajta kultúra az ember nyelvalkotó képességén alapszik. Egy, *az intuíciókat szóképekkel kifejező* kultúrában azonban a nyelvalkotó egyének eredeti „metaforái” – ahogyan egy „mitikusan ajzott nép, például a régi görögök, éber nappala”, egész világa is – álomhoz hasonlatosak, hangzik Nietzsche döntő „kultúraelméleti” megfontolása.¹¹ A szó itt még nem referál egy mögöttes valóságra, hanem arra való, hogy a még merőben a szemléleti benyomásaira hagyatkozó ember világát – aki még „éppoly esztelen a bánatban, amilyen a boldogságban”, de hogy a bajt elhessegesse magától, „csak a látszat és a szépség alakjába palástolt életet tekinti valóságosnak” – álomszerűvé és derűssé, „a művészet élet fölötti uralmává” varázsolja:

„az alakoskodás, az ínség eltagadása, a metaforikus szemléletek csillogása és egyáltalán a megtévesztés közvetlensége kíséri egy efféle élet minden megnyilvánulását: az embernek sem a háza, sem [...] az agyagkorsója nem árulkodik arról, hogy ezek a szükséglet találmányai volnának. Úgy tűnik, mintha mind-egyiküket arra szánták volna, hogy a felemelő boldogság, [...] a komolysággal való játszadozás kifejeződései legyenek.”¹²

A másik, ettől gyökeresen eltérő kultúra *az intuíciótól eltávolodó fogalomalkotásra* épül. E fogalomalkotás egy bizonyos – Nietzsche által „felejtésnek” tekintett – metaforikus elvonatkoztatás révén, „a nem-azonos azonossá tétele útján” történik,¹³ melynek során a nevetek, amelyek eredetileg valamely partikuláris dolgot jelöltek, idővel minden olyan dolog általános megnevezéseként – „a” dolog kategóriájaként és az annak megfelelő fogalomként – vesszük igénybe, amelyek az elsőhöz hasonlatosnak bizonyulnak. A fogalomalkotás e metaforikus jellegét elfeledve hozza létre az ember a fogalmak grandiózus építményét – egy szabályos, a matematika szigorát és hűvösségét megidéző merev és új világot, a „szemlélet eme temetőhelyét”, az *eltorzult* alakoskodás mesterművét –, ahol lehetőségessé válik a számára „felépíteni

¹¹ NIETZSCHE: *Igazságról és hazugságról*, 19. Ebben az írásban a „metafora” fogalmát Nietzsche átfogó értelemben, valamennyi trópuszt magában foglaló „jelentésátvitelként” használja (eltérően a *Darstellungtől*, ahol specifikus értelmet tulajdonít annak).

¹² NIETZSCHE: *Igazságról és hazugságról*, 20–21.

¹³ NIETZSCHE: *Igazságról és hazugságról*, 11.

egy piramisszerű rendet [...], megteremteni a törvények, privilégiumok, alárendelések, határkijelölések új világát”.¹⁴ Ez az építmény a közvetlenül megélt antropomorf világ visszfényszerű „elrendezését”, kiszámíthatóvá tételét célozza – melynek kimunkálásán dolgozik majd a tudomány is –, s itt kerül először rögzítésre az, mi tekintendő „igazságnak” – azaz mi számít „a dolgok egyöntetűen érvényes és kötelező megjelölésének” –, s mi „hazugságnak”, ti. a kanonikusnak kikiáltott jelöléstől eltérő, s így „megtévesztő” metaforikus nyelvhasználatnak.¹⁵ A „nyelv e törvényhozása” azonban a gyengébb, a létezésre inkább csak áhítózó, a tapasztalatból „okulni kész”, s ezért az e fogalmak rendjéhez igazodó „eszes lények” számára nyújt fogódzót, azok számára tehát, akik önfenntartásuk végett nyájszerű „békekötésre” szorulnak, s ezért a „nyelvi konvenciókat” követve, önmagukon fogalmiak és absztrakcióik segítségével uralkodva – s eközben egy „szemfényvesztő tudat börtönébe” zárva,¹⁶ mintegy maszkot viselve, s legfőképpen boldogtalanul – rendezik be az életüket. E fogalmi kultúra talaján azonban felléphet egy „becsületes és tiszta ösztön [is] az igazság iránt” – ismeri el Nietzsche –, ám ez az őszinteséget kereső és a megtévesztéstől irtózó igazságkeresés a fogalmak rendjébe vetett hitből, s így egy tudatlanságon alapuló igazságérzésből táplálkozik, mely vak aziránt, hogy a fogalmak csupán metaforák maradványai, a köz számára kötelezővé vált illúziók.¹⁷

Nietzsche tehát a szóképekre hagyatkozó nyelvet a „valóság metaforájaként”, álomszerű, illúziókeltő és derűs „másaként” láttatja a maga egészében. A szóképekből desztillált fogalmak ellenben egy teljességgel új, rideg és életidegen „mögöttes valóság” tételezését, a valóság metafizikai megkettőzését és a közvetlenül megélt leértékelését vonják magukkal szerinte. A „fogalom kultúrájának” nietzschei bírálata egyúttal tehát az *európai metafizika egész történetének kritikája* is.¹⁸ A „művelet”, mellyel a metafizika alapjai e

¹⁴ NIETZSCHE: *Igazságról és hazugságról*, 13.

¹⁵ NIETZSCHE: *Igazságról és hazugságról*, 9.

¹⁶ NIETZSCHE: *Igazságról és hazugságról*, 8.

¹⁷ NIETZSCHE: *Igazságról és hazugságról*, 8, 19–20.

¹⁸ Nietzsche eme vállalkozását Joseph Kopperschmidt – a kanti metafizika-kritika analógiájára – „a nem-tiszta ész kritikájának” (értsd: a nyelv médiumában tes-

korai írások tanúsága szerint kiépülnek, a szóképek alapjául szolgáló egyszerű „ősélmények” fogalmi általánosításához kötődik, s az „elégséges alap elvének” ama téves és jogosulatlan alkalmazásán alapul,¹⁹ melyet *Darstellungjában* Nietzsche a metonímia működéssel hozott összefüggésbe. Ennek egyik változatában a fogalmakban rögzített „minőségeket” az őselményekben megtapasztaltaknál valóságosabb „ősformáknak” (eszméknek, univerzáléknak) kiáltjuk ki – a platonikus idealizmusok módján –, azt vallva, hogy a természet individuális és soha nem azonos dolgai az ő mintájukra jönnek létre; másik változatában viszont olyan hatásnak kezdjük tekinteni azokat, melyet tőlünk függetlenül fennálló dolgok okoznak, az ún. „realizmus” alapjait teremtvé meg ezzel. E művelet érvényre jutását későbbi írásaiban Nietzsche a metafizika további sajátos alakzataiban – például a *cogito ergo sum* karteziánus formulájában, a „régébbi atomisztikában”, stb. – is rendre kimutatja,²⁰ s immár nem pusztán a nyelv eredetéről megfeledkező, metafizikai illúziót keltő tendenciaként, hanem egyenesen az *indoeurópai nyelvek grammatikájában* „kódolt” következtetési sémaként leplezi le azt:

„Ami a logikusok babonáját illeti: [...] egy gondolat akkor jön, amikor »ő« akar, és nem amikor »én« akarom; úgyhogy a tényállás meghamisítása azt mondani: az alanyként álló »én« a feltétele az állítmányként álló »gondolkodom«-nak. [...] A grammatikai szokást követve következtetünk: »Gondolkodni tevékenység, minden tevékenységhez tartozik valaki, aki tevékeny, következőképp –«. A régébbi atomisztika nagyjából ugyanezen séma szerint keresett ahhoz az »erőhöz«, amely hat, még egy rögcseke matériát, amelyben az székel, amelyből kiindulva hat, az atomot”.²¹

Ez a „következtetési séma”, mely áthatja a hétköznapi nyelvhasználatot is, valójában tehát egy, már az indoeurópai nyelvek szubjektum-predikátum

tet öltő „ész” kritikájának) nevezi. Lásd: KOPPERSCHMIDT 1999, 201. Idézi: ZAVATTA 2013, 41.

¹⁹ NIETZSCHE: *Igazságról és hazugságról*, 10.

²⁰ Egyetlen példa a számtalan lehetséges közül, ahol Nietzsche leleplezni igyekszik a „szubjektum”, „dologság”, „magánvaló dolog”, „azonosság”, „lét”, „szubsztancia”, „anyag”, „szellem és egyéb hipotetikus lényegeket” fogalmiságát. NIETZSCHE: *Az értékek ártértékelése*, 77–78. („A determinizmus ellen.”)

²¹ NIETZSCHE: *Túl jón és rosszon*, 20. (No. 17.)

szerkezetű mondatképzésében is tükröződő értelmezési minta, vagyis a grammatika – e „népi metafizika” – ama „kényszere”, mely szerint minden állítmány feltételez egy alanyt, minden egyes folyamat, változás vagy történé-
s valamely ágens tetteként interpretálandó.²²

A kauzalitás eszméjét – mind annak mechanikus felfogását, mind pedig morális értelmezését, mely a szándékból vagy a „szabad akaratból” származtatja azt – Nietzsche egész életművén végighúzódoan, konzisztensen bírálja, s ezzel az eszmével hozza összefüggésbe a történéseknek az „aktivitás és passzivitás” terminusaiban való értelmezését is.²³ *Van-e mód azonban túllépni a nyelv elementáris sematizáló teljesítményén? Hogyan gondoljunk a „valóságra”, ha immár felismertük a grammatikában kódolt értelmezési sémák illuzórikus voltát?* Amit Nietzsche szembeállít a kauzalitás eszméje mentén felvázolt „világ” látszatvalóságával, az végső soron az állandó keletkezésnek mint a „levés (*Werden*) ártatlanságának” a gondolata, olyasvalami tehát, ami az „aktivitás és passzivitás” terminusain „túl”, avagy „innen” van.²⁴ Ez pedig éppen az, amit az ún. *meszótész* (közép- vagy mediális ige) juttat kifejezésre, mely igealak elsősorban az ógörög nyelvből ismert ugyan, azonban az a magyar nyelvben is igen gyakori, ilyen például a „villámlik” igénk is.²⁵ Márpedig a „levés ártatlanságának”, a „meg nem szelídített” természetnek – és a morális értékítéleteket semmibe vevő embereknek – a példázása végett, melyeknek nem áll szabadságában „erőként vagy gyöngeségként megnyilatkozni”, Nietzsche rendre a „villám” metaforájához, a „valóság” e drasztikus meg-

²² NIETZSCHE: *A vidám tudomány*, 215. (No. 354.) Maga az ítéletalkotás is ezt a sémát követi: NIETZSCHE: *A hatalom akarása*, 235. (No. 531.) E sémát máshol „a leg-
réggebbi és legtovább tartó pszichológia” működésének tekinti: NIETZSCHE: *Bálványok alkonya*, 40. (No. 3.) Ti. „az oksági ösztönt a félelem érzése idézi elő és táplálja”, amikor az „valami ismeretlent valamely ismert tényre vezet [...] vissza”. NIETZSCHE: *Bálványok alkonya*, 42. (No. 5.)

²³ Vö. például: NIETZSCHE: *A vidám tudomány*, 100. (No. 112.); NIETZSCHE: *Bálványok alkonya*, 37–45. (No. 1–8.); NIETZSCHE: *A hatalom akarása*, 240. (No. 550.), 239. (No. 546.)

²⁴ Vö. például: NIETZSCHE: *Bálványok alkonya*, 44, 45. (No. 7, 8.); NIETZSCHE: *Az értékek átértékelése*, 79.

²⁵ Vö. NYÍRŐ 2020.

nyilvánulási módjának a megidézéséhez folyamodik.²⁶ Valójában a „villám” Nietzsche egyik legtöbbször használt és legfontosabb metaforája, olyannyira, hogy Zarathustrája önmagát egyenesen „a villám hírnökének” nevezi.²⁷ Ennyiben viszont a „villámmal” kapcsolatos nietzschei megfontolások számbavételétől – melyre írásunk záróakkordjaként vállalkozunk – talán a sematizálatlan „valóság” nietzschei felfogásának a közelebbi megvilágítását is remélhetjük.²⁸

Nietzsche már 1866-ban „szabad hatalmaknak”, az intellektus zavarossága nélküli „tisza akarat” kifejeződéseinek nevezi a villámot, a vihart, a jégesőt, melyek – az emberi akaratot domesztikáló „örök »Kell«, »Nem szabad«” nélkül, azaz – „etika nélkül!” törnek elő.²⁹ Ez a megfogalmazás egyértelmű ellentétet állít fel egyfelől az ember „moralitása”, másfelől a „nem-emberi” valóság erői között, mely utóbbiak eredendően „túl jón és rosszon”, vagyis az antropomorf értékelésektől mentesen nyilvánulnak meg. Ez az ellentét különösen az emberi lélek háztartásán belül éleződik ki, mivel az a morális értékelés és az amorális erők együttlétezésének a színtere, feloldhatatlannak tűnő ellentétük viszont a lélek lényegi meghasonlottságát idézné elő. „Az ember” válasza erre Nietzsche szerint az, hogy a villámot – ezt a „szabad hatalmat” – *ártalmatlanná* igyekszik tenni, sőt leigázni törekszik azt, éppen úgy, ahogyan a mindenkiben ott lakozó „rosszal” (*Böse*) is teszi.³⁰ E „domesztikáló” tendencia mögött azonban egy *nem morális értékítélet* rejlik – mutat rá Nietzsche –, mely a „kiszámíthatóságot” tartja szem előtt. Ahogyan a villám a természet egyébként szabályos rendjében, úgy a „rossz” is valami kiszámíthatatlan, nem-szabályos az emberek szemében, ami pedig kiszámíthatatlan – például egy „idegen nép” –, az rossznak számít: „Az ember a morál alapján kiszámítható, ennyiben jó, [...] az idegen szokásokat rossznak tekintik”, olvashatjuk.³¹ Ilyesfajta „idegennek” számít az az ember

²⁶ NIETZSCHE: *Az értékek átértékelése*, 74–75; NIETZSCHE: *Adalék a morál genealógiájához*, 44. (No. 13.)

²⁷ NIETZSCHE: *Így szólott Zarathustra*, 22.

²⁸ Ehhez lásd: Blitz. In: Nietzsche-Wörterbuch 2004, 395–400.

²⁹ Nietzsche levele C. v. Gersdorffhoz, 1866. április. NIETZSCHE: *Sämtliche Briefe*, 2, 121 sk.

³⁰ Vö. NIETZSCHE: *Kritische Studienausgabe*, 10, 62. (No. 74.)

³¹ NIETZSCHE: *Kritische Studienausgabe*, 9, 131. (No. 4[122].)

is, „aki tud parancsolni, aki a természettől »úr« [...] Ilyenféle lényekkel nem számol az ember – írja Nietzsche –, úgy érkeznek, akár a sors, a végzet, ok, cél, tekintet s kifogás nélkül, nagy hirtelen lesújtanak, akár a villámcsapás, és még csak gyűlölni sem lehet őket, túl szörnyűek, gyorsak, meggyőzőek és »mások« ehhez.”³²

A jelentőségteljes tetteket és történéseket azonban csak késve, utólag értjük meg: ahogyan a „mennydörgésnek és a villámlásnak időre van szüksége, a csillagok fényének időre van szükségük, a tetteknek időre van szükségük, még elkövetésük után is, hogy meglássák és meghallják őket”, úgy isten halálának az „iszonytató eseménye [...] sem jutott el még az emberek fülébe”.³³ A gondolat azonban, „akár a villám, szükségszerűen, tökéletes formában, ellenállhatatlanul hasít az emberbe”.³⁴ S a „legcsöndesebb szavak támasztják a vihart. Galambblábon jövő gondolatok kormányozzák a világot”, még ha a „legnagyobb eseményeket és gondolatokat – de hiszen a legnagyobb gondolatok a legnagyobb események – értik [is] meg a legkésőbb: azok a nemzedékek, melyek egykorúak velük, nem *élik meg* az ilyen eseményeket – mellettük élnek el”.³⁵ Miként Nietzsche beszámol róla, ilyen gondolatként, a megvilágosodás villámszerű pillanataiban ötlött fel számára maga a „Zarathustra-gondolat” is.³⁶ Mert ahogyan ő maga, úgy általában a filozófus is „szakadatlanul rendkívüli dolgokat él meg, lát, hall, sejt, remél, álmodik; [olyan ember, akit] mintegy kívülről, mintegy felülről és alulról érnek a saját gondolatai, mint *saját* természetének eseményei és villámcsapásai; aki maga is zivatar talán, mely villámokkal terhesen jár”.³⁷ S egy ponton Nietzsche is olyan magasságokba emelkedett, „ahol immár nem szavakkal, hanem villámokkal társal[og]”.³⁸ Mert a *valódi gondolatok a nyelven túlról érkeznek*, a gondolkodó „nem-emberi természetének” villámcsapásaiként. Ekként borít majd lángba mindent „az *átértékelés* pusztító villáma [...], ami

³² NIETZSCHE: *Adalék a morál genealógiájához*, 98–99. (No. 17.)

³³ NIETZSCHE: *A vidám tudomány*, 109. (No. 125.)

³⁴ NIETZSCHE: *Ecce homo*, 99. (No. 3.)

³⁵ NIETZSCHE: *Így szólott Zarathustra*, 181. („A legcsöndesebb óra.”); NIETZSCHE: *Túl jön és rosszon*, 140. (No. 285.)

³⁶ NIETZSCHE: *Ecce homo*, 101. (No. 4.)

³⁷ NIETZSCHE: *Túl jön és rosszon*, 141. (No. 292.)

³⁸ NIETZSCHE: *Ecce homo*, 78–79. (No. 3.)

az egész földet konvulzióba, [görcsbe és megrázkódtatásba] fogja ejteni”; ám „amidőn valamit *megparancsol*: az értékek átértékelését, amelynek köszönhetően a felhalmozódott erők útmutatást kapnak [...], úgyhogy aztán villámokban és tettekben robbannak ki, [...] *boldogságot hoz magával*”.³⁹ Az örök visszatérés eszméje ugyancsak a „villám szavaként”, azaz Zarathustra kijelentéseként hangzik el, aki „villámok és kénsárga igazságok” formájában átkoz,⁴⁰ s maga az „a villám, akire vártam!”, adja az „ifjú” szájába hitvallását Nietzsche.⁴¹ Ám Zarathustráját egyúttal „a villám hírnökének” is nevezi Nietzsche, „de ezt a villámot emberfeletti embernek hívják”.⁴²

Mindazonáltal épp az „erősek” vannak kiváltképp kitéve a villámcsapásoknak, ahogyan egy magában álló fát is előbb ér villámcsapás. A filozófus – ahogyan a népmoráltól elkülönülő többi ember is – tart a villámtól: „vissza- retten a túlzottan elszigetelt [...] fa védtelenségétől, amelyen minden rossz idő kedvére kitölti haragját és minden harag kedvére kitölti rossz idejét”.⁴³ Hiszen fennáll „a veszély, hogy a heves és erős dolgok hirtelen menjenek tönkre, váljanak megtörtté és érje őket villámcsapás”, mely felperzseli, tönkreteszi azt, amit ér.⁴⁴ A „villám” nem csupán hirtelen jön és valami uralhatatlan, de nagyon is vészjósoló, veszedelmes, gyakran jár lángokkal és tűzvészszel. Olyasvalami, ami áttöri az ismertet, a megszokottat és kiszámíthatót, s éppen ennyiben *hozza magával az „újnak” a fellépését* – miként már Hegel is a „villámhoz” hasonlította azt.⁴⁵

„Egy intellektus, amely képes volna [...] az események folyóját észlelni – írja Nietzsche –, elvetné az ok és az okozat fogalmát, valamint tagadna minden feltételhez kötöttséget”,⁴⁶ más szóval tagadná az „ismert világ” érvényességét, az általa való meghatározottságot. Nietzsche azonban egy egész kultúra leáldozásáról ad hírt, az ő „villáma” két és fél évezred „világát” leple-

³⁹ NIETZSCHE: *Ecce homo*, 127. (No. 4.); NIETZSCHE: *A nihilizmusról*, 90. (No. 11[38].)

⁴⁰ NIETZSCHE: *Kritische Studienausgabe*, 10, 479. (No. 15[3].); NIETZSCHE: *Kritische Studienausgabe*, 6, 403.

⁴¹ NIETZSCHE: *Így szólott Zarathustra*, 54. („A hegyen álló fáról.”)

⁴² NIETZSCHE: *Így szólott Zarathustra*, 22. („Zarathustra előljáró beszéde”, No. 4.)

⁴³ NIETZSCHE: *Adalék a morál genealógiájához*, 131. (No. 8.)

⁴⁴ NIETZSCHE: *Kritische Studienausgabe*, 7, 750. (No. 31[5].)

⁴⁵ HEGEL: *A szellem fenomenológiája*, 14.

⁴⁶ NIETZSCHE: *A vidám tudomány*, 101. (No. 112.)

zi le és értékeli újra. A „nyugati metafizikának”, a platonizmus, a kereszténység és a tudomány „túlvilágainak” talán legeltökéltebb kritikusaként ígéri Nietzsche egy új világ eljövételét. Miközben azonban a „fogalom kultúrájának” a meghaladását, a szóképek által uralt, eleven nyelvhasználathoz való visszatérést szorgalmazza,⁴⁷ maga is megalkotja a saját „metafizikáját”, mondván: „Ez a világ hatalmas erő [...] erők viharzó, örvénylő tengere [...] *Ez a világ a hatalom akarása – és semmi egyéb!*”⁴⁸ Így mindenekelőtt az emberfeletti ember érzését hirdeti Nietzsche. Persze nagyon is számol a lehetőséggel, hogy az ő szikrázó „virradatát” egy kevésbé reményteli szürküllet, az ún. „utolsó ember” kora követi majd – az emberé, aki „»Feltalál[ja] a boldogságot«”, noha nem tudja, mi a szerelem, mi a teremtés, mi a vágy, a csillag, s így „vaksin pislog”.⁴⁹

De talán lehetséges volna egy köztes út is, ahol az „erősek” munkálkodnának – akarva, akaratlanul is – az ember világán. Azok, akik – az ismert és az ismeretlen határmezsgyéjén verve tanyát – átlátnak a fogalmak csalóka állványzatán, s hűen az élethez, a megélt tapasztalathoz, az „új” hírnökeiként készíthetik folyvást megújulásra a kultúrát.

Felhasznált források

HEGEL: *A szellem fenomenológiája*

Georg Wilhelm Friedrich HEGEL: *A szellem fenomenológiája*. Ford. SZEMERE Samu. Budapest: Akadémiai, 1961.

NIETZSCHE: *A hatalom akarása*

Friedrich NIETZSCHE: *A hatalom akarása. Minden érték átértékelésének kísérlete*. Ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest, Cartaphilus, 2002.

NIETZSCHE: *A nihilizmusról*

Friedrich NIETZSCHE: *Jegyzetek a kései hagyatékából, II. A nihilizmusról és az emberfeletti emberről*. Ford. ÓVÁRI Csaba. Máriabesnyő, Attraktor, 2015.

⁴⁷ Ez az irányvétel él tovább többek közt az ún. „irodalmi kultúra” felemelkedését, „az elmélettől az elbeszélés felé való általános fordulatot” bejelentő Richard Rorty elgondolásában is: RORTY 1994, 15.

⁴⁸ NIETZSCHE: *Az értékek átértékelése*, 166–167. („Mi nekem »a világ«?)

⁴⁹ NIETZSCHE: *Így szólt Zarathustra*, 23. („Zarathustra előljáró beszéde”, No. 5.)

NIETZSCHE: *A vidám tudomány*

Friedrich NIETZSCHE: *A vidám tudomány*. Ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest, Holnap, 1997.

NIETZSCHE: *Adalék a morál genealógiájához*

Friedrich NIETZSCHE: *Adalék a morál genealógiájához*. Ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest, Holnap, 1996.

NIETZSCHE: *Bálványok alkonya*

Friedrich NIETZSCHE: *Bálványok alkonya*. Ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest, Holnap, 2004.

NIETZSCHE: *Darstellung*

Friedrich NIETZSCHE: *Darstellung der antiken Rhetorik*. In: *Friedrich Nietzsche on Rhetoric and Language*. Ed. Sander L. GILMAN–Carole BLAIR–David J. PARENT. New York–Oxford, Oxford University Press, 1989, 22–206.

NIETZSCHE: *Az értékek átértékelése*

Friedrich NIETZSCHE: *Az értékek átértékelése*. Ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest, Holnap, 1998.

NIETZSCHE: *Ecce homo*

Friedrich NIETZSCHE: *Ecce homo. Hogyan lesz az ember azzá, ami*. Ford. HORVÁTH Géza. Budapest, Göncöl, 1994.

NIETZSCHE: *Igazságról és hazugságról*

Friedrich NIETZSCHE: *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*. Ford. ÓVÁRI Csaba. Máriabesnyő, Attraktor, 2018.

NIETZSCHE: *Így szólott Zarathustra*

Friedrich NIETZSCHE: *Így szólott Zarathustra*. Ford. KURDI Imre. Budapest, Osiris, 2004.

NIETZSCHE: *Kritische Studienausgabe*

Friedrich NIETZSCHE: *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*, 1–15. Hrsg. Giorgio COLLI–Massimo MONTINARI. Berlin, Walter de Gruyter, 1988–2005.

NIETZSCHE: *Sämtliche Briefe*

Friedrich NIETZSCHE: *Sämtliche Briefe. Kritische Studienausgabe in 8 Bänden*. Hrsg. Giorgio COLLI–Mazzino MONTINARI. München–Berlin, DTV–Walter de Gruyter, 1986.

NIETZSCHE: *Túl jön és rosszon*

Friedrich NIETZSCHE: *Túl jön és rosszon*. Ford. TATÁR György. Budapest, Műszaki, 1995. (Matúra Bölcsélet)

Bibliográfia

CRESCENZI 1994

Luca CRESCENZI: Verzeichnis der von Nietzsche aus der Universitätsbibliothek in Basel entliehenen Bücher. (1869–1879) *Nietzsche-Studien* 23, 1994, 388–442. DOI: 10.1515/9783112421543-019

KOPPERSCHMIDT 1999

Joseph KOPPERSCHMIDT: Nietzsche's rhetorical philosophy as Critique of Impure Reason. In: *Nietzsche, Theories of Knowledge, and Critical Theory*. Ed. Babette BABICH–Robert S. COHEN. Dordrecht, Kluwer Academic Publisher, 1999.

MEIJERS 1988

Anthonie MEIJERS: Gustav Gerber und Friedrich Nietzsche. Zum historischen Hintergrund der sprachphilosophischen Auffassungen des frühen Nietzsche. *Nietzsche-Studien* 17, 1988, 369–390.

Nietzsche-Wörterbuch 2004

Nietzsche-Wörterbuch, 1. Hrsg. Paul van TONGEREN–Gerd SCHANK–Herman SIEMENS. Berlin–New York, de Gruyter, 2004.

NYÍRÓ 2020

NYÍRÓ Miklós: A mediális esemény ősi eszméje. In: NYÍRÓ Miklós: *Medialitás, eseményontológia, gyakorlat*. Budapest, L'Harmattan, 2020, 21–41.

RORTY 1994

Richard RORTY: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Ford. BOROS János–CSORDÁS Gábor. Pécs, Jelenkor, 1994.

ZAVATTA 2013

Benedetta ZAVATTA: Nietzschean Linguistics. *Nietzsche-Studien* 42/1, 2013, 21–43. DOI: 10.1515/niet.2013.42.1.21

Életjátékok

Osváth Andrea

Emlékszem, nagyon meglepődtem, amikor olvastam Kürti Lászlónak a *Testről és lélekről* című filmről írott tanulmányát.¹ Egyrészt azért, mert egy új aspektust is hozzá tudtam tenni az addig a szerzőről alkotott képhez, másrészt azért, mert maga a szöveg is, a filmről megfogalmazott vélemény is új volt: bennem más gondolatok kavargtak a film nézésekor, mindhárom alkalommal. Egymáshoz való viszonyaink, legyünk egészségesek vagy sérültek, testileg-lelkileg egyaránt, olyan széles skálán mozognak, aminek feltáráshoz kevés az életünk, azonban mélyen hiszem, hogy nagyban segít más szemléletmódból látni – és sokszor megérteni – egy-egy helyzetet, viselkedési formát a művészet: jelesül a filmek. Ennek okán gondoltam arra, hogy filmről írva köszöntöm az ünnepeltet.

* * *

Az általam választott film(ek)ben² nagyon is egészségesen, a társadalmi elvárások szempontjából is elfogadottan, sőt, akár irigylésre méltóan élő szereplők leginkább egymáshoz való viszonyaik tükrében nyernek új értelmezést az élethez és önmagukhoz való létükben, gyakran betegebbnek tűnve, mint Endre és Mária Enyedi Ildikó filmjében. Ez utóbbiban és az általam választott filmben is olyan társadalmi képet – sajnos jövőképet – fest a rendező, ami sokunknak nem tetszik, de talán mindannyiunknak van közös álmunk erről: ha szembesülünk vele a filmek révén, egyéni életünkben ez

¹ KÜRTI 2018.

² A tanulmány a *Lavina* című filmről szól elsősorban, de megemlítek, párhuzamba vonok ezzel más alkotásokat is, így: a *Teljesen idegenek* (olasz film, eredeti cím: *Perfetti sconosciuti*, 2016. rendező: Paolo Genovese) és az *Élősködők* (dél-koreai film, 2019, rendező: Bong Joon-ho) címűeket.

változtatásra, az ehhez szükséges bátorságra inspirál(hat) bennünket. És azt hiszem, erre van leginkább ráhatásunk: értékrendünkre, döntéseinkre, egymáshoz való viszonyainkra. Ez szolgálhat példaképpül mások számára, de fontosabb, hogy az önképünk és kapcsolataink tisztaságához – de legalábbis tisztulásához – járulhat hozzá, magunk számára pedig könnyebb önefogadásához vezethet bennünket.

Ez a gondolat szorosan nyomon követhető az egyik választott filmben, amiről írok,³ a *Lavina* (eredeti cím: *Turist*, svéd–dán–norvég koprodukció, rendező: Ruben Östlund, 2014.) címűben.

A történet egyszerű: egy svéd (minta)család néhány napot tölt a francia Alpok síparadicsomában helyreállítandó a családi harmóniát, ami az együtt töltött idő hiánya miatt borult fel, az apa szoros munkarendje miatt. Azonban egy a luxusszálló vendégei szórakoztatására működtetett, megállíthatatlannak tűnő mesterséges lavina a teraszon elfogyasztott ebéd során komoly zavart okoz, *lavínát* indít el közöttük. Az apa abban a pillanatban, amikor a vendégeken és a kiszolgáló személyzeten egyaránt eluralkodik a pánik, a telefonját felkapva elrohan a teraszról, hátrahagyva rémült feleségét, kamaszódo lányát és kisfiát. A családot, gyerekeket, feleségét védő funkcióját ebben a szituációban felülírja az életösztön. És ebben a pillanatban elillan a családi idill.

A film ettől a kulcsjelenettől kezdődően különböző krízis-feldolgozások bemutatására épül. Azt a kérdést boncolgatja, hogy milyen túlélési stratégiák léteznek egy bizalmi válságot megelőző házasságban, miközben számtalan kimeneteli lehetőséget szerepeltetve (válás, promiskuitás, elidegenedés, de együttélés) a film teljes időtartama alatt fenntartja a feszültséget a nézőben azzal a fókuszban lévő, de megválaszolatlan (megválaszolhatatlan) kérdéssel: *Mit tennénk mi egy hasonló helyzetben?* Az életösztön vagy a józan ész győzne? Melyik az igazi énünk? Lefedi-e, elárulja-e egy ilyen helyzetben való viselkedésünk? Nincs válasz.

A film középpontjában a *lavina* metaforája áll: a félelem a saját magunk elől is titkolt gyengeség felszínre jutásától. Olyannyira vakfolt ez a személyiségben, hogy Ebba (az anyát mesterien alakító Lisa Loven Kongsli), amikor az ominózus jelenet estéjén – az éppen akkor megismert – szállóvendégekkel

³ A tanulmány egy része megjelent: OSVÁTH 2021.

elköltött vacsoránál, néhány pohár bor elfogyasztása után leleplezi férjét és megvallja saját döbbenetét és zavarát a történetekkel kapcsolatban, Tomas (Johannes Kuhnke) nem érti, miről beszél a felesége, nem úgy emlékszik a jelenetre, mint Ebba. Meg nem történtté próbálja tenni tudatában az ebédnél történeteket, azonban a telefonnal készített videó felvétel megcáfolhatatlanul igazolja a nőt.

A telefonnak több szempontból is fontos szerepe van a filmben: előre vetíti az apa és a kiskamaszok tekintetében is a nomofóbia (telefonfüggőség) jelenségét. Tomas a film elején még nem tud elszakadni munkájától, sokszor néz rá készülékére, vált üzeneteket, telefonál. A telefon az egyetlen dolog, amit magával visz, amikor minden mást maga mögött hagyva elmenekül a hóomlástól tartva. Ironikus, hogy éppen a megmentett készülék válik áruló-jává: a fölvetett videó felvétel leplezi le gyávaságát. És még talán ettől is ironikusabb, hogy a gyerekek állandó netezése, telefonon, tableten való lógása, a másokkal, idegenekkel kiépülő kapcsolattartása okozza a szülő-gyerekek viszonyban (is) lassan kialakuló kommunikációképtelenséget.

A 2020-as Oscar-gálán nagy sikert arató dél-koreai film, Bong Joon Ho *Élősködők* (2019) című alkotásában még inkább kirajzolódik ez a jelenség. Az okostelefon és a net mindenható: a (vélt) tudás elsajátításának, a hamisításnak, a hazugság-gépezet kialakításának természetes és elengedhetetlen közege, extrém élethelyzetekben is: például amikor ömlik az eső, az alagsori lakásban derékig ér a víz és a szennyvíz, de a szereplők mit sem törődve ezzel, a telefont a magasba tartva, a lopott wifi-elérhetőséget keresik kétségbeesve. A szereplők inkább a netre vadásznak, ahelyett, hogy menekülnének: Itt már az életösztönt is felülíró eszközzé válik a telefon, szemben a *Lavinával*, ahol Tomas ugyan magával viszi, de csak későbbi léte szempontjából lehet fontos „csupán”.

Az okostelefonok életünkben betöltött intim, „mindentudó” szerepe a *Teljesen idegenek*ben is megjelent, Paolo Genovese 2016-os filmjében a kamaradarabok eszközeivel élő történet központi magjává válik. A film alapötlete a következő: mi történe egy baráti kör tagjaival, ha egy este minden üzenetet, ami az okostelefonra érkezik – legyen az hívás, sms, viber, messenger-üzenet –, azonnal nyilvánossá tennének? A középkorú, egyetemista éveik óta összejáró barátokról – és életük jelen pillanatában hozzájuk tartozó párjaikról – lassan, a történet előrehaladtával derül ki, hogy válságban van-

nak kapcsolataik, kivesszett belőlük a humor, megkeseredettek, hazudnak önmaguknak és környezetüknek egyaránt.

Az okostelefonok titkok őrzői, de egy ilyen estén, az egyre kellemetlenebbé váló játék során kiderül, elég transzparenssé tenni néhány bejövő hívást, illetve üzenetet ahhoz, hogy transzparenssé váljunk mi magunk is. A telefon őrzből áruulová válik, ha nem vigyázunk.

A döntési stratégiák ábrázolása

Östlund – kicsit a korábbi szkeccsekre épülő – *Akaratlanul* (2008), *Play* (2011) – filmjeihez hasonlóan erős vágásokkal választja el egymástól a történetek feldolgozásának mozzanatait, a szereplők belső megélésének pillanatait. A fehérség, a hegyek, a csend mintegy meditatív közeget teremtenek mindehhez, vizuális metaforaként funkcionálnak. Elválík egymástól a kinti és benti világ, ugyanakkor elválaszthatatlan egységet is alkot. Metaforikusan és valóságosan is. Ezt erősítik a hirtelen, kiszámíthatatlanul megszólaló zenei elemek is: a téli táj ellenpontozásaként megszólaló Vivaldi *Nyár-tételek*. A kinti, hófödte, végeláthatatlan táj a lélek benső csendjének része lesz, hiszen a kinti jelenetek nagyobb része az elvonulások, az egyedüllét megélésének helyszínei. Ezekben a jelenetekben – így például azokban, ahol az anya és az apa is úgy dönt, egy-egy napot egyedül töltenek síeléssel – mindig megjelennek a feszültség feldolgozásához szorosan hozzátartozó érzelmi elemek, az anyánál a tehetetlenségből eredően, az apánál a belső dühtől való szabadulás akarataként, férfi-szerepének visszaállításáért való kétségbeesett küzdelmében.

De ezen túl is érdekesek azok a jelenetek, ahol a szereplők egyedül vannak. Maga az *egyedüllét* is átértelmeződik Östlundnál: Ebba az, aki a csaknem katasztrófát okozó jelenet után úgy határoz – a család nem kis meglepetésére –, hogy egy napot egyedül tölt. Először nem is értik a gyerekek és a férj sem, hogy érti, hogy egyedül? Távol a szállóvendégek által használt le-siklopályáktól, de együtt a családdal? Értetlenkedve, de elfogadóan viselkednek, mikor kiderül, az egyedül valóban egyedült jelent. A magányos síelés, a fizikai fáradtsággal járó mozgás első pillantásra jót tesz az anyának, de ösz-szeroppan abban a helyzetben, amikor messziről megpillantja kisfiát, lányát és férjét síelni. Mivel szembesül ekkor? Nehéz elfogadnia, hogy nélküle is működik a család? Ugyanúgy megy minden, mintha velük síelne ő is? Vagy

megijed attól a gondolattól, hogy az eddig boldognak hitt életük a férje gyávasága következtében olyan távolivá és elérhetetlenné válik, mint amilyen elérhetetlen a családja most, ebben a helyzetben? Vagy az a fájdalom uralkodik el rajta, hogy pusztán külső, objektív szemlélője saját élete szereplőinek, pedig eddig azt hitte, ismeri őket? Vagy kétségbeesik attól, hogy nincs válasza az őt leginkább foglalkoztató *Hogyan tovább* kérdésre?

Az egyedüllét újabb értelmezést kap a filmben akkor, amikor a férj hátrózza el, egy napot a családja nélkül tölt el a síparadicsomban. Az író-rendező tovább boncolgatja a férfi-apai imágó bizonytalan voltát a történetben: Tomas ezt a napot az időközben a szállodába érkező barátjával tölti. Szüksége van valakire, egy bizalmasra, hogy fel tudja dolgozni a történeteket és meg tudja találni újra régi szerepkörét a felesége, a gyerekei mellett. Ebben a folyamatban számára (is) kevés az erős fizikai megterhelés, az ember által érintetlen, elhagyatott lankákon való, megerőltető sielés, szükség van a barát jelenlétére és valamire, ami megszabadítja gyávasága miatt érzett tehetetlenségétől. Mats biztatására Tomas elgyengülve, lehuppanva a méteres hóban, kétségbeesetten, dühből ordítani kezd, csak a szemközti sziklák hallják és visszhangozzák artikulálatlan hangjait, ezzel keresve-találva némi megnyugvást lelkében.

Az ezt követő jelenet mintha feloldozást hozna: a két barátot már sörözni látjuk, még mindig kint, a szabadban, szikrázó napsütésben, emberekkel, vidámsággal, nyüzsgéssel körbevéve. A látszólagos nyugalmat Östlund szarkazmusa írja felül. A Tomas (az őt alakító Johannes Kuhn két egyes kritikusok Ken-baba-szerűnek tartják) külsejére vonatkozó, fiatal nőtől érkező pozitív üzenet láthatóan nagy elégedettséggel tölti el a férfit, de annál nagyobb a csalódás, amikor néhány percen belül kiderül, tévedés volt, nem ő „*A te vagy a legjobb pasi ezen a helyen*” üzenet címzettje. Ez a jelenet újból mélybe taszítja Tomast. Barátjának agresszív (túlzott) reakciója a történetekre ismét az ösztönlét (tehetetlenségből adódó düh) prioritására emlékezteti a nézőt. Egy pillanatra úgy tűnik, sikerül visszaállítania férfi-imágóját, de az író-rendező itt sem enged feloldozást.

Krízis-feldolgozások

A krízis feldolgozási stratégiák is elkülönítik egymástól a házaspárt. Mintha ezekkel a jelenetekkel azt erősítené Östlund, hogy ugyan hagyományos, kon-

zervatív családmódellet mutat be filmjében, de nincs jelentősége annak, hogy az anya vagy az apa diszfunkcionális működése következtében alakul ki válság a családban, a végeredmény a lényeges.

A krízisből adódó zavart helyzetben az anyai, illetve apai szerepekből következő viselkedési formák is kusza képet mutatnak a hátrahagyott család működését bemutató jelenetekben: amikor az anya választja az egyedüllétet, az apa és a gyerekek, mintha mi sem történt volna, mintha az anya is velük lenne, boldogan síelnek hármában, teszik a dolgukat egész nap, nincs hiányérzet.

Ellenben amikor az apa megy síelni a barátjával, az anya délben ébred fel, nem érzékeli az időt, amikor eszmél, a gyerekek már régen megreggeliztek egyedül és folyton-folyvást azt kérdezzetik, mikor indulnak már síelni? Az anya semmi hajlandóságot nem mutat erre, tehetetlen, nem tud mit kezdeni az egyedülléttel, az apa-nélküli állapottal, fel sem öltözik, ágyban marad, a kiskamaszokat pedig csak a jégkrém evés és a tévénézés csillapítja le, kissé anarchikus hangulatot kölcsönözve a napnak.

A hagyományos családmódelletben betöltött férfi- és női szerepek felcserélhetőségét sugallják ezek a jelenetek: A férfi – anyai szerepkört betöltve – magabiztosan kezeli az előzőekben bemutatott helyzetet, míg a nő talajt vesz ugyanabban a szituációban, a konzervatív (és ösztönös, archetipikus) anya-szerep megbicsaklik, a gyerekek öngondoskodóvá válnak, sodródnak, tehetetlenek, irányításra, kapaszkodókra várnak (a tévénézés és a fagyizás nyugtatja meg őket). Milyen a család-modell a modern társadalomban? Vannak-e elkülöníthető szerepek apa és anya között? Úgy tűnik, addig a pontig, amíg a „*lavina*” nem avatkozik be az életünkbe, tesszük a dolgunkat. De ha bármi megingatja a homokvárat, kiszámíthatatlan, mit cselekszünk, cserélünk-e szerepkört vagy teljesen átadjuk magunkat a sodrásnak.

A szerepek kuszasága a *Teljesen idegenek*ben is megjelenik: Genovese már eleve keveri a leosztást a házigazda családjában. Az egyetlen igazán stabil „titokmentes” szereplő, Rocco (Marco Giallini) készíti a vacsorát, terít, várja a vendégeket, majd egész este ellátja őket (női szerepkör). Később egyetlen titkaként feltárt telefonbeszélgetéséből az derül ki, hogy sokkal inkább bizalmasa kamasz lányának (anyai szerepkör), mint pszichológus felesége, aki azzal áztatja magát, hogy nem azért vitatkozik folyton a lányuk-

kal, mert emlékezteti önmagára, hanem azért, mert a kamaszoknak szükségük van egy modellre, akitől elszakadhatnak.

Életstratégiák

A konzervatív családmodell válsága következményeként bemutatott különböző életstratégiákról – a szeretők fenntartásának lehetősége, válás, egy új család alapítása fiatalabb párral – beszélőfejes megoldással, filozofikus okfejtéssel, a legtermészetesebb módon beszélnek a szereplők. E tekintetben semmi jelentősége nincs annak, hogy barátok vagy *teljesen idegenek*, szállóvendégek azok, akikkel Ebba megosztja dilemmáját. Zavarba ejtően őszintén beszéli ki férjének viselkedését mindenkinek, szinte már haragszunk rá ezért, de közben minden egyes jelenettel közelebb kerül – ő és Tomas is – a krízis feldolgozásához.

Azonban a válságban lévő családban bekövetkezett bizalomvesztés megnyirbálja a felvonultatott életstratégia-modellek szereplőinek életét is (így például Matsék veszekedése a liftben- és a későbbi ágy jelenetben). Dramaturgiailag jól kiegészítik ezeket a belső folyamatokat a műlavinákat működtető ágyúk fortyogó hangjai, horrorisztikus hangulatot kölcsönözve az éjjeli jeleneteknek, de közben minden esetben megjelennek a lesiklópályákat egyengető kotrógépek is, szimbolikusan, opponálva a félelmet generáló morajlással.

A Grand Hotel- formulájú dramedy lehetőséget ad arra, hogy a szereplők egymástól jól szeparáltak, saját négy faluk között birkózhassanak önnön problémáikkal. „Pontosan ezért hat okszerűnek a film hotel-struktúrája. Több lakót szemlélhetünk, az összes küzd valamilyen gonddal, ilyenképpen egy-egy szoba egy-egy privát csetepaté tablója is.”⁴

Visszatérő kép: Tomas és Ebba egymás mellett állnak a fürdőszobában a tükör előtt, rutinszerűvé silányult kapcsolatuk így nyer megerősítést. Az elektromos fogkefével való fogmosás, mint a megtisztulás, a lepedéktől való megszabadulás, a történetek kifehéritése, a hó tisztaságával való egyenlővé tétele újból metaforikus része Östlund nagyjátékfilmjének. A család minden tagja törekszik arra, hogy visszaálljon a harmónia. Ennek lehetetlenségét sugallja azonban a rendező a mély szarkazmussal, humorral átítatott fürdő-

⁴ SZABÓ 2014.

szobai nagy családi jelenetekben és teszi egyértelművé a következőben: Ebba és Tomas egyedül vannak a fürdőszobában, amikor a férj simogatására a nő elutasítóan, unottan reagál, a férfi hirtelen leteszi a fogkefét és a nő után megy. A kamera azonban nem őt követi, hanem a polcra tett néma szerkezetre fókuszál, ami hirtelen, egy pillanatra újból elindul, majd leáll. Snitt. Egyetlen koncentrált képbe sűríti Östlund a férfi helyzetét, férfi-imágója helyreállítási kísérletének újbóli kudarcát.⁵

Külső szemlélők a filmben

A gyerekek ábrázolása realiztikus a filmben. Pontosan úgy viselkednek, ahogyan az elvárható a kiskamaszoktól. Szorongva figyelik szüleik veszekedését, viselkedésbeli változásait (anya, majd apa is egyedül akar lenni egy teljes napig, hátrahagyva őket, az apa hisztérikusan zokog), félve ennek súlyosabb következményeitől. Ugyanakkor teljes természetességgel zavarják ki őket a szobából, csüngnek a tableten órákon át – sokkal inkább ezt teszik, mintsem beszélgetnének a szüleikkel –, nagykanállal, dobozból falják a jégkrémet, tudván, ez nem megengedett magatartás, bármikor visszaállhat a káoszról a kozmosz, ki kell használni anyjuk felismert – de átmeneti – gyengeségét.

Rémületük azonban nyilvánvaló: a hat nap történései felzaklatják őket, szüleik válasától való félelmük tapintható. Az aggodalmuk eloszlataésért megrendezett anya-megmentő ködös jelenet is fanyar humorral telített, hiszen a színpadisságot nem nélkülöző, álszent játék után az anya teljes természetességgel fordul vissza a hátrahagyott sítalpakért, mintegy jelezve, megrendezett volt minden, a kellékek hátramaradtak.

A gyerekek mellett a takarító figurája képviseli az objektív nézőpontot a filmben. A folyosón némán lépdelő, szemérmetlenül figyelő alak jelen van mindig, mindenhol, de megszólalni sosem fog, pusztán csak kíváncsi a történésekre. Csak szemlélő. Mint mi magunk. Mintha azt jelezné, nincs intimitás, a belső folyamatok éppúgy transzparenssek, mint a külvilág előtt is nyitott élet-pillanataink. De értelmezhetjük a névtelen, hangtalan alakot kukko-

⁵ A patriarchális társadalmi rend megbomlásával, a férfi-imágó elbizonytalanodásával, a környezeti és technológiai változásokkal, ezek hosszabb távon súlyos társadalmi problémákat okozó következményeivel foglalkozik: ZIMBARDO-COULOMBE 2014.

lóként is, aki rejtve vagy nyíltan, de ott van minden élettérben, minden lakóközösségben, aki előtt nincsenek titkok, csak az ő élete titok mindenki más előtt. (De erre senki se kíváncsi.)

A kukkoló-szerepkör sokkal tágabb értelmezésben, de a *Teljesen idegek*ben is megjelenik.

Csak itt a hívást, üzenetet fogadón kívül *mindenki* más válik kukkolóvá. Az élet fekete dobozaként működő okostelefon feltárja birtokosa legmélyebb titkait. És a film azt teszi leginkább nyilvánvalóvá, hogy *kíváncsiak vagyunk* mások titkaira. Nemcsak a szereplők, mi is.

És nemcsak a titkokra, hanem a megoldási lehetőségekre is, hiszen mindannyiunk számára ismert alaphelyzeteket vázol fel Genovese (gyereknevelési gondok, szeretői kapcsolatok, önfogadás hiánya, bizalmatlanság, önhuzugság, párkapcsolati krízis stb.), ahogyan a *Lavina* is: hiszen ez a sztori is lehet bármelyikünk sztorija. A megoldásokat viszont nélkülözi mindkét film. Azt gondolom, jogosan: mert az élet lehet ilyen és pont.

A befejezések (homályos, többértelmű a *Lavinában*, sokkoló, minden addigit felülíró csavar a *Teljesen idegek*ben) megválaszolatlanul hagyják a kérdéseket, melyek idegesítően befészkelik magukat a néző tudatába: *Mi hogyan viselkednénk ebben a helyzetben? Mit rejt az éniünk? Érdemes-e teljesen őszintének lennünk másokkal, ha közben mély sebeket ejtünk? Érdemes-e teljesen őszintének lennünk önmagunkkal, ha fáj?*

Mindannyian saját életünkkel válaszolunk.

Mint ahogyan a *Testről és lélekről*ben Mária és Endre is. Két különböző ember közös, tudattalanul közös álma nagyon lassan vezet el egy lehetséges közös valódi élethez. Anélkül, hogy tudnánk, válaszoltak-e és ha igen, mit az előbbi kérdésekre, anélkül, hogy ismernénk a múltjukat, a jelen képkockákban rögzített pillanataikból, az életük apró, sokszor megmosolyogtató, rémisztő, az egészségestől (?) eltérő momentumaiból mindannyian fel tudunk nekik építeni egy életet, a sajátunkat is belekeverve. Mert hogyan tehetnénk másképp? Csak ebből, saját tapasztalatainkból, megélt és valamilyen módon minősített, elemzett élet-pillanatainkból, *életjátékainkból* táplálkozhatunk. És fel tudunk építeni a film főszereplőinek egy lehetséges jövőt is. Mindannyian mást.

És ebben számomra az a lenyűgöző, hogy közben magunknak is...

Bibliográfia

KÜRTI 2018

KÜRTI László: Testről és lélekről. Gondolatok Enyedi Ildikó új filmjéről. *Szellem és Tudomány* 9/1, 2018, 238–243.

OSVÁTH 2021

OSVÁTH Andrea: Szerepek és hazugságok. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 25/1, 2021, 64–71.

SZABÓ 2014

SZABÓ Ádám: Kollektív gyűródés. *Tiszatáj Online*, 2014. szeptember 25. Online: <http://tizatajonline.hu/?p=62143> (Letöltés: 2023.06.20.)

ZIMBARDO–COULOMBE 2014

Philip ZIMBARDO–Nikita D. COULOMBE: *Nincs kapcsolat. Hová lettek a férfiak?* Ford. FARKAS Nóra. Budapest, Libri, 2014.

Közeli idegenek? Nemzeti identitáskonstrukciók és a határon túli, illetve nyugati magyarokkal szembeni attitűdök

Papp Z. Attila

Egy 2016-os országos reprezentatív kutatás során központi témánk a külhoni magyarok megítélése volt, valamint a velük kapcsolatos ismeretek és előítéletek bizonyos elemeinek körülírása.¹ A kutatás keretében a határon túli magyarokat nem pusztán önálló entitásként tételeztük, hanem a nemzetről alkotott fogalmakon és tudáshalmazokon, a nemzeti identitás szerkezetén, illetve a társadalmi előítélet-rendszeren belül is. Jelen tanulmányban egyrészt megvizsgáljuk, empirikus adataink alapján a nemzetkoncepcióknak milyen mintázatai alakulnak ki, másrészt pedig az etnikai-társadalmi előítéletek és a nemzetkoncepciók kapcsolatát igyekszünk górcső alá venni.

A nemzetkoncepciókat a szakirodalom rendszerint a politikai vagy államnemzeti, illetve a kultúrnemzeti paradigmákban szokta elhelyezni.² Az előbbi a *ius soli*-ra épülő felfogások összessége, azaz a nemzethez tartozást a területiség és az ahhoz kapcsolódó jogok (állampolgárság, politikai jogok stb.) alkotják, a második a vérségi kapcsolatok (*ius sanguinis*) intézményesüléseként jelenik meg: a nemzet kulturális, nyelvi kötődések összessége. Az előbbi logikában a nemzethez való tartozást meg lehet szerezni, a második paradigmában viszont nem, abba csak bele lehet születni. Természetesen kérdés, hogy az elméleti szinten, ideáltipikusan szétválasztott és óhatatlanul

¹ Jelen tanulmány a kutatási beszámoló egy részletének átdolgozott változata. A kutatást az NSKI megbízásából az MTA TK Kisebbségkutató Intézet végezte 2016-2017-ben. Kutatás címe: A nemzeti integráció magyarországi elfogadottságának és támogatottságának vizsgálata. Az empirikus adatfelvétel országos reprezentatív mintán készült, 1800 fő megkérdezésével, a kutatás vezetője jelen tanulmány szerzője volt.

² Lásd például: CSEPELI 1993.

leegyszerűsített lehetőségek empirikusan hogyan jelennek meg, illetve egy társadalmon belül e koncepciók milyen mértékben terjedtek el. A magyar nemzettudat vonatkozásában Szűcs Jenő is felhívta a figyelmet arra a kettősségre, hogy a magyar nemzet a Habsburg Birodalommal szemben kulturális nemzetként, míg a saját nemzetiségeivel szemben politikai nemzetként viselkedett.³ És megkockáztatható, hogy ez a kettősség a mai Magyarországon is érvényesül, hiszen miközben a Nemzeti Együttműködési Rendszer igazi etnocentrista kultúrnemzeti harcosként jelenik meg például a brüsszeli, EU-s struktúrákkal szemben, a hazai kisebbségek vonatkozásában, de akár a külhoni magyarokkal szemben is politikai nemzetként viszonyul.

A jelenlegi Magyarországon a hivatalos (jogilag is tetten érhető) nemzetkoncepció a kultúrnemzeti logikát követi, amelynek keretében a nem Magyarországon élő, ám valamilyen szempontból magyarnak tartott személyek szintén a magyar nemzet részét képezik. Sőt, újabban a politikai nemzet határainak kitágítása is zajlik, hiszen a kulturális nemzet részének tekintett külhoni magyaroknak a könnyített honosítás (kettős állampolgárság) által lehetővé tett szavazati jog okán – elviekben és gyakorlatilag – is lehetőségük van a politikai nemzet részévé válni. A nemzeti diskurzushoz kapcsolódó hazai (politikai, kulturális vagy akár kutatási) intézményrendszer kiterjedtsége, illetve a határon túli magyaroknak nyújtott támogatások mértéke nagyságrendekkel bővült az elmúlt esztendőkből,⁴ és a nyilvános kommunikációkban a nemzeti összetartozás gondolata, szükségessége egyre markánsabban jelenik meg.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar társadalom egésze is automatikusan a politikai nemzet részének tekinti a határon túli magyarokat. Mivel a politikai nemzethez kapcsolódó (oktatási, egészségügyi, szociális) intézményrendszerek forrásai – strukturális okokból mindig – szűkösnek tekinthetők, logikus következmény lehet az olyan vélemények felbukkanása is, amely e források vélt vagy valós védelmét célozza. A „jóléti sovinizmus” nem csak általában a külföldiek, bevándorlók, hanem a nyelvi alapon a kulturális nemzet részének tekinthető külhoni magyarokkal szemben is érvényesülhet. Jogilag a politikai és kultúrnemzeti koncepciók részben özszemo-

³ GYURGYÁK 2007, 16.

⁴ Lásd például: BÁNYAI 2020.

sódtak, ám a mindennapokban feltételezhetjük a nyílt vagy burkolt elutasítások, az etnikai vagy csoporthatárok termelésének megannyi módozatát is. Az erdélyiek „lerománózása”, a felvidékiek „leszlovákozása”, a kárpátaljaiak „leukránózása” vagy a vajdaságiak „leszerbezése” közismert etnikai-társadalmi határépítésnek tekinthető, ám ennél finomabb elkülönböződések és kategóriahasználatok is tetten érhetők.

Éppen ezért elemzésünk során külön hangsúllyal kitérünk arra, az említett nemzeti koncepciók hogyan jelennek meg a magyar társadalmon belül, hogyan strukturálódnak szocio-demográfiai adatok mentén, illetve arra is, a határon túli magyarok (beleértve a nyugati és amerikai magyarokat is) vonzása, taszítása milyen mértékű, illetve milyen mintázatok adódnak e vonatkozásban a nemzetkoncepciók mentén.

Nemzeti identitáscsoportok és főbb jellegzetességeik

Az államnemzeti és kultúrnemzeti attitűdök mérésére egy – korábbi kutatásban is használt – 12 itemből álló kérdésblokkot használtunk, és arra kérjük válaszadóinkat, értékeljék egy négy fokú skálán, a magyarsághoz való tartozás szempontjából milyen mértékben fontosak a különféle államnemzeti, kultúrnemzeti aspektusok, de az etnikai vagy akár vérségi (születési) szempontok.⁵

Ha pusztán az egyes kérdésekre adott válaszok átlagait vizsgáljuk (1. táblázat), az önbevallás, a magyar zászló tisztelete szerepel a sorrend elején, míg a magyarországi születés vagy a magyar szertartási nyelvű egyházhoz tartozás kevésbé fontos a válaszadók számára.

Annak érdekében azonban, hogy a nemzetkoncepciókat, a különféle nemzeti attitűdöket körül tudjuk írni, faktorelemzést végeztünk a kérdésblokk tételeivel. A faktorstruktúra (2. táblázat) több szempontból is lényeges dolgokra hívja fel a figyelmet. Először is kijelenthetjük, hogy a vélemények szintjén sem válik szét tisztán, egyértelműen az államnemzeti és kultúrnemzeti perspektíva. Ugyan jobbra valamelyik koncepció dominál, de ezek nem letisztult formában vannak jelen.

⁵ A kérdések közel azonos formában szerepelnek az ISSP vizsgálatokban is. A dimenziók leírását lásd: SHULMAN 2002.

Ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, mennyire fontos, hogy ... ?*	ÖSSZESEN
magyarnak tartsa magát	3,72
tisztelje a piros-fehér-zöld zászlót	3,66
magyar legyen az anyanyelve	3,6
ismerje és/vagy szeresse a magyar kultúrát	3,46
jól beszéljen magyarul	3,46
legalább egyik szülője magyar legyen	3,38
magyar állampolgár legyen	3,33
mindkét szülője magyar legyen	3,21
élete legnagyobb részében magyarok között éljen	3,04
Magyarországon szülessen	2,81
történelmi Magyarországon szülessen	2,80
magyar szertartási nyelvű egyházhoz tartozzon	2,56

1. táblázat: A magyarsághoz tartozás kritériumai

(*SKÁLA: 1 – egyáltalán nem fontos; ... 4 – nagyon fontos)

Az első faktor egyfajta komunitárius politikai nemzetkonceptiót fejez ki, a második jobbra egy individualista, kulturális attitűdöt. Az első esetben viszont a *ius soli* és a *ius sanguinus* vegyes állapota kerül kifejeződésre, de amelyben közös a külső, objektív meghatározottság. Magyarnak számít ezen attitűd szerint az, aki beleszületik valamilyen közösségbe: vagy egy adott (magyar anyanyelvű) családba, vagy egy adott helyre (Magyarországra vagy a történelmi Magyarországra), de ugyanakkor magyar állampolgársággal is bír.

A második faktor az egyén szerepét hangsúlyozza ki, elsősorban kulturális szinten. Egyfajta szűkített kultúrnemzeti faktornak gondolhatjuk. Eszerint magyar az, aki annak vallja magát, ugyanakkor tiszteli is a magyar zászlót, és ismeri is a magyar kultúrát. E logikában az egyén döntése, erőfeszítése vagy felelőssége mutatkozik meg, és észrevehetjük azt is, hogy a magyar szertartású valláshoz való tartozás az egész modelltől hiányzik, míg a magyar anyanyelv megléte viszont az államnemzeti faktorhoz húz.

Ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, fontos, hogy:	Közösségi – állammemzeti	Individualista – kultúrnemzeti
Magyarországon szülessen	0,835	
élete legnagyobb részében magyarok között éljen	0,730	
történelmi Magyarországon szülessen	0,654	
magyar állampolgár legyen	0,608	
mindkét szülője magyar legyen	0,446	
magyar legyen az anyanyelve	0,405	
magyarnak tartsa magát		0,730
tisztelje a piros-fehér-zöld zászlót		0,684
ismerje és/vagy szeresse a magyar kultúrát		0,633
<i>magyarázott variancia</i>	<i>27,1%</i>	<i>17,40%</i>

Extraction Method: Maximum Likelihood.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a Rotation converged in 3 iterations.

2. táblázat: A magyarsághoz tartozás kritériumainak látens struktúrája
(faktorelemzés)

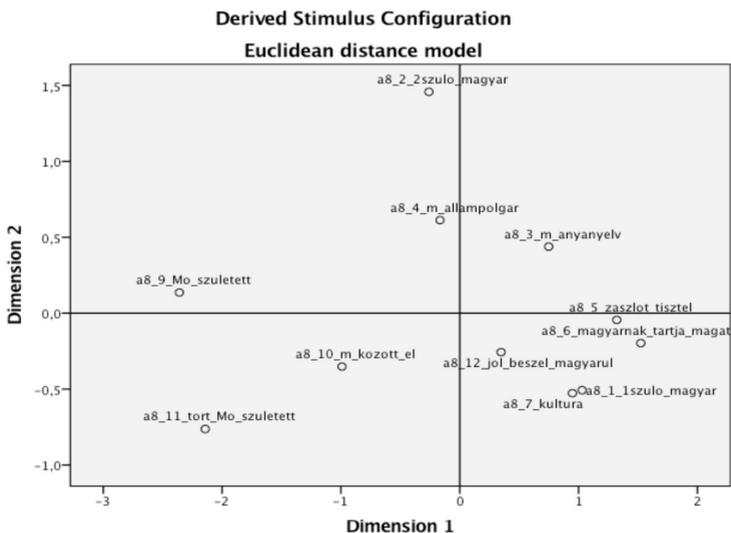
Mindez azért is érdekes, mert a hasonló eljárással a határon túli magyarok körében végzett vizsgálatokban az állammemzeti és kultúrnemzeti faktorok mintha egyértelműbben szétválnának.⁶ Ez azt jelenti, hogy míg kisebbségi helyzetben az állami, illetve az etnikai vagy kulturális meghatározottság markánsan szétválik az attitűdök szintjén, a többségi helyzetben az állami, jogi keretek szorosabban egybeolvadnak a családi, közösségi, nyelvi kötelékekkel. Többségi helyzetben az „állam én vagyok” jelige érvényesülhet, kisebbségi helyzetben az én és ethnosz közötti ellentét nagyobb eséllyel érzékelhető.

A fentiek fényében, beismerhetjük, hogy nem volt könnyű nevet sem adni a faktoroknak, ugyanis főleg az állammemzetire hajazó (1 faktor) véleményegyüttesben a tiszta kultúrnemzeti dimenzió egy-két eleme (anyanyelv, származás) is megjelenik. Ám mégis használható értelmező sémát kaptunk, hiszen a két faktor egy másik dichotómiát, egyfajta közösségi – individuális dimenziót is megjelenít. Ezért végül a *közösségi-állammemzeti*, illetve az

⁶ VERES 2008; CSEPELI-ÖRKÉNY-SZÉKELYI 2002.

individualista–kultúrnemzeti címkéket használtuk. A nemzeti identitás konstrukció tehát nem csak állami és kulturális dimenzióban, hanem egy közösségi-objektív versus individualista–szubjektív dimenzióban is szerveződik.

E szerveződési módot jól szemlélteti az, hogy ha egy másik statisztikai eljárással (ALSCAL) rendezzük el a magyarságkritériumokat. Az 1. ábra függőleges tengelye jeleníti meg az államnemzeti–kultúrnemzeti dichotómiát, míg a vízszintes tengely – az eredeti skálaátlagoknak megfelelően – objektív–szubjektív tengelyt feszít ki. E kettős dimenzió segítségével néhány kritérium értelmezése is más fénybe kerülhet: láthatjuk, hogy a Magyarországon vagy történelmi Magyarországon való születés szétválik az államnemzeti vs. kultúrnemzeti dimenzióban. A magyar állampolgárság ugyan a bal felső mezőben van, de közel a vízszintes tengely origójához, ami mintegy jelzi, hogy ez nem kizárólag objektív (egyéni akarattól teljesen független) kategória, hanem akár meg is szerezhető. A származás jellegzetessége is szétválik: ha csak egyik szülő magyar, akkor a magyarságkritérium az individuális választható kulturális mezőbe kerül, ha viszont már mindkét szülő, akkor az már erőteljesebben objektív tényezőnek tekinthető.

1. ábra: Magyarsághoz tartozás elemeit szervező dimenziók (ALSCAL)

A szocio-demográfiai adatok közül az iskolai végzettség és a település típus mutat összefüggést a közösségi államnemzeti koncepcióval. Minél magasabb az iskolai végzettsége valakinek, annál nagyobb mértékben elutasítja azt, hogy a magyarsághoz tartozás strukturális „objektív” alapokon történik. Úgy értelmezhetjük ezt, hogy a magasabb iskolai végzettségűek körében a magyarsághoz való tartozás reflektáltabb lesz. Érdekes módon ez nem társul azzal, hogy az individualista koncepció nagyobb mértékben lenne jelen a magasabb iskolai végzettségűek körében. A település típus vonatkozásában az államnemzeti koncepciót a kisebb városokban markánsabb, míg a budapestiek inkább elutasítják, a kultúrnemzeti attitűd kis mértékben, ám szignifikánsabban van jelen a falun élők körében.

	Közösségi - államnemzeti	Individualista - kultúrnemzeti
település típus		
Falu, község	-0,0352812	0,082816
Város	0,1258408	-0,0426584
Megyei jogú város	-0,084739	0,0423313
Budapest	-0,1459516	-0,0903371
szign.	0,000	0,013
iskolai végzettség		
max. általános isk.	0,1533218	-0,0386712
szakiskola	-0,0237702	0,0269306
érettségi	-0,0340148	0,0066255
felsőfokú	-0,1549987	0,0139865
szign.	0,000	0,672

3. táblázat: Faktorszokrok átlagai település típus és iskolai végzettség szerint

A körvonalazódott két markáns vélemény alapján igyekeztünk feltárni, hogy ténylegesen milyen identitáskonstrukciókat valló csoportokra lehet felosztani a felnőtt lakosságot reprezentáló mintát. Az előbbieken ismertetett vélemények valójában valamilyen mértékben mindenkinél megtalálhatók, ám a következőben azt vizsgáljuk meg, az egyes kritériumok megléte vagy elutasítása alapján egy csoportba sorolható személyek milyen közös jellemzőkkel

bírnak, illetve mekkora hányadát teszik ki a megkérdezetteknek. Ezt klaszterelemzéssel végeztük el, és négy csoportot azonosítottunk be:⁷

<i>csoport jellege</i>	<i>anti-nacionalista</i> dimenziók tagadása	<i>nemzet-központú</i> államnemzeti és kultúr- nemzeti identitás együtt	<i>kultúr-nemzeti</i> kultúr- nemzeti identitás	<i>anti-kulturalista</i> a kultúra és az önazonosság mérésékel tagadása
Közösségi – államnemzeti	-0,25167	0,68452	-1,04761	0,00001
Individualista – kultúr- nemzeti	-2,67781	0,39021	0,40018	-0,91008
klaszterek nagysága (%)	4,2	46,3	29,2	20,3

4. táblázat: Magyar nemzeti identitáskonstrukciók (klaszter középpontok)

A négy csoport közül a legnagyobb olyan személyeket tömörít, akik a magyarsághoz való tartozás mindkét korábbiakban részletezett véleményegyüttesét egyaránt fontosnak tartják. Ez arra utal, hogy a lakosság közel fele (46,3 százalék) valójában nem tesz különbséget a magyarsághoz való tartozás tekintetében az államnemzeti és kultúr-
nemzeti elemek között, azokat egyaránt – átlagnál magasabb mértékben – fontosnak tartja, ezért a csoportot *nemzetközpontúnak* neveztük el. Az ellenpólust egy nagyon szűk csoport alkotja (4,2 százalék), akinek tagjai mindkét dimenziót tagadják, amit úgy értelmezhetünk, hogy a nemzeti identitás konstrukciójába a felsorolt elemek különösebb szerepet nem játszanak számukra, azaz azt gondolhatják, ezektől függetlenül is lehet valaki magyar. E csoportot ezért *antinacionalistának* neveztük el. A további két, a felnőtt lakosság 29,2, illetve 20,3 százalékát kitevő csoport a kultúr-
nemzeti logika elfogadása vagy elutasítása mentén különbözik elsősorban. A harmadik csoport így explicit *kultúr-
nemzetinek* tekinthető, tagjaik messzemenően elutasítják a közösségi-államnem-

⁷ Elméletileg három csoportban is gondolkodhattunk volna, de azért döntöttünk a négy klaszter létrehozása mellett, hogy bizonyos szakirodalmi összehasonlításokat is el tudjunk végezni.

zeti elemek fontosságát, és a kultúra elismerése, a zászló fontossága mellett érvelnek. A negyedik, a megkérdezettek mintegy ötödét kitevő csoportban az alanyok átlagos államnemzeti logika igenlés mellett a kulturális elemek fontosságát (főleg az első csoporthoz tartozókhöz képest) mérsékelten tagadják, így tagjai *antikulturalistának* tekinthetők.

Ahhoz, hogy valaki magyarnak számítsanak, mennyire fontos, hogy ... ?*	<i>anti nacionalista</i>	<i>nemzet-központú</i>	<i>kultúr-nemzeti</i>	<i>anti-kulturalista</i>	ÖSSZESEN
1. legalább egyik szülője magyar legyen	2,94	3,53	3,38	3,15	3,38
2. mindkét szülője magyar legyen	2,81	3,57	2,74	3,14	3,21
3. magyar legyen az anyanyelve	3,11	3,87	3,41	3,35	3,6
4. magyar állampolgár legyen	2,92	3,78	2,7	3,31	3,33
5. tisztelje a piros-fehér-zöld zászlót	1,96	3,94	3,82	3,16	3,66
6. magyarnak tartsa magát	2,09	3,97	3,94	3,19	3,72
7. ismerje és/vagy szeresse a magyar kultúrát	2,01	3,77	3,6	2,87	3,46
8. magyar szertartási nyelvű egyházhoz tartozzon	1,63	3,1	2,05	2,28	2,56
9. Magyarországon szülessen	2,72	3,54	1,65	2,88	2,81
10. élete legnagyobb részében magyarok között éljen	2,32	3,68	2,3	2,84	3,04
11. történelmi Magyarországon szülessen	2,25	3,42	2,02	2,71	2,8
12. jól beszéljen magyarul	2,47	3,81	3,17	3,3	3,46

5. táblázat: Magyar nemzeti identitáskonstrukciók (átlagok az eredeti magyarság kritériumok szerint; * SKÁLA: 1 – egyáltalán nem ért egyet; ... 4 – teljesen egyet ért)

A csoportok mérete összehasonlító perspektívában fontos jellemezőre hívja fel a figyelmet. A kilencvenes években Magyarországon, Dél-Szlovákiában és Erdélyben hasonló módon végzett kutatások is azt jelezték, hogy a kisebbségi és többségi nemzeti identitás szerkezetek másképpen szerveződnek.⁸ Kisebbségi vonatkozásban a kultúrnemzeti identitás dominál, míg többségi helyzetben az államnemzeti és kultúrnemzeti identitást egyszerre fontosnak tartók vannak többségben. A többségek esetében tehát a vélemények ideáltipikus „szétszerveződése” kisebb mértékben valósul meg, azaz nagy eséllyel az állami és kulturális határok egybe is esnek.

Adatainkból azt láthatjuk, hogy ebben a vonatkozásban a magyarországi magyarok is a környező országok többségéhez hasonló módon elsősorban e hibrid nemzeti identitást vallják, az államnemzeti és a kulturális nemzeti logika egymásba mosódva van jelen. Ez azért bír relevanciával, mert e prizmán keresztül is érdemes vizsgálni a (többségi) magyar- (kisebbségi) magyar mindennapi kapcsolatokat, amelyekben óhatatlanul is strukturális feszültség húzódik: a magyarországiak többségi helyzetükből adódóan kisebb mértékben gondolkodnak etnikai, kulturális nemzeti logikában, míg a kisebbségek mindennapi tapasztalatait óhatatlanul is áthatja az etnikai, kulturális gondolkodásmód.⁹

A kialakított csoportok jellegzetességeit egyrészt körülírjuk a szocio-demográfiai adatok tükrében, majd megnézzük a csoporttagság hogyan függ össze a határon túli és nyugati magyarokkal szembeni előítéletekkel.

A szocio-demográfiai adatok szintjén az életkor és nemi hovatartozás nem fejt ki szignifikáns hatást, ám az iskolai végzettség és település típus, valamint az anyagi helyzet igen. Az államnemzeti és kultúrnemzeti logikát egyaránt elutasítók jellemzően városi vagy fővárosi lakosokat jelentenek. Az államnemzeti és kultúrnemzeti identitásban egyaránt gondolkodók körében a felsőfokú végzettségűek alulreprezentáltak. A kultúrnemzeti identitást vallók magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek és a megyei jogú városok-

⁸ VERES 2008; CSEPELI-ÖRKÉNY-SZÉKELYI 2002.

⁹ Antropológiailag csodásan vizsgálható helyzetek adódhatnak, amikor az államnemzeti paradigmában gondolkodó magyarországi magyar találkozik a külhoni régiókban egy kultúrnemzeti beszédmódot használó, határon túli magyar személlyel.

ban felülreprezentáltak, míg a kultúra fontosságát tagadók a fővárosban felülreprezentáltak.

	<i>anti-nacionalista</i>	<i>nemzet-központú</i>	<i>kultúr-nemzeti</i>	<i>anti-kulturalista</i>	ÖSSZESEN	szign.
Iskolai végzettség						
max. ált. isk.	32,90%	31,80%	21,10%	29,70%	28,30%	
szakiskola	19,70%	22,40%	23,00%	19,90%	21,90%	
érettségi	30,30%	31,90%	34,90%	32,20%	32,80%	
felsőfokú	17,10%	13,90%	21,10%	18,30%	17,00%	
	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	0,002
Település típus						
Falu, község	18,40%	30,00%	31,80%	28,60%	29,80%	
Város	51,30%	42,30%	32,00%	34,30%	38,10%	
Megyei jogú város	9,20%	13,80%	18,90%	16,10%	15,60%	
Budapest	21,10%	13,90%	17,20%	21,00%	16,60%	
	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	0,000
Anyagi helyzet						
Objektív anyagi helyzet*	4,4737	4,2353	4,5213	4,4094	4,3645	0,000
Szubjektív anyagi helyzet**	2,6316	2,5315	2,331	2,4523	2,4609	0,004
Egyházi hovatartozás						
római katolikus	19,70%	42,30%	47,90%	39,50%	42,40%	
református	9,20%	17,10%	10,00%	9,00%	13,10%	
egyéb	3,90%	6,00%	5,50%	7,10%	6,00%	
nem tartozik felekezethez / nincs válasz	67,10%	34,60%	36,60%	44,40%	38,50%	
	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	0,000
Vallásosság***	3,1143	2,5539	2,5658	2,7464	2,6186	0,000

6. táblázat: A nemzeti identitáskonstrukciók szocio-demográfiai jellemzők mentén

(* SKÁLA: havi nettó bevétel: 1 – max. 100.000 HUF; ... 10 – min. 500.000 HUF, a hiányzó adatokat az átlag értékkel helyettesítettük; ** SKÁLA: 1. kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkől; 2. kijövünk a jelenlegi jövedelmünkől; 3. nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkől 4. nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkől; *** SKÁLA: 1 – vallásos vagyok, az egyház tanításait követem; 2 – vallásos vagyok a magam módján; 3 – nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem; 4 – nem vagyok vallásos; 5 – nem vagyok vallásos, határozottan más a meggyőződésem)

Az antinacionalisták objektíve ugyan tehetősek, de szubjektíve úgy érzik, ők tudnak legnehezebben kijönni jövedelmükből, ami azt jelzi, relatív deprivációként vagy valamiféle frusztrációként élik meg saját helyzetüket. Ez a csoport ugyanakkor a legkevésbé vallásos.

A kultúrnemzeti identitásúak az anyagi helyzet szubjektív és objektív dimenziójában is átlag fölöttiek, és mint előbb is láttuk, szintén átlag fölötti a felsőfokú végzettségük aránya is. Ugyanakkor e csoportban a legerősebb a vallásosság mértéke, és felülreprezentáltak a katolikusok is. Ezen jellegzetességek mintegy jelzik, hogy e kultúrnemzeti logika a nemzeti (keresztény) középosztálybeliek körében nagyobb valószínűséggel bukkan fel.

Fontos kiemelnünk, hogy az identitásmintázatok nem mutatnak szignifikáns eltéréseket a korcsoporttal, illetve a nemi hovatartozás vonatkozásában sem. Előbbi arra hívja fel a figyelmet, hogy az itt leírt nemzeti identitáskonstrukciók vélhetően időben konzisztensek lesznek, ugyanis nem mutatható ki az, hogy a fiatalok másképpen viselkednének, mint az idősebbek. Feltételezhetjük tehát, hogy e struktúrák időben nem fognak jelentősen megváltozni.

Adataink alapján megvizsgálhatjuk azt is, hogyan élik meg magyarságukat az eltérő nemzeti identitáskonceptióval rendelkező személyek. A mindkét, államnemzeti és kultúrnemzeti dimenziót tagadók ún. antinacionalisták csoportjába sorolt egyének valósággal ostorozzák önmagukat és a nemzetet is: számukra ez se nem büszkeség, se nem előny, átlag feletti szinten gondolják azt, hogy számukra közömbös magyarságuk, leginkább értenek egyet azzal, hogy az a tény, hogy magyarnak születtek szégyennel tölti el. A legnagyobb csoportot kitevő államnemzeti és kultúrnemzeti identitással egyaránt rendelkezők magyarságukra átlag fölött büszkék, és azt is gondolják ez előnyükre válik, míg az antikulturalisták csoportjába tartozók kis mértékben átlag alatti büszkeséggel rendelkeznek, és ez érvényes a többi szempont szerint is. A kultúrnemzeti koncepciót vallók ugyan átlag fölötti büszkeséggel jellemezhetők, de érvrendszerükbe mintha kritika is szorulna, hiszen átlag alatti mértékben gondolják azt, hogy magyarságuk előnnyel járna. Ugyanakkor egyfajta nemzeti elköteleződést is tetten érhetünk abban, hogy legnagyobb mértékben tagadják azt, hogy a magyarság közömbös lenne számukra vagy szégyennel töltené el.

<i>Az, hogy magyarnak születtem:</i>	<i>antinacionalista</i>	<i>nemzetközpontú</i>	<i>kultúr-nemzeti</i>	<i>antikulturalista</i>	ÖSSZESEN
könnyíti az életemet	2,16	2,78	2,54	2,46	2,62
büszkeséggel tölt el	2,56	3,39	3,43	3,01	3,29
közömbös számomra	2,30	1,60	1,46	1,94	1,66
előnyt jelent	2,04	2,51	2,26	2,29	2,37
szégyennel tölt el	1,64	1,23	1,16	1,48	1,28
hátrányt jelent	2,13	1,54	1,61	1,96	1,67
természetes dolog	3,35	3,58	3,68	3,42	3,56

7. táblázat: Hogyan éli meg magyarságát identitás típusok szerint (átlagok;

* SKÁLA: 1 – egyáltalán nem ért egyet; ... 4 – teljesen egyet ért)

A nemzeti identitáscsoportok és az előítéletek rendszere

A társadalmi távolságok mérésére egy rokonszenv skálát alkalmaztunk, és azt feltételezzük, hogy a külhoni magyarokhoz való viszonyulást ebben a tágasabb (mentális etnikai) mezőben is érdemes elhelyezni, az identitáscsoportok szerint is. Ez által árnyaltabb képet kapunk magukról a csoporttagok attitűdjeiről is. Először vessünk egy pillantást a rokonszenv index átlagaira összességében és az identitáscsoportokon belül is. (8. táblázat.)

Összességében a pozitív etnikai autósztereotípa (a saját csoport, illetve a különféle határon túli magyar kisebbségi csoportok elfogadásának mértéke¹⁰) a legnagyobb, majd olyan csoportok következnek, amelyek különféle többségi nemzetnek számítanak, de ugyanakkor magyarországi nemzetiség is lehetnek (németek, szlovákok, románok), ezután olyan csoportok következnek, amelyek valamilyen szempontból diaszpóra kisebbséget alkothatnak Magyarországon is, végül pedig a menekültek, arabok és migránsok. Az identitáscsoportok szerint vizsgálva megállapíthatjuk, hogy bizonyos csoportokkal szembeni előítélet nem válik szét élesen: egyrészt a környező országok egy-két többségi nemzetéről van szó (szerbek, ukránok), a diaszpóraszerű kisebbségekről (zsidók, kínaiak), és a romákról. A romák elfogadottsága mindegyik nemzeti identitáscsoportban alacsony (és nem mutatnak szignifi-

¹⁰ A nyugat-európai magyarokra vonatkozó kérdést azért fogalmaztuk meg így, hogy egyértelmű legyen, hogy a nyugati magyar „régii” diaszpórára gondoltunk, és nem az elmúlt két évtizedben beinduló migráció során elköltözött személyekre.

káns eltéréseket), de a legnagyobb társadalmi távolságot a migránsokkal szemben lehet kimutatni.

Ön hogyan viszonyul a következő csoportokhoz? ^a	antinacionalista	nemzetközpontú	kültúr-nemzeti	antikulturalista	ÖSSZESEN
magyarok**	3,44	4,15	4,22	3,81	4,07
székelyek**	3,48	4	4,11	3,81	3,97
erdélyi magyarok**	3,36	4	4,08	3,75	3,94
vajdasági magyarok**	3,42	3,88	3,97	3,68	3,85
felvidéki magyarok**	3,55	3,88	3,97	3,65	3,85
kárpátaljai magyarok**	3,47	3,91	3,94	3,64	3,84
Nyugat-Európában több évtizede élő magyarok**	3,12	3,44	3,57	3,16	3,41
amerikai magyarok**	3,19	3,41	3,53	3,22	3,4
németek**	3	3,18	3,24	2,98	3,15
szlovákok**	3,21	3,13	2,98	3,16	3,1
amerikaiak	3,05	3,01	3,08	2,97	3,03
szerbek	3	2,93	2,89	2,95	2,92
ukránok	2,99	2,9	2,85	2,89	2,89
románok**	2,75	2,86	2,69	2,86	2,81
zsidók	2,88	2,7	2,72	2,67	2,71
kínaiak	2,76	2,59	2,67	2,58	2,62
romák/cigányok	2,55	2,24	2,22	2,28	2,26
menekültek**	2,27	2,03	2,26	2,3	2,16
arabok**	2,34	1,87	1,98	1,99	1,95
migránsok**	2,04	1,53	1,79	1,85	1,69

8. táblázat: Etnikai és társadalmi csoportokkal, külföldi magyarokkal szembeni előítéletek (átlagok; ^a SKÁLA: 1 – nagyon ellenszenvesek; ... 5 – nagyon rokonszenvesek. ** az átlagok szignifikánsan eltérnek, sig. < 0.05)

Az identitáscsoportok jellegzetességeit az átlagok szerint vizsgálva megállapítható, hogy a kultúr-nemzeti logikával jellemezhető csoport tagjai – nem meglepő módon – a különféle külföldi magyar közösségekkel szemben átlagon felüli rokonszenvet mutatnak, de a németekkel szemben is. A környező országok többségi nemzeteit (például szlovákokat és románokat) rendszerint átlag alatti mértékben tartják rokonszenvesnek. A nemzetkon-

cepciók létét tagadók távolságtartóak a kisebbségi magyar csoportokkal szemben, de nyitottabbak egy-két többségi nemzettel szemben (például szlovákokkal szemben), illetve a menekültekkel, migránsokkal, arabokkal szemben is. A minta mintegy felét kitevő, nemzetközpontú csoport tagjai jobbra az országos mintázatokat követik, ami viszont hangsúlyosan megjelenik esetükben a migránsokkal és menekültekkel szembeni markánsabb távolságtartás. A mérsékelt antikulturalisták, mint eddig is láttuk más vonatkozásokban, sok szempontból az antinacionalistákhoz hasonlítanak, de nagyobb mértékben nyitottak a külhoni magyarok iránt.

Az előítéletek rendszerének „szabad szemmel” nem látható vetületeinek feltárása céljából többdimenziós skálázás (ALSCAL) módszerét használtuk, és az ily módon kapott mentális térképen sikerült egy újabb dimenziót is értelmeznünk. (2. ábra) Az ábra vízszintes tengelye az eddig megismert átlagok szerint helyezte sorba az egyes csoportokat, ezért ezt egyfajta rokonszenv-ellenszenv dimenzióként értelmezhetjük: minél nagyobb az érték (minél inkább az ábra jobb oldalán található egy csoport), annál kevésbé rokonszenvesebbnek tartják a megkérdezettek. A függőleges tengely viszont egy nem idegen-idegen, vagy közeli-távoli dimenziót testesít meg: minél nagyobb az érték (minél inkább az ábra felső felében helyezkedik el egy csoport), annál közelebbinek, azaz nem-idegennek tűnik, és minél kisebb az érték (az ábra alsó felében helyezkedik el), annál idegenebbnek, távolabbinak tartja őket a magyar társadalom felnőtt lakossága.

A saját csoport és általában a külhoni magyarok a rokonszenves dimenzióban található, ám van egy kis árnyalatnyi különbség: a székelyek valahogy közelebbinek tűnnek, mint az erdélyiek és a többi külhoni magyar közösség. A nyugati (nyugat-európai és amerikai) magyarok inkább rokonszenvesebbek, de mégis idegenebbek, távolabbiak, mint a határon túli magyarok általában (ők a szimpatikus idegenek, akik valójában összemosódnak az általában vett amerikaiakkal és a németekkel is). A migránsokra és a menekültekre külön kérdeztünk rá, és megállapíthatjuk, hogy a migránsok a legellenszenvesebbek, a menekültek valamivel szimpatikusabbaknak tűnnek, és a közelség tengelyen is feljebb helyezkednek el. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a migránsok a láthatatlanabbak, míg a menekültek valamivel láthatóbbak, közelebb vannak, kis mértékben ugyan, de rokonszenvesebbek a migránsokhoz képest. De összességében a menekültek és migránsok megítélése

az arabokkal együtt a romákkal mutat hasonlóságot, mintha ezek a csoportok kezdenék a magyarországi mentális térképen a romák helyét is betölteni, és mindannyian a közeli nem rokonszenves funkciót töltik be. Az így kifeszített térben a környező országok többségi nemzetének képviselői, valamint a (távoli) amerikaiak kis mértékben inkább negatív megítélés alá esnek. E körben kivételt képeznek a szlovákok és a németek, akik valamelyest kedvezőbb képet kaptak. A zsidók és kínaiak idegenséggel és átlag alatti szimpátiával jellemezhetőek válaszdóink szerint.

Az előítéletek mentális térképén tehát 5 mintázat körvonalazódik: a saját (etnikai-magyar) csoport, amely a közeli-rokonszenves mezőbe került; a szomszédos országok többségi nemzeteit kitevő közeli-semleges és/vagy közeli-inkább ellenszenves csoport; a közeli-ellenszenves mezőbe sorolható migránsok, menekültek, arabok és romák; a távoli-inkább rokonszenves és/vagy távoli-semleges mezőbe került nyugati magyarság a németekkel és amerikaiakkal együtt; és végül egy diaszpóra kisebbségi csoport is látszik, akik távoli-inkább ellenszenves mezőbe sorolhatók. A mentális térképek identitáscsoportok szerinti részletezése által közelebb kerülünk maguknak a nemzetkoncepcióknak vagy a nemzeti integrációnak értelmezéséhez is.

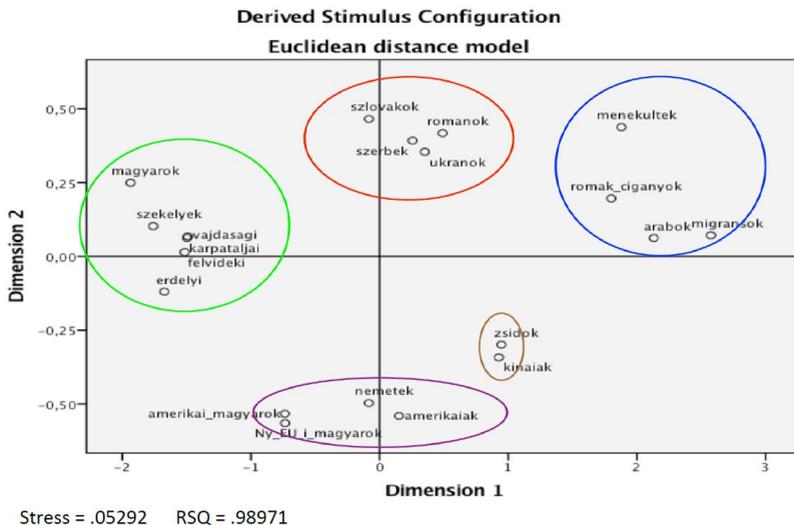
Az antinacionalisták csoportjában (3. ábra) a legszembetűnőbb az, hogy a magyarországi magyarok, illetve a külhoni magyarok megítélése gyakorlatilag más-más mezőbe került: előbbi értelemszerűen a rokonszenves-közeli mezőben, utóbbiak a rokonszenves-távoli mezőbe. Sőt, a külhoni magyarok egységes masszaként tételeződnek, nincs érdemi tagolódás a Kárpát-medencei és nyugati magyarság között. Ez azt is jelzi, e csoport véleménye szerint a külhoni magyarok mintha „leváltak” volna az anyaországi magyarságról. E csoport etnikai másság iránti fogékonyságát jelzi az is, hogy a szomszédállami többségiek megítélést jelző csoportba bekerültek az amerikaiak és németek is, illetve ide közeledtek a zsidók és kínaiak is. Szintén figyelemre méltó az is, hogy ebben az identitáscsoportban láthatóan szétvált (más mezőbe került gyakorlatilag) a romák, illetve a migránsok és menekültek megítélése is, utóbbi jóval távolabbi kérdésként tételeződik, mint ahogy azt láttuk az összminta szintjén.

A nemzetkoncepciókat tagadók csoportjának világképéhez legközelebb a mérsékelt antikulturalisták tartoznak. (6. ábra) Itt a dimenziók/tengelyek értelmezését, ha megfordítjuk, hasonlót struktúrát kapunk, mint a 3. ábrán

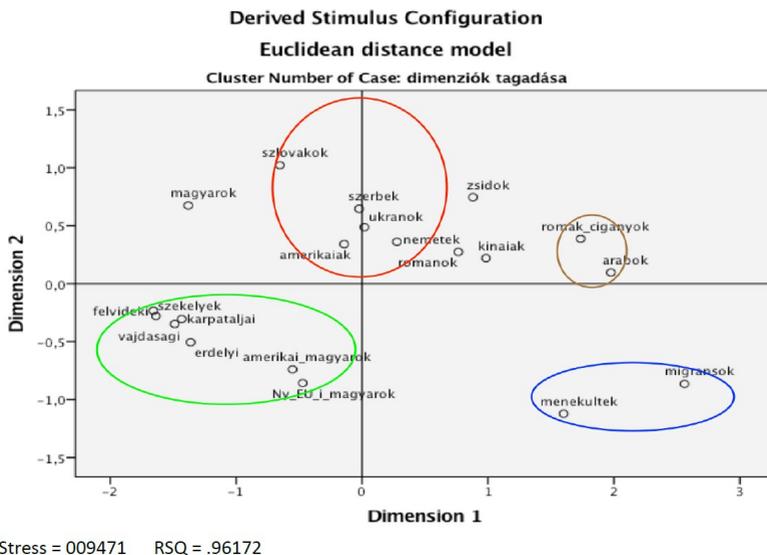
(anyaországiak és külföldiek, valamint a roma és migránsok/menekültek értékelése eltávolodott egymástól), de amiben szembetűnően különböznek az előbbiektől az az, hogy a korábban egy masszának tekintett többségi nemzetből álló, illetve nyugatiakat és a diaszpóra kisebbségeket is tartalmazó csoportból, itt különváltak a szomszédállami többségek, akik így távolabb kerültek a magyaroktól (és közelebb a határon túli magyarokhoz). Ez azt is jelenti, hogy a közelség tengelyen itt elsősorban a nyugati népek/etnikumok jelentek meg.

A kétféle nemzetkonceptiót egyaránt elfogadó nemzetközpontú csoport előítélet térképének szerkezete (4. ábra) sok szempontból a teljes lakosság mentális térképéhez hasonlít, de vannak árnyalatnyi különbségek. Egyrészt ugyan láthatjuk, hogy a saját etnikai-magyar csoportban megőrződik egyfajta távolságtartás a Kárpát-medenceiekkel szemben, de az erdélyiek vagy székelyek valamelyest távolabb kerültek a „magyaroktól”. Ezzel párhuzamosan a nyugati magyarok kisebb mértékben, de közelebb kerültek az anyaországiakhoz. Egy másik átrendeződés a menekültek és migránsok vonatkozásában van: míg az országos szinten a migránskérdés elsősorban az arabok megítéléséhez kapcsolódott, itt a menekült és migránsok megítélése közelít, és fokozatosan leválnak erről a romákkal kapcsolatos vélekedések.

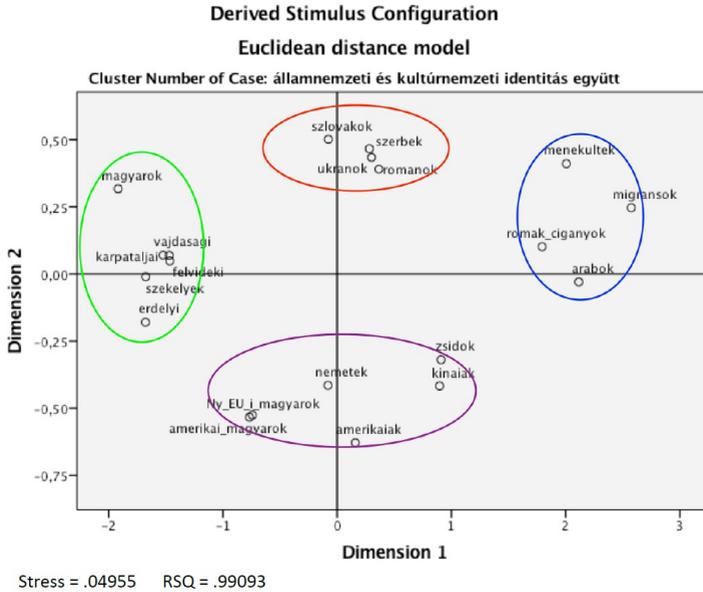
A kultúrnemzeti identitású csoport legfőbb eltérése az eddigi leírásokhoz képest, hogy itt az etno-kulturális Kárpát-medencei magyar közösségek egységesen jelennek meg, nincs számottevő különbség a magyar és Kárpát-medencei magyar között. (5. ábra) Érdekes módon a kultúrnemzeti logika mintha csak területhez kötötten lenne egyértelmű, azaz a Kárpát-medencei magyarokra értendő, a nyugati és amerikai magyarság továbbra is a távoli nyugati és egyéb diaszporikus világokkal összemosódva van jelen e csoport képzetében. Egy másik jelentősebb eltérés a bevándorlók megítélése körül bontakozik ki: a kultúrnemzetben gondolkodók mintha élesebben elválasztanák egymástól a menekültkérdést, illetve a romák és migránsok megítélését. A romák megítélése ugyanis közelít az arabokéhoz és migránsokéhoz, a menekültek – noha az ellenszenv póluson vannak – mintha mégis közelebb állnának a magyarokhoz (a közelség tengely pozitív pólusa közelében vannak).

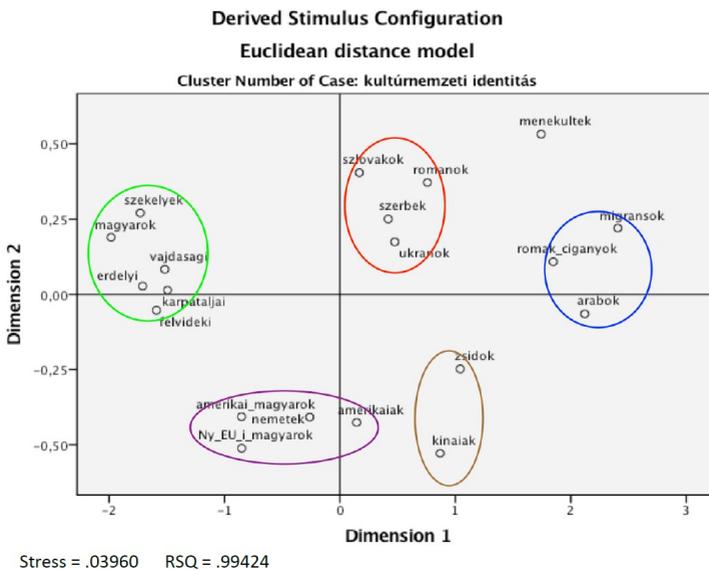
2. ábra: Etnikai előítélet térkép (teljes minta, ALSCAL eljárás)

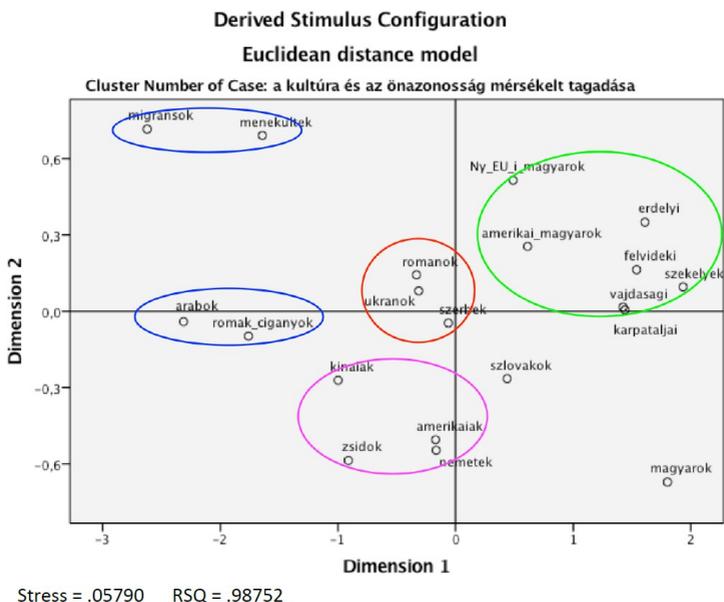
3. ábra: Etnikai előítélet térkép („antinacionalista” alminta, ALSCAL eljárás)

4. ábra: Etnikai előítélet térkép („nemzetközpontú” alminta, ALSCAL eljárás)

5. ábra: Etnikai előítélet térkép („kultúrnemzeti” alminta, ALSCAL eljárás)

6. ábra: Etnikai előítélet térkép („antikulturalista” alminta, ALSCAL eljárás)

Összegzés

Tanulmányunkban felvázoltuk milyen nemzeti identitáscsoportok azonosíthatók be a magyarországi felnőtt lakosságban. Azt találtuk, hogy négy körülírható csoport létezik: egy nemzetben gondolkodó nagyobb csoport, egy elsősorban kulturális értékeket előtérbe állító identitáscsoport, és két tagadásra épülő másik csoport: ezekből az egyik antikulturalistának, a másik a nemzeti gondolatot minden szempontból elutasító antinacionalista csoportnak tekinthető. A határon túli magyarokkal szemben, beleértve a nyugati és amerikai magyarságot is, e csoportok eltérő módokon viszonyulnak. Míg a teljes mintán belül egyfajta etnocentrizmus érvényesül, azaz a magyarországi magyarok, a Kárpát-medencében élő határon túli magyarok, illetve a nyugati és amerikai magyarok megítélése jobbra hasonló, addig az egyes identitáscsoportokon belül ez az egységes „magyar tömb” szétesik. Az antinacionalista és antikulturalista csoportoknál markáns különbség van a „jelzős” magyar (azaz a határon túli, amerikai magyar) és az anyaországi magyarok között. A nemzetben gondolkodó ún. nacionalista csoport tagjai,

illetve a kultúr nemzetben gondolkodók egyáltalán nem vagy csak kis mértékben tesznek különbséget az anyaországi és Kárpát-medencei magyarok között, ugyanakkor a nyugati és amerikai magyarságra kedves idegenként tekintenek.

Bibliográfia

BÁNYAI 2020

BÁNYAI Barna: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása. (2010–2018) I–II. *Regio* 28/1, 2020, 171–222; 28/2, 2020, 143–168.

CSEPELI 1993

CSEPELI György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1993.

CSEPELI–ÖRKÉNY–SZÉKELYI 2002

CSEPELI György–ÖRKÉNY Antal–SZÉKELYI Mária: *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Balassi Kiadó, Budapest, 2002.

GYURGYÁK 2007

GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007.

SHULMAN 2002

Stephen SHULMAN: Challenging the civic/ethnic and West/East Dichotomies in the Study of Nationalism. *Comparative Political Studies* 35/2, 2002, 554–585. DOI: 10.1177/0010414002035005003

VERES 2008

VERES Valér: *Analiza comparată a identităţii minorităţilor maghiare din Bazinul Carpatic. A Kárpát-medencei magyarok nemzeti identitásának összehasonlítóelemzése*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2008. (Műhelytanulmányok 2)

A 2010-es borsodi árvíz fényképes reprezentációja a nyomtatott sajtóban

R. Nagy József

2010. május végén jelentős esőzések indultak a Kárpát-medencében, amelyek hatására intenzív áradás kezdődött a Sajó, a Bódva, a Hernád és a Bodrog vízrendszerében. A kormány veszélyhelyzetet hirdetett ki a megye teljes közigazgatási területére. A rendkívüli árhullám a Bódva menti települések védett részeire is betört, Edelényben utcákat, épületeket öntött el a víz, 24 lakóház dőlt össze. A városban több ezren védekeztek, fogtak össze a veszély elhárítására.¹ Az eseményről minden sajtótermék beszámolt, tízezerrel készültek a sajtófényképek.

Az árvízre való emlékezésben, emlékképzésben és a kollektív emlékezet megtartásában ezek a fényképek nagyon jelentős szerepet játszanak. A felsőzsolcai árvízi képek így a katalizátorai annak a megemlékezésnek, amely a közös, július 4-i dátumnak köszönhetően összefonódva a trianoni gyásznappal a város jelentős eseményévé vált.² A gyásznappal mellett az árvíz emlékezet azonban sokkal inkább szól az összefogás ünnepléséről, mint az elszenvedett károkról. Ugyanezt a szándékot tükrözi az a kiállítás, amit Miskolcon az árvíz fotográfiáiból állítottak össze.³ A képeken azok a sajtófotók domináltak, amelyek a védekezésben részt vevő helyi, megyei és országos vezetők, politikusok árvízi aktivitás közben láthatók, mellettük a károsultak, védekezők csu-

¹ FARKAS-KOMJÁTHY 2013.

² KARDOS Katalin: Emlékezés Trianonra és a 2010-es árvízre. *Borsod Online*, 2020. június 6. Online: <https://www.boon.hu/helyi-kozelet/2020/06/emlekezes-trianonra-es-a-2010-es-arvizre> (Letöltés: 2023.07.31.)

³ CZIFFRA Andrea: Egy hősiesen küzdő város dokumentumai – fotókiállításon a 2010-es árvíz. *Miskolci Napló*, 2022. augusztus 26. Online: <https://minap.hu/cikk/egy-hosiesen-kuzdo-varos-dokumentumai-fotokiallitason-2010-es-arviz> (Letöltés: 2023.07.31.)

pán mellékalakként szerepelnek.⁴

Az árvízi fényképek részei a Halbwachs által megfogalmazott⁵ kollektív emlékezetnek, mely szerint a múlt tehát a társadalom által rekonstruált részleteiben marad meg. Ezek a képek egészítik ki a szóbeli és írásbeli emlékezetet is, s ezek működnek közre az emlékek selejtezésében, s gátolják az „emlékezet eltűnését”.⁶ Ahogyan Kovács Krisztina a szegedi árvíz kapcsán megállapítja, a természeti csapás a város mítoszának legfontosabb identitásképző elemévé vált. Ráadásul úgy, hogy fényképi támogatása közel sem volt teljes.⁷

A természeti katasztrófák során készített fényképek iránt az utóbbi évtizedben megnövekedett a tudományos érdeklődés – talán nem véletlenül a képmennyiség több nagyságrendbeli növekedésének köszönhetően. Lóor és társai olyan adatelemző rendszert hoztak létre, amely a természeti katasztrófák során a szemtanúk, illetve katasztrófaturisták által készített fotográfiák elemzésével a hatékonyabb védekezést segítik elő.⁸ Ez utóbbiak, azaz a katalizmák helyszíneit meglátogató turisták képeit elemzi Wright és Sharpley, a földrengés sújtotta olaszországi L’Aquilában végzett kutatásaira alapozva. A földrengés és az árvíz időbeli egybeesése – 2009 és 2010 – alapot adhat a későbbi összehasonlításokra is. Keats a katasztrófákat fényképező fotóriporterek képi metaforáit az újságszerkesztői szempontok és a kép készítésének szándékai alapján elemzi.⁹

Barta Ágnes a 2013-as árvíz a katasztrófavédelem kommunikációja alapján elemzi. A BM Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság internetes megjelenési helyein fényképalbumok mutatják be az árvízi helyzetet, a védekezés pillanatait. Ezeket a fényképeket a „gyors, pontos és hiteles tájékozta-

⁴ PUSZTAI László: Akik lemaradtak róla. Fotókiállításon a 2010-es árvíz. *Északhírnök*, 2022. szeptember 17. Online: <https://www.eszakhirnok.com/2022/09/17/miskolc-akik-lemaradtak-rola-fotokiallitason-a-2010-es-arviz/> (Letöltés: 2023.07.31.)

⁵ HALBWACHS 1971, 124–128.

⁶ NORA 1999, 142.

⁷ KOVÁCS 2020.

⁸ LOOR–MANRIQUEZ–COSTA–MARÍN 2022.

⁹ KEATS 2010.

tás” szándékával tették közzé.¹⁰ A fényképek stílusa, megformálása a klasszikus, professzionista sajtófotókat idézi. Témájukat tekintve azonban a megrendelő igényei dominálhattak, hiszen azokon javarészt a Belügyminisztérium Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóságának (OKF) munkavégzése, alkalmazott technikái, berendezései láthatók. Több felvétel mutatja be a homokzsákok töltési módozatait, mint a pusztítás esztétizálását.¹¹

Fontos megemlíteni, hogy az árvíz és a hozzá hasonló események a sajtófotográfia ünnepi alkalmai. Az újságok egy részét megtöltő, Boorstin által pszeudoeseménynek nevezett¹² fényképezési alkalmak olyan tevékenységek, amelyek célja a médiavisszhang elérése. Politikusok felavatnak, megnyitnak, szalagot vágnak át, tájékoztatót tartanak, megemlékeznek, találkoznak, beszédet tartanak. Ezek az „én bemutatási” alkalmak, ahogy Goffman nevezte¹³, vizuálisan unalmasak, kilúgozottan sablonosak, propaganda jellegük letagadhatatlan, ezerszer átéltek, s maguk a képkészítők is unják a rögzítésüket. Külön színt ad a jelenségnek, hogy mindez olyan korszakban történik, ahol az újságírás evolúciója a szöveges tartalmak rovására nagy iramban a képes tartalmak felé mozdul el.¹⁴ Sok sajtótermék él azzal a megoldással, hogy képzett fényképészeit olyan munkák elvégzésére küldik, ahol szaktudásuk kamatoztatható, míg a pszeudoeseményeket a jelen lévő újságírók fényképezik.

Az árvívről készített fotográfiák nagyon jelentős csoportját alkotják azok a képek, amelyeken *politikusok szerepelnek* (5., 6., 7., 8., 14., 15. kép). A politikusi paletta egésze fellelhető a képeken: önkormányzati képviselők, kisebbségi képviselők, polgármesterek, járási és megyei vezetők, országgyűlési képviselők, szakminisztériumok tagjai, államtitkárok, miniszterek, a miniszterelnök és az államfő. De megjelennek egyházi vezetők, karitatív szervezetek vezetői, a mentést irányító és végző szervezetek csúcsvezetői is a sajtóképeken.

A politikus ilyen formájú megjelenése egyidős a nyomtatott sajtóval. Szarka Klára fotótörténész párhuzamot von a hétköznapi emberek és a poli-

¹⁰ TÚRINÉ BARTA 2017, 176.

¹¹ BM OKF 2023.

¹² BOORSTIN 1992.

¹³ GOFFMAN 1959, 35.

¹⁴ ADATTO 2008.

tikusok fényképei között, már amennyiben azt professzionalista szándékkal és tudással készítették.¹⁵ Ebben az esetben részletesen megtervezett az a képi közlés, amit a kép a fogyasztója számára közvetíteni szeretne. Ezek a fotográfiák nem a valóságot szeretnék megmutatni, céljuk egy precízen kitalált és felépített, a politikus igényeit szolgáló világ megmutatása. Terence Donovan brit fotográfus szerint „a fényképeken nem az jelenik meg, amit az adott pillanatban látunk. A fotográfia igazi művészete a megtervezett vizuális hazugság.”¹⁶ Egy az árvízet fotózó fényképész elmondta „Mikor [tulajdonos]váltás volt a lapnál, akkor azokról a politikusokat, akiket addig kritikusan fotóztunk, már csak előnyös képeket lehetett készíteni. [...] Nekem mindegy, ahogyan kéri, olyan lesz a kép, akár ellentétes tartalmat is tudok ugyanarról a dolgról lőni [= fényképezni].”¹⁷

Azokon a képeken, amelyeken politikusok szerepelnek, jól azonosítható és általánosításra alapot adó sajátosságok fedezhetők fel. A fotográfiák szinte mindegyike a *diktátor póznak* (6., 7., 8., 14., 15. kép) nevezett kompozíciós sémát követi. Ezekben az esetekben a fényképezőgép – és ezzel együtt a fényképet néző olvasók nézőpontja – a politikus szemvonalának síkja alatt helyezkedik el, azaz a kamera felnéz a politikusra. A magyar nyelvben határozott jelentéssel bíró „felnéz” szavunk jól leírja a viszonyulást. A kép alanya több, nagyobb, értékesebb nálunk, felnézünk rá, csodáljuk, elismerjük, mindeközben elfogadjuk a kép alanyához viszonyított alávetett szerepünket. Az alsó gépállás biopszichológiai, etológiai magyarázatai alátámasztják mindezt, bizonyítva azt is, hogy a jelenség független a kultúrától, biológiai örökségünk részeként működik. A kulturális antropológia által az egyes törzsi vezetőkre használt „big man” kategóriába tartozók esetében sokszor a nagy testméretet is elvárják a vezetőtől, hogy olyan legyen, „akire fel lehet nézni”.¹⁸ Az átlagos, átlag alatti testmérettel rendelkezők ebbéli hátrányát hivatott kielégíteni az alsó gépállás, a diktátor póz.

A 2010-es ajtófotó termés legerősebb ilyen stílusú fényképét a környezetvédelmi államtitkárról készítették. (8. kép) A fotográfia számos nyomtatott sajtótermékben megjelent. A cikk címe – *Nagytakarít: kirúgta az árvíz*

¹⁵ RÉDL 2021.

¹⁶ PRÁKEL 2014, 32.

¹⁷ Részlet a szerző sajtófotográfusokkal készített interjújából.

¹⁸ Vö. BINNEMA 2002; BERGER 1999.

felelősét – és a fotográfia hangulata azonos: egy nagyon erős, határozott, a konfrontációtól sem megijedő, a terepen is otthonosan mozgó vezetőt sugall. Az államtitkárról készített sajtóanyagok ezt követően is hasonló képet közve-títettek róla, hozzátevé, később is ilyen életet élt. A képen látható extrém módon alsó, békaperspektívás gépállást az tette lehetővé, hogy a fényképész egy az áradás okozta suvadásban állt, így feléje magasodik a kép oldalán, vezetői pozíciót elfoglaló, gesztikuláló államtitkár. A kép bal oldalán betekinthe-tünk, egy szokványos diktátor póz rögzítésének folyamatába, láthatjuk egy másik fényképész horizont alatti alakját, az alsó gépállás pozíciójának felvételét.

Szórványosan megjelenik a *felső gépállás* (4. kép) is, amely értelmezé-sére szintén alkalmas egy szó, a „lenéz” összes konnotációjának eleme. Az árvíz szerves része az adománygyűjtés, az adományosztás. A 2010-es foto-gráfia-k között mindkettő megjelenik. Itt található leginkább felső gépállásból készített fotográfia, ahol a károsultak felfelé, a kamera irányába nézve veszik át, várják az adományokat. Esendőségük, alázatuk, hálájuk megmutatása a fényképek üzenete. Ugyancsak az adományosztás gyakori formai eleme a *keretes képszerkesztési* (2. kép) mód. A keretben az adomány, maga a keret pedig az adományosztók. Mindig frontálisan, azaz jól azonosíthatóan a kép nézői felé, akár olyan természetellenes pózban is, hogy testükkel az adomány felé, arcukkal a kamera felé fordulnak. Az én felmutatásának szerénytelen módjában maga az adakozás ténye, az adakozó személye, a tett megvalósulá-sa a képeken fontosabb, mint az adomány. Bár a keretben ott az átadandó, a legtöbbször felismerhetetlen, dobozokba, zsákokba burkolt ajándék, de a hangsúly az azt körítő, dicsekvő emberalakra helyeződik.

Maga a beállítás, mint a legtöbb döntési helyzetben, hatalomban lévő politikusról készített kép *statikus* (2., 5., 7., 8., 14. kép). Ennek pragmatikus okai vannak. Egyrészt egy kép statikussága mindig kiegyensúlyozottságot, nyugodtságot, ezen keresztül hatalmat és erőt sugároz, másképp így sokkal kisebb az esélye egy-egy rosszul sikerül, komikus, negatív értelmezési lehetőségeknek teret adó fotográfia készítésének. Szarka Klára szerint „annyira könnyű egy kamerával jól bánó ember számára, hogy bárkiből hülyét csináljon, [...] éppen becsukódik az egyik szemünk, tátva van a szánk, alulról jön a

fény, és úgy nézünk ki, mint Frankenstein fia”.¹⁹ A kormányzati politikusokról készült képek beállított voltának oka az is lehet, hogy minél statikusabb helyzetben van egy modell, annál könnyebben képes kontrollálni a saját mimikáját, testtartását.

Amíg a műteremben készült politikus felvételekre jellemző a fények tudatos használata (a kemény, irányított, párhuzamos fénynyalábokat használó, hideg spektrumú fények a határozottság, a hatalom érzetét keltik, a nagy kontrasztátfogás férfiasá, markánsá, túlzott használata megalkuvás nélkülivé, kíméletlenné teszi az arcot), addig az árvízi terepen erre nem volt lehetőség. A legtöbbször borús idő, a felhős égbolt szűrt, diffúz fényt hozott létre, ami éppen ellentétes hatást keltett, lágy, finom, érzéki, borúsán szelíd személlé változott a fényképek alanya.

Visszatérő képi megoldás a *rövidülés* (3., 12. kép) alkalmazása. Az indok nyilvánvaló: a folyó partján végzett munkálatok frontálisan nehezen fényképezhetők, mert így vagy a védekezést végzők hátát látnánk, ami kevés információval bír, vagy a vízfolyás ellenkező partjáról kellene a képet készíteni. Az pedig a megduzzadt, néha kiöntött folyók esetében nehézkes, sokszor lehetetlen vállalkozás. Nem is beszélve arról, hogy a teleobjektívek használatát megkövetelő felvételeken az optikai törvényszerűségek következtében sűrített, síkszerű térszerkezet jönne létre. Emellett a rövidülés képileg önmagában is izgalmas, tartalmilag is megfelel a közvetíteni kívánt mondanivalónak. A védekezők hosszú sorát mutatja meg, térbe helyezve a munkát végző embereket. A képmezőben lévő alakok nagysága fokozatosan csökken, majd a távolba vész, érzékeltetve a sokaság, a közösség által végzett erőfeszítés nagyságát. Emellett jól kirajzolhatóan ketté is osztja a képmezőt. Az egyik félen az aktív, tevékeny, hullámozó kontúrú emberek csoportja, a másik félen a homogén, iszapos, síkszerű horizonttal rendelkező víz helyezkedik el.

A *dekomponált* (6., 9., 11., 13., 15. kép) fotók a képeken feszülő izgalmat, a kibillent világ rendkívüliségét hivatottak szimbolizálni. Ezekben az esetekben egy-egy képi elem, legtöbbször a kavargó víz részlet nélküli tömbje uralja a képmezőt, s a szemet igazán vonzó vizuális részek, a kép Barthes-i értelemben punctumjai²⁰ a kép mellékes térrészein, valahol oldalirányban fog-

¹⁹ RÉDL 2021.

²⁰ BARTHES 1985, 34.

lálnak helyet. Az egyensúlyi állapot a kép szemlélőjének az újságcikk írásos mondanivalója által befolyásolt pillanatnyi impresszióin múlik. Ha a védelmi harc vesztesre áll, a részletek nélküli, homogén víztömeg felé billen a kép, ellenkező esetben a sokkal kisebb képi súlyú, de vizuális tartalma miatt jelentősebb emberi alakok felé. Ezzel a szándékkal születtek a *dutch angle*-t (3. kép), a döntött horizontot alkalmazó képek is.

Mind a rövid hírekre, mind az analitikusabb árvízi publikációkra jellemző a *staffázs*alakos (13. kép) képi megjelenítés. A képek staffázsokkal való ellátása ezeréves gyakorlat. Jellemzően a staffázs emberek vagy állatok mellékalakként való elhelyezését jelenti a tájképeken, városképeken az ábrázolás élőbbé tétele és a tér nagyságának érzékeltetése céljából. Az árvízi felvételeken a főtéma a pusztítás, az összedőlő házak, a mindent ellepő víz, szétázott tárgyak, a védekezés kellékei, homokzsákok, gátak. Ezek vizuális élnkítése érdekében jelennek meg mintegy mellékesen, kellékként az ott lévő emberek, szánnivaló állatok, ázott kutyák, macskák. Személyiségük, érzéseik, viszonyuk a világhoz érdektelen a kép számára, egy a funkciójuk: általuk a kép vizuálisan igényesebb legyen, „jobban nézzen ki”.

Azok az árvízi fotográfiák, amelyek 2010-ben a leglátványosabbak közé tartoztak, a *madártávlatban*, repülőgépről, helikopterről készített felvételek, még ma sem hétköznapiak, de erejük csökkent. A légifelvételek készítése az első légifotós, Nadar 19. századi munkássága óta a legkiemeltebb fotografálási alkalmak közé tartozik.²¹ Az isteni szem effektus – mely szerint a lefelé irányuló fényképezőgép képe a mindenhatóság érzetével tölti el a szemlélőt²² – kiegészül mások észrevétlen megfigyelése, a kukkolás atavisztikus, de napjainkban is nagyon erős élményével. A drónok hétköznapivá válása, az így készített felvételek számának több nagyságrendbeli emelkedése, megszokottá válása gyengítette ugyan a légi felvételek hatását, de el nem tűntette. Mindenesetre az ilyen beállítású 2010-es képek átlagossá váltak. Nagyon jól látni rajtuk az előntött terület nagyságát, a védekezés határait, jól elkülönülnek a víz károsította és az érintetlen részek, rendkívül adatgazdagok, alkalmasak tudományos igényű elemzésekre is, s talán a legobjektívebb megközelítést adják. Kívülálló hangulatú felvételek, az egyéni sorsok, apró részletek, embe-

²¹ Vö. BANN 2009.

²² Vö. AMAD 2012.

ri interakciók híján képesek – szó szerint is – távlatba emelni az eseményt.

A kép egyik szereplőjének válla, tarkója mögül készített felvételeket a szakma *ansnittnek*, kontraplánnak, OTS (over the shoulder) kompozíciónak nevezi (9. kép). Ezt a sémát már a fényképezés, a filmkészítés feltalálása előtt is számos műalkotásban alkalmazták, felfedezhető például a holland Vermeer 17., illetve a német Fredrich 19. századi műveiben is. Ez a nézőpont lehetővé teszi a kép közönsége számára, hogy azonosuljon annak alakjaival, köszönhetően annak, hogy ugyanabban a vizuális élményben részesül, mint a képen szereplő alanyok. Mivel az ansnittek a mozgóképi közlések állandó szereplői, mindenki nagy számban látott már ilyet. A kép tartalmának feldolgozása így nem nehézkes, nem ütközik akadályokba a nézők egy-egy karakterrel való azonosulása, ezen keresztül a kép tartalmának manipulálása gyorsan végbemegy. Az ottlét, jelenlét, tevékeny részvétel, az aktivitás érzete a passzív újságolvasó számára is elégtételt eredményez – azt érezheti, megtette, amit megtehetett.

A képek egy része a *vonulás* (1., 6., 15. kép) kategóriájába tartozik. Ezen a felvételeken a kép nézője felé, azaz a fényképész irányába frontálisan haladó csoportok láthatók. Legtöbbször komor, határozott, erőt sugározó arccal, szinte kivétel nélkül a körülményeknek megfelelő felszerelésben, összetartozó csoportot képezve közelítenek felénk. A vonulás szüzséje mind a játékfilmekben, mind a fotográfiában nagy hagyományokkal bír. Akár műfaji, akár alkotói filmek alkalmazzák ott, ahol egy összetartozó közösség, egy csapat áll szemben ellenséggel, megoldandó problémával, vésszel. *A hét szamurájon* és *A hét mesterlövész*től kezdve az *Armageddonon* át a *Becstelen brigantyon* és az *Ocean's Elevenen* keresztül egészen a szuperhősös filmek garmadájáig, a halászos, aranybányászos, motorépítő, kincskeresős dokumentumfilmek tucatjaiig minden csapat vonul. Ezen filmeknek a plakátjai is a vonulást jelenítik meg, a csapat megállathatatlanul halad előre.

A vonulás a fotóművészetben talán leginkább egy korszakos jelentőségű fényképen, Helmut Newton *Sie kommen!* (Jönnék!) című 1981-es képén látható. Ezen először elegáns ruhakollekciókba öltözött, majd meztelen női alakok vonulását láthatjuk.²³ Newton meg is indokolja a csoportos póz hasz-

²³ KOETZLE 2003, 142–151.

nálatát: „Az én nőim mindig győzedelmesek.”²⁴ S ez az oka annak is, hogy árvízi sajtófotókon gyakran láthatjuk a kompozíciót. A víz felett győzedelmeskedő közösség, szakmaiság, eltökéltség jelenik meg ezeken a felvételeken.

Mint ahogyan ez a védekezésben résztvevők *védőöltözeteiben* (1., 5., 6., 7., 11., 15. kép) is megjelenik. Nem csupán az árvízi szakemberek, katasztrófavédelmi dolgozók, tűzoltók, katonák és rendőrök viselnek ilyen ruházatot, hanem majd' minden a helyszíntre látogató politikus is. A minisztereken, miniszterelnökön is hasonló öltözet látható. Némely esetben az új, sohasem használt védőöltözet, szembeállítva a tényleges védekezést folytatók sáros, gyúrótt, elnyútt ruházatával groteszkké teszi a jelenetet. A fényképek mögöttes olvasata nem a közös erőfeszítésben részt vevő vezető képét erősíti, hanem a helyszínt politikai célzattal meglátogató, az öltözkét össze sem piszkító (5., 6., 7., 15. kép), majd onnan távozó elite utal.

Más kategóriába tartoznak a helyi vezetők, polgármesterek, akik a fotográfiaikon leggyakrabban ápolatlanul, törődötten jelennek meg, kisstílusúak, de lokálisan fontos intézkedések közben láthatók (hová álljon a homokot szállító teherautó). (14. kép) A védőöltözet felmutatása a küzdelem komolyságát hivatott hangsúlyozni, ikonográfiai programjában azonos a harci öltözettel. A sorsdöntő megmérettetés előtt állók, a komoly ellenféllel megküzdeni kényszerültek attribútumai ezek.

A döntési pozícióban lévő vezető, illetve az őt kísérő, körülvevő beosztottak örök témái a képeknek. Többször éves múltra tekintenek vissza a *hadvezér és tábornokai* (6., 7., 8., 14., 15. kép), az uralkodó és alattvalói, illetve napjainkban a főnök és kísérete képi témái. Magát a képi programot tízezres nagyságrendben igazolják festmények, szobrok, grafikák, fényképek. A hadvezér tábornokai körében ikonográfiájának illusztrálására talán egy festmény-páros a legalkalmasabb. A borogyinói csata résztvevőinek táborát több festmény is megörökítette, köztük Verescsagin: *Napoleon Borogyinó közelében* című, illetve Sepeljuk: *Kutuzov a borogyinói csatában* című alkotásával. A kompozíciók, a közölni kívánt mondanivaló annak ellenére ugyan-

²⁴ A fotós, aki megrontotta a divatot: Helmut Newton 100. *Glamour*, 2020. október 31. <https://www.glamour.hu/monitor/a-fotos-aki-megrontotta-a-divatot-helmut-newton-100/55vfpek> (Letöltés: 2023.08.08.)

olyan, hogy a két ellentétes oldalt mutatja meg, s nagyban hasonlítanak a 2010-es árvíz vezetőit ábrázoló fotográfiákhoz.

Ezeken a képeken központi alakként jelenik meg a vezető, a helyzet komolyságához mérten gondterhelten, de közel sem megroskadva a feladatok súlya alatt. Körülötte a segítői, önmagukban is hatalommal bíró emberek, akik készségesen várják utasításait, irányításra várnak. A képek jellemzően egyvektorúak, azaz az alárendelt személyek arrafelé néznek, amerre a vezető, vagy a vezető arcát, mozdulatait figyelik, készen az azonnali beavatkozásra. Jellemzően a vezető nem konkrét térrészt szemlél, tekintete a feladat nagyságát szimbolizálón a távolba réved. Hosszú távon tervez, nagy léptékben gondolkodik, stratégiai döntést hoz (6., 8., 15. kép).

Az emberek és a víz viszonyát megmutató képek többsége két karakteres halmazba sorolható. Az egyikben az áradat mellett emberek nagy csoportja látható, apró alakok hangyaszerű sokasága tevékenykedik, lapátol, zsákot rak, menekít (3., 11. kép). Tömegükben is képesek vizuális ellensúlyt képezni a vízzel szemben, s egyben az összefogás, a közösséggé alakulás szimbólumai. A társadalmi innovációkkal foglalkozó szakirodalom az árvízveteként a közösségszervező erők közül az egyik legjelentősebbnek.²⁵ A hosszabb időlefutású kataklizma lehetőséget ad, sőt, kényszerít arra, hogy a problémát közösen, az addigi félreértéseket háttérbe szorítva, a megértésre alapozva oldjuk meg. A másik képtípus az egyént heroizálja. Itt a hatalmas víztömeggel szemben egyetlen, jellemzően elenyészően apró, esendő, gyakorta öreg, elesett, gyermekkorú alak áll szemben.

Az esemény különlegességét és egyediségét, s ha nem volna önmagában mindez tragikus, jól érezhetően a komikumát hivatottak megjeleníteni azok a felvételek, ahol használati tárgyak, eszközök a tőlük *idegen közegben* (9., 10. kép) láthatók. Rendszeresen és nagy számban jelenik meg a vízben történő kerékpározás témája. A belső égésű és elektromos motorral hajtott járművek, amennyiben azok nem speciálisan felkészítettek, károsodnak vízben történő használat során. A kerékpárok nem, ráadásul az előbbiekhöz képes olcsók is, így árvíz esetén való használatuk logikus választás. A vízzel elöntött területek legjelentősebb közlekedési eszközévé a kerékpár vált.

Ugyancsak furcsa érzést kelt minden utcákon, tereken, lakott térségen

²⁵ KOZMA 2019, 13.

belül megjelenő vízi jármű. Csónakok, tutajok, kishajók, gumi alkalmatosságok. A két önmagában semleges képi elem – a vízi jármű, illetve a megszo-
kott utcakép – együtt képi izgalmat teremt. A meghökkentő jelenség és a
háttérben bújó emberi tragédiák között képileg nem ábrázolt feszültség jön
létre, s ez adja ezen képek tragikomikus izgalmát. Az árvízi képekből hiány-
zik a *képi humor*, s bár a helyzet rengeteg groteszk, abszurd, s emiatt mo-
solyra készítő fotográfia elkészítésére adna lehetőséget, ezek a nyomtatott
sajtótermékekben még nyomokban sem jelennek meg.

A kategória kétségkívül leglátványosabb képei a miskolci Auchan áru-
házban készültek. Az üzletet a Sajó árterébe építették, így a 2010-es áradás-
kor az épületet is elöntötte a víz. A sajtóban ugyan nem jelentek meg hivatá-
sos fényképészek által készített képek, az Auchan elzárkózott ezek megmuta-
tásától, de feltehetően a dolgozók, a mentésben részt vevők által készített
amatőr felvételek napvilágot láttak. Ezeken a megszo-
kott hipermarket belsőt
barna, hullámzó víz fedti el, csak csónakon volt lehetséges a tejespultok és a
kasszák között közlekedni. Említést érdemel az a tény is, hogy az áruház újra
nyitását követően a vásárlók keresték a legmagasabb vízszint jeleit. Miskolc
városában erre a vízszintjelölésre több előkép is fellelhető. Az 1878-as árvíz
magasságát több száz szintjelző örökítette meg, mára csak pár maradt, leg-
ismertebb ezekből a Megyeháza vagy a Miskolci Nemzeti Színház falán talál-
ható.

A sajtófotográfia művelői és fogyasztói mellett a társadalomtudományi
fotózásban résztvevőket ugyanúgy megosztja a *nyomorfotózás* jelensége.
Művelői szerint a fénykép akkor jó, ha sokkoló hatással bír, felrzza a néző-
jét, s ezt leginkább az emberi tragédiák kendőzetlen, nyers, akár brutálisan
őszinte megmutatásával lehet elérni. Ebben a rendszerben egy fotográfia
akkor bír nagyobb értékkel, ha a képen látható szenvedés, nyomor, elesett-
ség, kín is nagyobb. A nyomorfotózási vetélkedésben részt vevő fényképe-
szek ösztönözve érzik magukat arra, hogy ne az általánost, átlagost mutas-
sák meg, mindenképpen igyekezzenek a helyszínen megtalálni a legfelkava-
róbb témát, kompozíciót. A fényképen látható nyomor mértéke egyenlővé
válk a fénykép értékével.

A sajtófotósokat összefogó nemzetközi szövetség, a *National Press Pho-
tographers Association* etikai kódexe több pontban is foglalkozik a terepen

történi fényképezés témájával.²⁶ A 2. pontban a képek színpadias, pozórködű beállítását, a 3. pontban a sztereotipizált, kontextusából kiragadott képek, a nyomorfotók készítésének veszélyeire hívja fel a figyelmet.

Az 1930-as években Rooseveltnél „New Deal” nevű gazdasági reformjának támogatására elkészített 270 ezer nyomorfotó²⁷ funkciója a program segítése volt, elfogadták a szükségességét. A jelenség ellen már az 1930-as években fellépett a Kassák-kör. Maga Kassák is tiltakozott az ellen, hogy a fotográfiát a kommunista ideológia szellemében fegyverként használják, s elsősorban a szegénységet, a nyomort örökítsék meg, minek következtében a képek sematikus, csak a sokkhatásra törekvő nyomorfotókká váltak.²⁸ Minden küzdelem ellenére azonban a nyomorfotózás ma is létezik, a 2010-es borsodi árvíz sajtófényképei között is fellelhető számos példánya. Több sajtófotós is megerősítette, hogy mindig a szerkesztői elvárásoknak – javarészt sablonoknak – megfelelően készítik el a fényképet, annak ellenére, hogy képesek lennének más megközelítésre is. „Egy idő már el sem készítettem a képváriásokat, főleg melő, előre tudtam, a szerkesztő mit fog kiválasztani [...] na, itt a hiteles árvízi kép!”²⁹

Bibliográfia

ADATTO 2008

ADATTO, Kiku: *Picture perfect. Life in the age of the photo op*. Princeton, Princeton University Press, 2008.

ALBERTINI 1997

ALBERTINI Béla: *A magyar szociófotó története a kezdetektől a második világháború végéig*. Budapest, Magyar Fotográfiai Múzeum, 1997.

AMAD 2012

Paula AMAD: From God's-eye to camera-eye. Aerial photography's post-humanist and neo-humanist visions of the world. *History of Photography*, 36/1, 2012, 66–86. DOI: 10.1080/03087298.2012.632567

²⁶ NPPA Code of Ethics.

²⁷ A képek jelentős része a *The Library of Congress* flickr oldalán is elérhető. Online: https://www.flickr.com/people/library_of_congress/ (Letöltés: 2023.08.13.)

²⁸ ALBERTINI 1997, 101–130.

²⁹ Részlet a szerző sajtófotográfusokkal készített interjújából.

BANN 2009

Stephen BANN: "When i was a photographer". Nadar and history. *Photography and Historical Interpretation* 48/4, 2009, 95–111.

BARTHES 1985

Roland BARTHES: *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*. Ford. FERCH Magda. Budapest, Európa, 1985.

BERGER 1999

Thomas BERGER: *The return of little big man*. Boston, Little Brown & Co., 1999.

BINNEMA 2002

Theodore BINNEMA: Old Swan, Big Man, and the Siksika Bands, 1794–1815. *The Canadian Historical Review* 77/1, 1999, 1–32.

BOORSTIN 1992

Daniel J. BOORSTIN: *The Image. A Guide to Pseudo-Events in America*. New York, Vintage Books, 1992.

BM OKF 2023

BM Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság facebook-oldala, 2023. Online: <https://www.facebook.com/bmokf.hivatalos> (Letöltés: 2023.07.31.)

FARKAS–KOMJÁTHY 2013

FARKAS Péter–KOMJÁTHY László: árvízvédekezés és káresemények a 2010. évi bódvai árvizeknél. *Hadmérnök* 8/4, 2013, 84–103.

GOFFMAN 1959

Erving GOFFMAN: *Presentation of Self in Everyday Life*. New York, Doubleday Anchor, 1959.

HALBWACHS 1971

Maurice HALBWACHS: Az emlékezet társadalmi keretei (részlet). Ford. LAKATOS Mária. In: *Francia szociológia (Válogatás)*. Szerk. FERGE Zsuzsa. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971, 124–131.

KEATS 2010

Patrice A. KEATS: The moment is frozen in time. Photojournalists' metaphors in describing trauma photography. *Journal of Constructivist Psychology* 23/3, 2010, 231–255. DOI: 10.1080/10720531003799436

KOETZLE 2003

Hans-Michael KOETZLE: *Fotóikonok, 2. 1928–1991*. Ford. GÁLVÖLGYI Judit. Budapest–Köln, Taschen, 2003.

KOVÁCS 2020

KOVÁCS Krisztina: „Ez a csapás felért egy háborúval”. Anekdoták a szegedi nagyárvíz történetéből I-II. *Tiszatáj Online*, 2020. október. Online: <https://tiszatajonline.hu/semleges/kovacs-krisztina-ez-a-csapas-felert-egy-haboruval> (Letöltés: 2023.07.31.)

KOZMA 2019

KOZMA Tamás: Társadalmi tanulás és közösségi megújulás. *Korunk* 3/5, 2019, 10–18.

LOOR–MANRIQUEZ–COSTA–MARÍN 2022

Fernando LOOR–Manuel MANRIQUEZ–Veronica Gil COSTA–Mauricio MARÍN: Feasibility of P2P-STB based crowdsourcing to speed-up photo classification for natural disasters. *Cluster Comput* 25/6, 2022, 279–302. DOI: 10.1007/s10586-021-03381-6

NORA 1999

Pierre NORA: Emlékezet és történelem között - A helyek problematikája. Ford. K.HORVÁTH Zsolt. *Aetas* 14/3, 1999, 142–158.

NPPA Code of Ethics.

NPPA Code of Ethics. Online: <https://nppa.org/resources/code-ethics> (Letöltés: 2023.08.05.)

PRÁKEL 2014

David PRÁKEL: *Kompozíció*. Ford. BAKI Ádám–HERHOFF Katalin. Budapest, Scolar Kiadó, 2014.

RÉDL 2021

RÉDL Boglárka: Turkált ing és drámai fények: miért úgy fotózzák a politikusokat, ahogy? *Azonnali.hu*, 2021. augusztus 29. Online: https://azonnali.hu/cikk/20210829_turkalt-ing-es-dramai-fenyek-miert-ugy-fotozzak-a-politikusokat-ahogy (Letöltés: 2023.08.05.)

TÚRINÉ BARTA 2017

TÚRINÉ Barta Ágnes: Történelmi árvíz hazánkban – A 2013-as dunai árvíz katasztrófavédelmi kommunikációja. *Hadmérnök* 12/1, 2017, 169–179.

WRIGHT–SHARPLEY 2018

Daniel WRIGHT–Richard SHARPLEY: The photograph: tourist responses to a visual interpretation of a disaster, *Tourism Recreation Research* 43/2, 2018, 161–174. DOI: 10.1080/02508281.2017.1409921

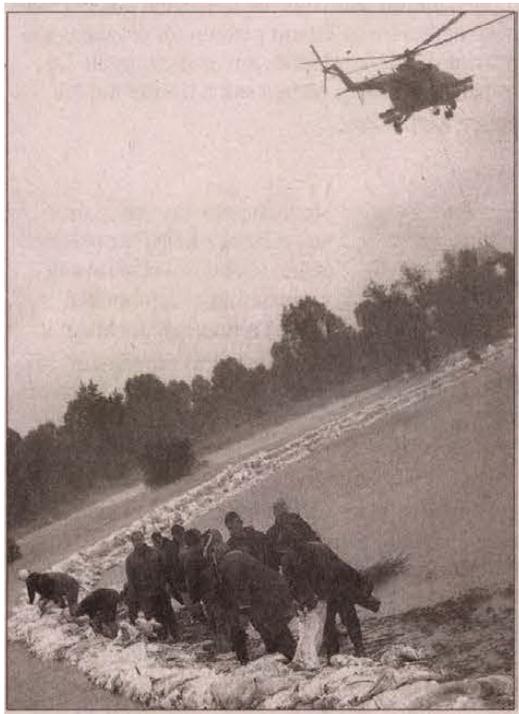
Képek

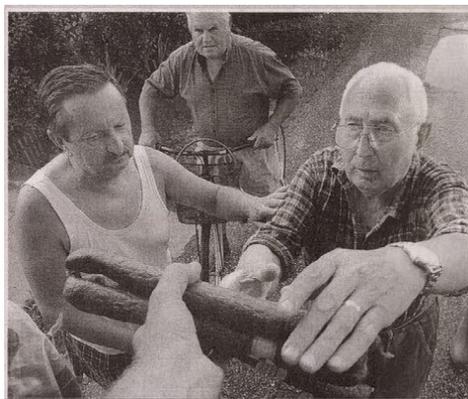
1. kép (Tolnai Népszáság, 2010. június 6. 4.)

2. kép. (Új Néplap, 2010. július 10. 4.)

3. kép. (*Petőfi Népe*, 2010. december 31. 7.)

4. kép (*Petőfi Népe*, 2010. június 14. 5.)

Rabl József, Navracsics Tibor és Ódor Ferenc a sajtócelegi védekezés helyszínén

FOTÓ: TOLCSKAI LÁSZLO

5. kép (*Magyar Nemzet. Látó-Tér*, 2010. június 2. 5.)

Orbán Viktor és Pintér Sándor tegnap Edelényben tájékozódott

FOTÓ: CSUDAS SÁNDOR

6. kép. (*Magyar Hírlap*, 2010. június 5. 20.)

Élőcsesztő helyzetben... Edeklényben Orbán Viktor személyesen próbálta bátorítani az embereket, s azt mondta, túl kell élni ezt az időszakot...

7. kép. (*Dunántúli Hírlap*, 2010. június 5. 11.)

Illés Zoltán államtitkár terepszemlén. Átereszek, tározók kellene

8. kép. (*Tolnai Népszáság*, 2010. július 30. 8.)

A Csongrád megyei vízgyűesek a kritikus helyzetű Edényben is legények a gáton. FOTÓ: ATIKÓVIZIG

9. kép. (Délmagyarország, 2010. május 22. 3.)

Ők legalább a vízben gázolva még tudnak valahogy közlekedni. Rengeteg út járhatatlan a térségben

10. kép. (Petőfi Népe, 2010. június 7. 7.)

Tűzoltók dolgoznak a Bódva patak átázott töltésén Edelényben. Országszerte több mint 770 kilométeren tart az árvédelmi készültség, ebből 130 kilométeren, a Sajón és a Hernádon rendkívüli a készültség mértéke. MTI-FOTÓ: VAJDA JÁNOS

11. kép. (Délmagyarország, 2010. május 19. 2.)

Edelényben segítettek. Tarnabodon egy óra leforgása alatt harmincan jelentkeztek önkéntesnek, hogy kivegyve részét az árvízi védekezésből.

12. kép. (Heves Megyei Hírlap, 2010. június 8. 4.)

Lapis István egy éve költözött ide feleségével és gyermekével. A házon nincs biztosítás. FOTÓK: KARNOK CSABA

13. kép. (Délmagyarország. Napraforgó, 2010. június 12. 12.)

14. kép. (Barikád 2/23, 2010, 6.)

Az éjszakai gátszakadást követően tegnap reggel Edelénybe utazott Orbán Viktor miniszterelnök és Pintér Sándor belügyminiszter. A kormányfő szerint sem pénzben, sem a védekezéshez szükséges eszközökben, sem emberi erőforrásban nincs hiány

FOTÓ: HEGEDŰS MÁRTA

15. kép. (*Magyar Nemzet*, 2010. június 5. 1.)

Design gondolkodás, „vad” problémák és társadalmi innováció¹

Szabó-Tóth Kinga

Bevezető

A 20. század végén és a 21. század elején az emberiség számos olyan kihívással szembesült, amelyek miatt úgy érezhetjük: kiszolgáltatottságunk egyre csak növekszik. Ulrich Beck *A kockázati társadalom – út egy másik modernitásba* címmel megjelent könyvében veti fel, hogy a modernitás együtt jár olyan globálisan érkező és megjelenő kockázatokkal, melyek a fent említett bizonytalanság-érzetet fokozzák.² Olyan kihívásokról van szó, melyek nem köthetőek időhöz és térhez, nehezen megfejthetőek és nehezen illeszthető rájuk az okság és felelősség kérdése.

A fentiek miatt is felmerülhet a kérdés: vajon a posztmodern társadalom, mint egyfajta permanens krízisben lévő írható le? Paul Reitter és Chad Wellmon 2021-ben megjelent könyvükben³ azt állítják, hogy valójában az egész emberiség történetére tekinthetünk úgy, mint az értelemkeresés történetére, azaz a bizonytalan és törékeny emberi lét megtöltésére biztosnak hitt/vett tartalommal. Ebből a nézőpontból valójában az emberi lét maga egy folyamatos küzdelem a „semmi” és a „valami” között. A kérdés ebben az esetben az, hogy vajon hogyan birkózunk meg ezekkel egyéni, közösségi és társadalmi szinten? Vajon milyen probléma-megoldási stratégiáink léteznek kritikus helyzetek, válságok feloldására, megoldására?

¹ A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg.

² BECK 2006, 23.

³ REITTER–WELLMON 2021, 23.

Hankiss Elemér és Kopp Mária úgy találták, hogy a magyar társadalom a tanult tehetetlenség jelzőjével írható le.⁴ Eszerint a magyar néplélek jellegzetessége a megoldások helyett a problémák „elkenése”, azokra érdemben való nem reagálás, nem proaktívan, csak (jó esetben) reaktívan, de leginkább a dolgok elszenvedéseképpen. E, mondhatni zsigeri megoldás helyett ajánlják a tanult tehetséget, vagyis azt, hogy - ahogyan Hankiss több írásában és vele készített interjúbán is kifejti - hagyjunk fel a panaszkodással és legyünk leleményesek egy-egy kritikus helyzet megoldásában.

Hogyan lehet leleményesnek lenni? Hogyan lehet proaktív módon reagálni a krízisre, a bizonytalanságra? Azoknak a megküzdési stratégiáknak a révén, melyeket Erikson,⁵ Caplan,⁶ valamint Lazarus és Folkman⁷ írtak le és amelyek úgy jellemezhetőek, mint adaptív megküzdési módok.

Mi köze mindezeknek a design gondolkodáshoz, a „vad” problémákhoz és a társadalmi innovációkhoz? 1973-ban jelent meg Rittel és Webber *Dilemmas in General Theory of Planning* című tanulmánya, mely a társadalmi folyamatok tervezése számára hatalmas tanúságokkal szolgál. A cikkben a szerzők különbséget tesznek úgynevezett szelíd és vad problémák között. Az előbbieket, mint írják jól strukturáltak és megoldhatóak, az utóbbiak viszont nem jól strukturáltak, nem létezik egyetlen jó megoldásuk, hiszen sokszor azt sem tudjuk, hogy mi a valódi probléma, vagy az miként és hogyan tehető kézzelfoghatóvá. A szerzők szerint a legtöbb társadalmi kihívás valójában „vad” vagy más néven „gonosz” probléma. És mit lehet kezdeni a vad és gonosz problémákkal, melyek nehezen körvonalazhatóak, és melyeknek nincsen egyetlen jó megoldása? A design gondolkodást, vagyis tervezői gondolkodást felhasználva alternatív megoldások egész sorát lehet rájuk adni, olyanokat, melyek mindegyike lehet jó. Az egész folyamatot pedig a társadalmi és közösségi tervezés szolgálatába állítva össze lehet kapcsolni olyan innovatív, újszerű megoldásokkal, melyek a társadalmi innováció területére vezetnek bennünket.

Melyek a közös pontok tehát a design gondolkodásban, a vad problémák adta kihívásokban és a társadalmi innovációkban? Az, hogy mindegyik

⁴ KOPP 2008, 32.; HANKISS 1980, 50.

⁵ ERIKSON 1965, 60.

⁶ Idézi: OLÁH 2021, 45.

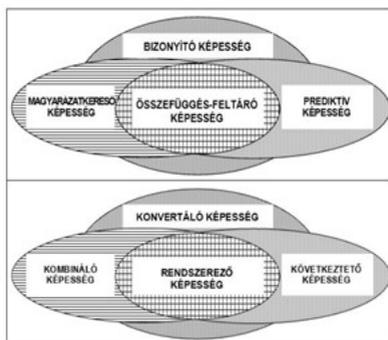
⁷ LAZARUS-FOLKMAN 1988, 470.

fontos eleme a divergencia, az egyetlen optimális megoldás helyett az alternatívák keresése, az emberközpontú tervezés, a felhasználói igények figyelembevétele (amely lehet egy helyi közösség, csoport, így értelmezhető közösségi tervezésként is), egy sajátos, empatikus hozzáállás, valamint a megoldásfókusz és a kreativitás.

A tanulmány a fenti három koncepció összefüggéseire mutat rá. Az írás jelentősége abban áll, hogy összekapcsolja a design gondolkodást a társadalmi innovációk generálásának folyamatával és ezekre - saját válogatással - olyan tervezési módszereket ajánl, melyeket a coaching, a közösségi tervezés, a tervezői gondolkodás és a közösségi tervezés módszertanából állít össze. A tanulmány másik jelentősége, hogy a mikro- (egyéni), mezo- (közösségi, illetve csoportszint), valamint makroszinten generálható változások facilitálásának szempontjait együttesen veszi figyelembe, azaz az itt bemutatott módszerek mindhárom szinten alkalmasak lehetnek változások elindítására.

Gondolkodás és design gondolkodás

A legmagasabb szintű megismerési (kognitív) folyamat a gondolkodás. A behaviorista elmélet szerint a gondolkodás valójában maga a viselkedés. Az embernek ez a funkciója teszi lehetővé a beszédet, a fogalmak elsajátítását; a szabályok megfogalmazását; a problémák megoldását és a következtések levonását.

1. ábra: A gondolkodás összetevői⁸

⁸ Forrás: NAGY 2020, 231.

A gondolkodás a fenti ábrán látható módon, nyolcféle kognitív képességgel valósulhat meg: négy értelmező (fenti területek) és négy tapasztalati szintű (lenti területek) képességgel.

A gondolkodás hármas funkcióval bír:

1. Asszociáció: gondolatok, képzetek, élmények egymáshoz kapcsolása (cél nélkül).
2. Problémamegoldás: a dolgok lényegének, összefüggéseinek feltárása, már ismert dolgok lényegének és kapcsolatainak tisztázása, az ismeretek tudása.
3. Megértés: a dolgok lényegének, összefüggéseinek feltárása.

A gondolkodás lehet konvergens vagy divergens. A konvergens gondolkodás esetén a megoldás felé logikus lépésenként haladunk. Ez a gondolkodásmód a fentiekben már említett szelíd problémák megoldására alkalmazható. A divergens, vagy széttartó gondolkodás ezzel szemben heurisztikus jellegű, több alternatívát is kínál és nem biztos, hogy van egyetlen jó megoldása a problémának. Korábban láttuk, hogy ez a gondolkodás a vad problémák esetében kiváló lehet.

Joy Paul Guilford 1950-ben megjelent cikkében valójában a divergens gondolkodásról és design gondolkodásról ír, amikor ezt a definíciót adja a kreativitásra: „A kreativitás alkotóképességet, teremtőképességet jelent, amely során a különféle képességek szerveződése lehetővé teszi az elszigetelt tapasztalatok összekapcsolását, újszerű értelmezését és új formában történő megjelenését.⁹ A kreatív gondolkodás jellemzője az alkotóképesség, teremtőképesség, amelynek során a különféle képességek szerveződése lehetővé teszi az elszigetelt tapasztalatok összekapcsolását, újszerű értelmezését és új formában történő megjelenését.

A kreatív elme jellemzői:

- Divergens gondolkodás
- Valamit több oldalról képes szemlélni
- Egyszerre több megoldást képes meglátni
- Problémaérzékenység
- Könnyed gondolkodás (szavak, gondolatok gyors összekapcsolása)
- Rugalmas gondolkodás

⁹ GUILFORD 1950, 444.

- A gondolkodás eredetisége (szokatlan megoldások)
- Változásra törekvés
- Merészség, impulzivitás és nyitottság
- Nonkonformizmus és a tekintély megkérdőjelezése
- Gyors, rugalmas és spontán reakálás új helyzetekre

A design thinking, vagy design gondolkodás, illetve tervezői gondolkodás az 1960-as évektől a design szakmából kiindulóan nyert egyre nagyobb teret olyan ágazatokban és körökben, amelyek magától a design szakmától teljességgel különböző területeken mozogtak. Így az 1980-as és 90-es években átszivárgott ez a gondolkodás az üzleti életbe, a szervezeti kultúra területére, majd egyre inkább olyan szervezetek, közösségek tevékenységi körét is érintette, melyek úgynevezett tanulószervezetként határozzák meg magukat.

1987-ben írta meg Peter G. Rowe *Design Thinking* című könyvét, mely a Cambridge University Press gondozásában jelent meg. A könyv az építészet és a várostervezés területein mutatta be ennek a módszernek a működését. 1991-ben alakult meg az IDEO nevű szerveződés, amely már a tervezői gondolkodás széleskörű használatának modelljét építette fel. 1982-ben *Designerly Ways of Knowing* című cikkében Nigel Cross fogalmazta meg, hogy lényegében mindent, ami körülvesz minket meg kellett tervezni. A tudomány, a művészet és a design kéz a kézben járnak őszerinte, mivel mind hozzájárul az emberi kognitív képességek kibontakoztatásához. A tudomány szerint azáltal, hogy olyan dolgok között talál hasonlóságokat, amelyek látszólag különböznek (modell-alkotás, törvények felállítása stb.), a művészet szerint különbséget tesz olyan dolgok között, amelyek látszólag teljesen egyformák (különleges ábrázolásmódja ugyanannak a dolognak, többféleképpen), a design pedig láthatóvá tesz addig láthatatlan dolgokat, azaz formába önti azokat.

Valójában tehát a design gondolkodás esetén egy agilis eszközről és gondolkodásmódról is szó van egyszerre. Kreatív probléma-megoldási folyamat, amely proaktív módon reagál a gazdasági-társadalmi környezetből fakadó igényekre, újszerű megoldások segítségével. Központi eleme ezeken kívül a felhasználókkal való folyamatos kapcsolódás és az, hogy a megoldásokra fókuszál elsősorban. A design gondolkodás a magánélet és a személytervezés eszköze is manapság, nem vételen, hogy a coachingban, illetve

egyéb humán-tanácsadási folyamatokban is gyakorta alkalmazzák. Annál is inkább, mert ezek a tevékenységek is építenek erre a módszerre, mint olyanra, amely igazán hatékony és újszerű a felmerülő problémák újrafogalmazása, újfajta megközelítések keresése, valamint kreatív megoldások, alternatívák kidolgozása tekintetében. A design gondolkodás különösen akkor lehet eredményes, ha olyan helyzet adódik, melyben nincsenek előre megírt és működő bevált receptjeink vagy pedig ezek csődöt mondanak.

A design gondolkodás négy szabálya:

1. A design gondolkodás emberközpontú, hiszen minden ilyen típusú tervezői folyamat mögött az ember áll.
2. A kételkedés elkerülhetetlen, azaz a „termék” folyamatos fejlesztés során érlelődik.
3. Minden design valójában egy újratervezési folyamat eredménye. A körülmények változhatnak, de az emberi szükségletek mindig ugyanazok.
4. A tervezés eredménye kézzelfogható kell, hogy legyen. Ez szükségyszerű, mivel a design gondolkodás állandó párbeszédben van a felhasználóival és a visszajelzés csak úgy lehetséges, ha van egy „termék”, amiről beszélni lehet.¹⁰

Desing gondolkodás és vad problémák

A design gondolkodás elengedhetetlen kelléke, hogy kilépjünk a megszokott megoldásokból és annyiféle megoldást térképezzünk fel, vagy mutassunk fel, amennyi csak lehetséges. Lényege tehát a kísérletezés. Főleg, mint korábban is írtunk erről, olyan problémák megoldására alkalmas, amelyek úgynevezett vad problémák („wicked problems”), azaz igazi kihívást jelentő kérdések.

A vad probléma, mint a bevezetőben már utaltunk rá, elsőként Rittel és Weber közösen írt cikkében, amely 1973-ban jelenik meg, amelyben a szerzők felvetik, hogy vannak úgynevezett szelíd problémák, melyeknek van optimális megoldása és általában jól strukturáltak és vannak a gonosz, vad problémák, melyek az előbbieket ellenkezői.¹¹ A vad problémák megismerése oszcilláló, azaz a gondolkodást róluk nem lehet végérvényesen befejezni, csak egy ponton abbahagyni.¹² Amennyiben tehát makacs, gonosz és össze-

¹⁰ STEVENS 2023.

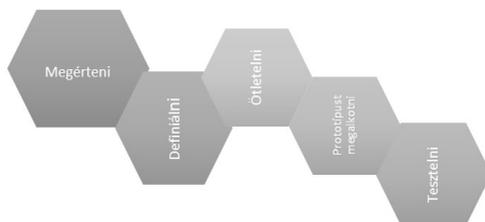
¹¹ RITTEL-WEBBER 1973, 155.

¹² RITCHEY 2013, 2; KERÉKES-MÁTAY 2022, 25.

tett a probléma és a hagyományos módszerek nem alkalmasak a kezelésükre, érdemes a design gondolkodást segítségül hívni.

A desing gondolkodás lépései

A Stanford d.school szerint a tervezői eljárás elemei a következő modellben foglalhatók össze.

2. ábra: A design gondolkodás lépései¹³

1. fázis: Megérteni: ítélkezésmentesen arra törekedni, hogy a jelenség hátterét minél jobban megértjük és a problémát minél szélesebb értelemben feltárjuk.
2. fázis: Definálni: a szereplőket, a tárgyat, a célt, a kockázatokat és veszélyeket és magát a kihívást.
3. fázis: Ötletelni: Minden ötletet, megoldást, alternatívát „bedobni” ítélkezésmentesen, „mi lehet még” alapállással és aztán priorizálásuk.
4. fázis: Prototípust elkészíteni: A fejünkben lévő ötletek realizálása. Prototípus vagy „termék” bármi lehet szinte: egy írásbeli munka elkészítése, egy modell, egy tevékenység, bármi. Ebben a fázisban is lehet hibázni és a hibákból tanulni. Itt a hangsúly a megoldás-központú tervezésen van.
5. fázis: Tesztelni: Azt a célt szolgálja, hogy visszajelzést kapjunk a „termékről” annak érdekében, hogy az egyre jobb és jobb legyen, minél inkább szolgálja a felhasználók igényeit. A Stanford d.school szerint tervezz teljes hittel abban, hogy igazad van és tesztelj teljes abbéli hittel, hogy mégis tévedtél.

Az egész folyamat pedig előlről kezdhető, újból és újból, egyfajta iteratív jelleggel.

¹³ SONNENBURG 2017, 106.

Társadalmi innovációk és design gondolkodás

A társadalmi innovációknak – a műszaki, technikai innovációk képest – jellemző sajátosságai közé tartozik, hogy alapvetően a humán potenciál megújítására koncentrálnak, nem kiemelt kutatási laboratóriumokban, hanem a hétköznapi műhelyekben keletkeznek, elméletük a gyakorlati tapasztalatokból formálódik, széleskörű társadalmi összefogást igényelnek. A társadalmi innovációk elsősorban olyan társadalmi kihívásokra reagálnak, mint a területi egyenlőtlenségek, a társadalmi integráció elősegítése, egy adott térségben élők életminőségének javítása, a helyi identitás erősítése, a kreatív problémamegoldó gondolkodás erősítése, a közösségek fejlesztése, a generációk közötti erőforrás-áramlás és kapcsolódások elősegítése.

A társadalmi innovációknak számos definíciója és modellje létezik, ezek közül most csak néhány, általunk fontosabbnak tartottat emelünk ki.

G. Fekete Éva, a téma egyik nagy észak-magyarországi kutatója szerint társadalmi innovációknak tekinthetők azok a kistérségi szerveződések is, amelyek a rendszerváltás utántól kezdődően alulról jövő kezdeményezésként alakultak meg és részük lett a térségi innovációk megvalósításában.¹⁴ A kutatónő a társadalmi innovációk egyik legfontosabb kellékének éppen a helyi, mikroszinten generálódó jelleget tartja.

Howaldt és munkatársai szerint a társadalmi gyakorlatoknak egy olyan új kombinációjáról van szó, amelyek elvezethetnek a társadalmi szükségletek magasabb szintű kielégítése felé.¹⁵ Terstriep és Rehfeld szintén azt emelik ki, hogy a társadalmi innováció ötletek újszerű kombinációja, valamint, az előzőekhez képest új elemként koncepciójukban megjelenik az együttműködés fontossága ezek generálásában a társadalom különböző csoportjai között, így, mint az együttműködések magasabb szintje írnak ezekről. Még azt is hozzáteszik, hogy a csoportok közti interakciók miatt a társadalmi innovációk hozzájárulhatnak a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséhez, valamint, szintén fontos elemként, a piac által nem kielégíthető igények teljesítéséhez.¹⁶

A társadalmi innováció egy átfogó meghatározását adja a Nemes-Varga szerzőpáros, mivel olyanként írják le, amelynek végeredménye lehet új, az

¹⁴ G.FEKETE 2001, 12.

¹⁵ HOWALDT-KOPP-SCHWARZ 2014, 23.

¹⁶ TERSTRIEP-REHFELD 2022, 45.

eddig gyakorlattól eltérő szemlélet, megközelítés, paradigma, illetve termék, gyakorlat, eljárási folyamat, hálózat, és amelyek a társadalomban felmerülő problémák és szükségletek megoldását célozzák meg. Kiemelik azt is, hogy a folyamat közben új attitűdök, új értékek, új társadalmi kapcsolatok, esetleg új struktúrák jönnek létre.¹⁷

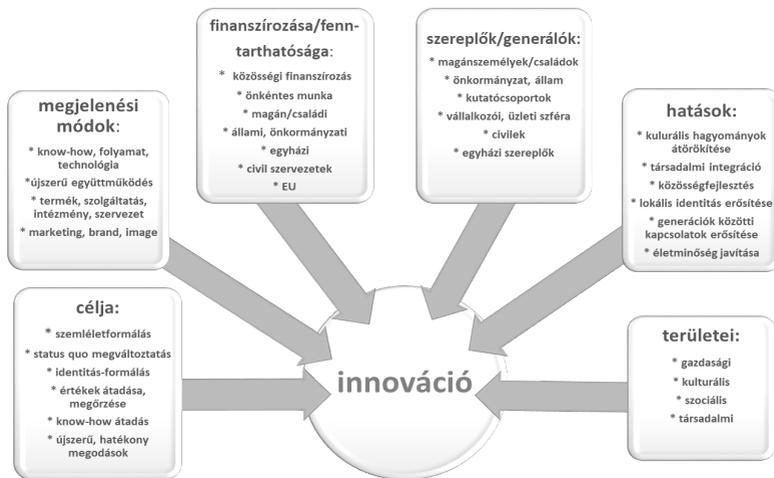
Az Európai Bizottság pedig így ír ezekről: A társadalmi innováció olyan új ötletek (termék, szolgáltatás, modell) kifejlesztése és megvalósítása, amelyek társadalmi szükségleteket elégítenek ki, és új társadalmi kapcsolatokat vagy együttműködést hoznak létre. Ezáltal megoldást nyújthatnak a társadalmi folyamatokat befolyásoló problémákra, és végső célként javíthatják adott térség jólétét.¹⁸

A társadalmi innovációknak, mint látható tehát, különböző leírásai léteznek, vannak azonban közös pontjai ezeknek a megközelítéseknek. Egyrészt az innovációk újszerűségének hangsúlyozása, illetve az, hogy összefüggésbe hozhatóak a közösségi jólét és életminőség javításával. Ezeken felül a definíciók általában fontos eleme a közösségi megoldások, közösségi részvétel hangsúlyozása, illetve magának az innováció létrejöttének újszerűsége, különböző szektorok (állami, nonprofit, egyházi) összefonódásával, együttes működésével.

A társadalmi innováció sok esetben a status quo megváltoztatására irányul, melyhez szükséges egyfajta innovatív beállítódás és problémamegoldó gondolkodásmód. Egy innovatív kezdeményezés vagy termék sokféle módon és formában megszülethet. Ami mindenképp a folyamat részét képezi az egyrészt a problémának és okainak feltérképezése, a már létező megoldások, gondolkodásmódok kritikája, azoknak a területeknek a megtalálása, ahol beavatkozni szeretnénk, majd az akcióba lépés és végül az értékelés. A társadalmi innováció számtalan formát ölthet, lehet stratégia, koncepció, lehet ötlet, egyfajta know-how, lehet szervezeti, együttműködés forma, lehet projektszerű.

¹⁷ NEMES-VARGA 2015, 46.

¹⁸ Social innovation 2013, 15.

3. ábra: Az innovációk modellje (saját szerkesztés)

A design gondolkodás alapú tervezés és társadalmi innovációk generálása, tervezése

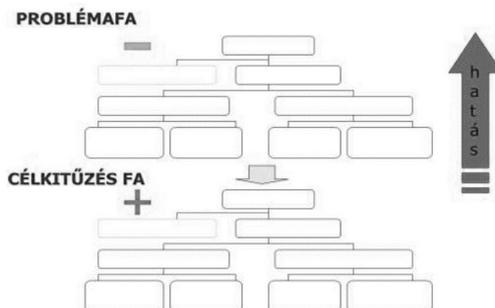
A társadalmi innováció fenti leírása alapján is látható, hogy annak létrehozása szoros összefüggést mutat a design gondolkodással, a tervezői gondolkodással. Mindkettőre alkalmazható a korábbiakban már ismertetett öt fázis (megérteni a jelenség hátterét, okát, definiálni a kihívást, ötletelés, típusalkotás, tesztelés). Ebben a részben a kettő összekapcsolásával néhány olyan tervezői módszert mutatunk be, amelyek mind a design gondolkodásban, mind a társadalmi innovációk kidolgozásában, de az egyéni vagy közösségi coachingban is eredményesen használhatóak különösen „vad” problémák esetében, amelyek divergens gondolkodással könnyebben hozzáférhetőek.

Megértés: A probléma feltárása, beazonosítása

Fentebb már írtuk, hogy a design gondolkodás elsősorban olyan problémák és kihívások esetén a leghatásosabb, amelyek szokatlanok, „vadak”, összetettek. Ebből is adódóan sok esetben nehéz a kihívást szétszálazni, azaz pontosan, logikus, lineráris lépések sorozataként átlátni, hogy mi állhat a hátterében, mi, mivel függhet össze.

A problémafa és célfa módszertana a társadalmi projektek tervezése során előszeretettel alkalmazott módszer, olyan, amely megmutatja a fenti összetettséget, ugyanakkor a gondolkodást is segít strukturálni. Arra is al-

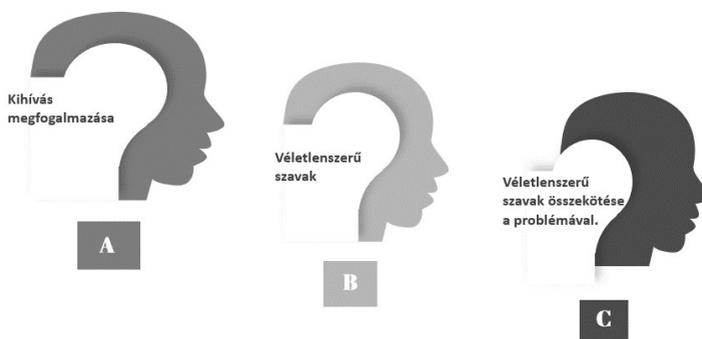
kalmas, hogy rávilágítsunk, adott kihívásunk mely területre fog reagálni, mely területre kíván a tervezés segítségével megoldásokat ajánlani.

4. ábra: Problémafa és célfa¹⁹

A módszer lényege, hogy a fő problémából, kihívásból indulunk ki, majd annak elsődleges és másodlagos okait keressük meg, végül eljutva a probléma „gyökeréig”. Ugyanígy, ezzel analóg módon készül el a célfa, csak ebben az esetben az előzőekben problémaként azonosított dolgokat célokba fordítjuk.

Másik lehetséges módszer a kihívás tisztázására a véletlen szavak módszere, amely az asszociatív gondolkodást fejleszti.

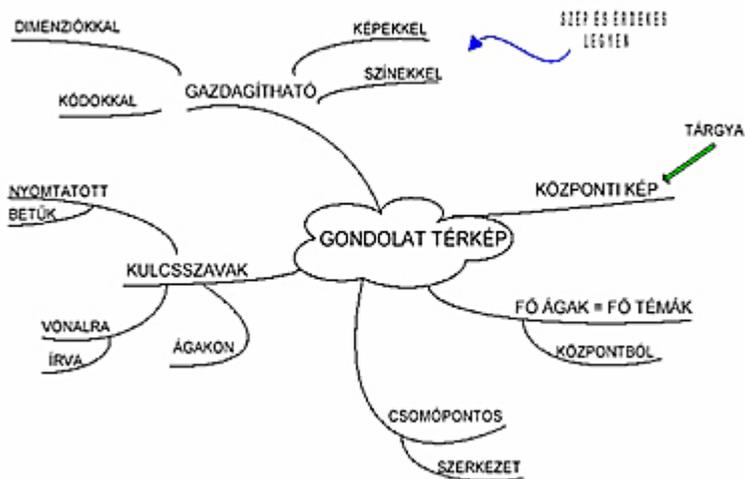

5. ábra: A véletlen szavak módszer (saját szerkesztés)

¹⁹ Jelky – Projekttervezés 9.

A módszer alkalmazása során a körvonalazódó kihívás tisztázására azt véletlenszerűen „talált” szavakkal, koncepciókkal kötjük össze. Lehetséges például egy írott szövegből véletlenszerűen 10 szó kiválasztásával mindegyikkel valahogyan gondolatban összekötni az adott, megoldásra váró problémát, így fejlesztve az asszociációs képességünket és kreativitásunkat. De az is lehet, hogy az első 10 szót jegyezzük le, amely eszünkbe jut és ezzel végezzük el ugyanezt a munkát. A végére kiderül, hogy szinte mindent, szinte mindennel összefüggésbe lehet hozni!

Harmadik lehetséges módszer a gondolattérkép készítése, amely egy nagyon jól ismert módszer arra az esetre, ha valamivel kapcsolatban ötletelni kell.

6. ábra: Gondolattérkép²⁰

Valahova, ahova tetszik, felírjuk az aktuális kihívásunkat, majd ezzel összefüggésben mindent lejegyezzük, ami eszünkbe jut. Ilyenkor előkerülhetnek a jelenség különféle aspektusai, vagy minden olyan dolog, amely azzal kapcsos-

²⁰ Gondolattérkép 2010.

latba hozható. A gondolati térkép már azzal, hogy „kitesszük” és vizualizáljuk, alkalmas a probléma láthatóságának növelésére és a vele kapcsolatos gondolataink „megzabolázására”, strukturálására.

Negyedik módszer az adaptív érvelés, amely a marketing területén is hódít és amelynek célja az adott kihívás, probléma, „termék”, célcsoport, szolgáltatás, amelyet fejleszteni szeretnénk, vagy akik érdekében a fejlesztés megvalósul, megszemélyesítése és ezáltal a jelenség egyéni színezettel való megtöltése. Nevezhető ezek miatt egyfajta empátia-térképnek is.

7. ábra: Adaptív érvelés (saját szerkesztés)

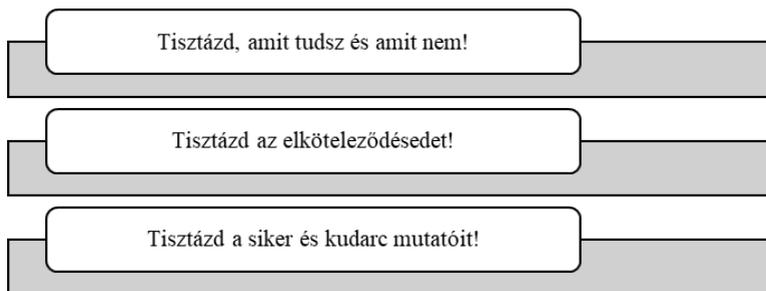
Tételezzük fel, hogy hátrányos helyzetű gyerekek életminőségét szeretnénk javítani egy társadalmi innovációs projekt segítségével. Hogy mit és hogyan javítsunk és tegyünk, ahhoz a fenti módszer segítséget tud nyújtani. Átgondoljuk a fenti ábrán is szereplő négy kérdést: mit gondolhat és mit érezhet ez a gyerek, mit lát maga körül, mit hall maga körül és mit mondhat, mit tehet. Ezeknek átgondolása segít a nekik szánt, vagy velük kapcsolatos szolgáltatás hatékonyabb és komplexebb megtervezésében, ráadásul teljességgel megfeleltethető mind a design gondolkodás, mind a társadalmi innovációs ötletek azon kritériumának, melyek szerint magából az emberből kell kiindulni, vagy más néven a felhasználói igényekből.

Definiálás: A kihívás pontos meghatározása és a célok kijelölése

A fentiekben már részleteztük a problémafa és célfa módszert. Miután megtörténik a kihívás tisztázása, illetve annak körbejárása, hogy mely más té-

nyezőkkel van és milyen összefüggésben, a célfa segítségével meghatározhatjuk a projekt célkitűzéseit és annak aspektusait.

Másik lehetséges módszer ebben a fázisban a három pontos tervezés.

8. ábra: Három pontos tervezés (saját szerkesztés)

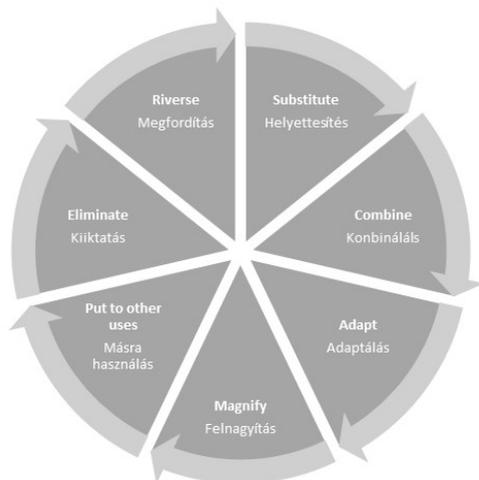
A három pont jelentősége abban áll, hogy segítségükkel világosabban láthatjuk, milyen információink vannak és melyekre van még szükségünk, a szükségességeket honnan fogjuk beszerezni. Azt is át tudjuk a fentiek mentén gondolni, hogy mennyire vagyunk érdekeltek a projekt megvalósításában, mennyire vagyunk elkötelezettek, motiváltak annak kivitelezésében. Össze tudjuk gyűjteni a lehetséges kockázatokat és veszélyforrásokat és ezzel párhuzamba tudjuk állítani, hogy milyen kilátásaink vannak a sikerre, egyáltalában: mi is számít sikeres megvalósításnak a kihívás során.

Ötletelés: Lehetséges megoldások és alternatívák elgondolása

Ha már megvan, hogy pontosan mit és milyen céllal szeretnénk megtervezni, a lehetséges odavezető utak, megoldások és alternatívák kimunkálása következik.

Elsőként a Scamper módszert ismertetjük, amely ötletek finomhangolásának kiváló módszere. Eredetileg az elképzelés Alex Osborn nevéhez köthető még az 1950-es évekből, mely elképzelést Bob Eberle fejlesztett tovább 1996-ban megjelent könyvében.²¹

²¹ EBERLE 1996, 56.

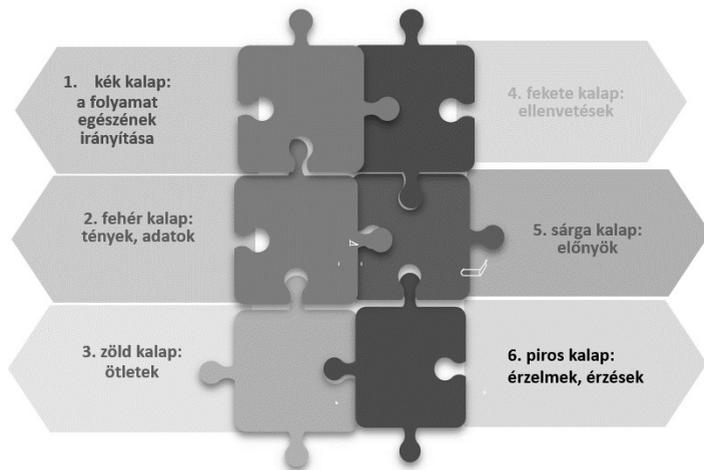
9. ábra: A SCAMPER módszer (saját szerkesztés)

A folyamat során hét szempontot mérlegelve jutunk egyre közelebb ahhoz, hogy az összes lehetséges megoldást megtaláljuk és alaposan átgondoljuk a fejlesztendő szolgáltatást (terméket, know-how-t, stb.), az alábbiak megválaszolásával:

- Substitute – helyettesítés: Inkább ki? Inkább mi? Más alapanyag? Más valami?
- Combine – kombinálni: Valamivel ötvözni? Együttesen? Kombinált ötletek? Kombinált erők?
- Adapt – adaptálni: Milyen más ötlet lehet? Mire utal? Mit lehet leutánozni? Mit lehetne felhasználni hozzá?
- Magnify – felnagyítani: Mit lehetne még hozzátenni?
- Put to other uses – másra felhasználni: Mire lehetne még használni? Milyen alternatívák vannak?
- Eliminate – kiiktatni: Valamelyik elemet/valakit kivonni belőle?
- Reverse – megfordítani: Megfordítani, más sorrendben? Felcserélni? Ritmust váltani?

A második módszer a sokak által és sokféle helyről, alkalmazási területről ismert Edward de Bono pszichológus által kifejlesztett „Hat gondolkodó

kalap” módszer, melynek lényege a párhuzamos gondolkodás és egymás (különböző) szempontjainak és érveinek meghallgatása és megfontolása.

10. ábra: A hat gondolkodó kalap módszer (saját szerkesztés)

A módszert lehet egyedül is alkalmazni, vagyis egy személy esetén, aki a különböző színű kalapokat a fejére téve a kihívást más-más szemszögből látva gondolja át. De kiválóan alkalmas csoportban való ötletelésre – eredetileg erre volt kifejlesztve – amelynek során az egyes szereplők képviselik az eltérő szemléletmódot, azaz szempontokat, de az is lehetséges, hogy a vezető vesz fel ilyen-olyan kalapot, illetve, hogy a csoporttagok mindegyike adott fázisban ugyanabban a kalapban van. Akárhogyan is van, kék kalapban kezdjük és zárjuk a beszélgetést, mert ez adja meg az ötletelés kereteit. A fehér kalap a tényeké, a piros kalap pedig az érzéseké. A zöld kalap az ötleteket és kreativitást szimbolizálja, a fekete az ellenvetéseket, a sárga a pozitívítás kalapja, az előnyöket hangsúlyozza.

Harmadik módszerként a „Képzeltbarátok” módszert ismertetjük, melynek lényege a „Hat kalaphoz” hasonlóan a különféle gondolkodásmódok és szempontok együttes megjelenítése.

Képzletbeli barátok

11. ábra: A „képzletbeli barátok” módszer (saját szerkesztés)

A módszer során a felmerülő megoldásokat és alternatívákat úgy generáljuk, hogy segítségül hívunk olyan képzletbeli barátokat, akik más-más szempontokat adhatnak hozzá a projektünk átgondolásához.

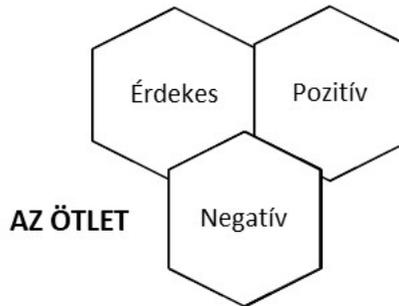
Prototípus megalkotása: Egy lehetséges megoldás kiválasztás és kidolgozása
Fentebb megtörtént a lehetséges utak és megoldások átgondolása sokféle szempont és nézőpont alapján. Ebben a fázisban az ismertetésre kerülő módszerek segítségével kiválaszthatjuk a legideálisabbat, a lehetséges legjobbbat, melyet részletesen ki fogunk dolgozni és amelyet végül tesztelünk (mely tesztelés után finomhangoljuk, ha kell, újratervezzük, átdolgozzuk, vagy más utakra lépünk, hiszen a design gondolkodás iteratív jellegű).

Elsőként a kidolgozott megoldásokat és terveket az alábbi, négyes osztatú táblázat mentén is átgondolhatjuk. Ennek alapján mérlegelnünk kell, hogy kisebb, vagy nagyobb eredményekre számítunk-e az adott ötlettel, az mennyire egyszerűen van nehezen kivitelezhető. Amely ötlet kisebb eredménnyel kecsegtet és bonyolult a megvalósítása, az elvethető. Amelyik egyszerűen megvalósítható és jelentős eredményeket várhatunk tőle, az mindenképpen megtartásra érdemes, sőt, igazából ezt érdemes kiválasztani. Amelyik egyszerű, de kisebb eredményekkel jár, azt is megtarthatjuk, de nem biztos, hogy meg fogjuk valósítani, és végül, amely komplikált, de jelentős eredményeket hozhat, azt sem vetjük el, hanem megfontolás tárgyát képezi, hogy érdemes-e esetleg később, vagy adott helyzetben belevágni.

	egyszerű	nehéz
kisebb eredmények	kis győzelmek	időpocsékolás
jelentős eredmények	nagy győzelmek	különleges esetek

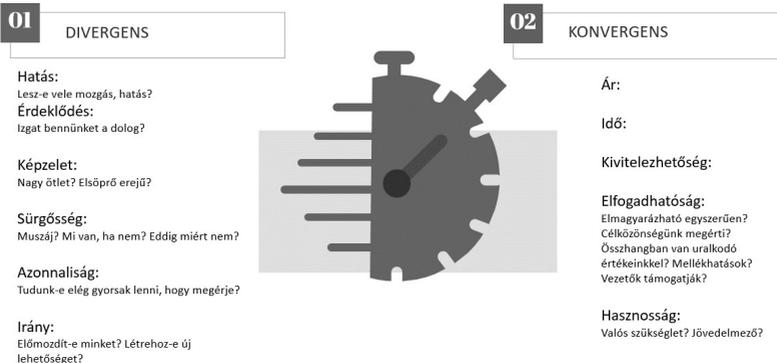
12. ábra: Ötletek mérlegelése (saját szerkesztés)

Az ötleteinket az alábbi módszer segítségével is átgondolhatjuk, méghozzá annak alapján, hogy melyek az érdekes, melyek a pozitív és melyek a negatív aspektusai. Ennek a három dolognak az átgondolása is segíthet a végső döntés meghozatalában.

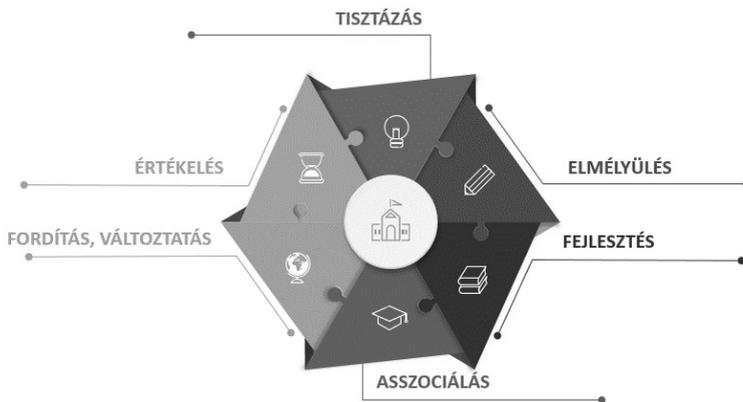
13. ábra: Ötletek három szempontú értékelése (saját szerkesztés)

A „prototípus” kiválasztásánál és megalkotásánál segíthet, ha átgondoljuk azt az alábbi módon, a konvergens és divergens paraméterek alapján.

14. ábra: Ötletek értékelése konvergens és divergens szempontok alapján (saját szerkesztés)

Végül, összegzésképpen pedig még egyszer rátekinthetünk a kiválasztott módszerre, útra, ötletre, megoldásra, az alábbi ábra segítségével.

15. ábra: Projektek összegző értékelése (saját szerkesztés)

Bibliográfia

BECK 2003

Ulrich BECK: *A kockázati társadalom – út egy másik modernitásba*. Budapest, Századvég, 2003.

CROSS 1982

Nigel CROSS: Designerly Ways of Knowing. *Design Studies* 3/4, 1982, 221–227.

EBERLE 1996

Bob EBERLE: *SCAMPER: Games for Imagination Development*. H.n., Prufrock Press, 1996.

ERIKSON 1956

Erik ERIKSON: The problem of ego identity. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 4/1, 1956, 56–121. DOI: 10.1177/000306515600400104

G.FEKETE 2001

G.FEKETE Éva: Innovációk a kistérségi fejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 15/3–4, 2001, 39–53.

FOLKMAN–LAZARUS 1988

Susan FOLKMAN–Robert LAZARUS: Coping as a mediator of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54/3, 1988, 466–475.

Gondolattérkép 2010

Barátod, a gondolattérkép. *tanulásmódszertan.hu* 2010. március 11. Online: https://tanulasmodszertan.blog.hu/2010/03/11/baratod_a_gondolatterkep (Letöltés: 2023.06.20.)

GUILFORD 1950

Joy Paul GUILFORD: Creativity. *American Psychologist* 5/9, 1950, 444–454. DOI: 10.1037/h0063487

HANKISS 1980

HANKISS Elemér: A magyar társadalom értékrendje. *Érték és kultúra. Összeállítás a TIT Szegedi IX. Művelődéstudományi Nyári Egyetemén elhangzott előadásokból* 9, 1980, 48–75.

Jelky – Projekttervezés 9.

Projekttervezés 9. Jelky András Iparművészeti Szakgimnázium. Online: <https://jelky.hu/fix/munkakozossegek/projekt/Projekttervezes9.pdf> (Letöltés: 2023.06.20.)

HOWALDT–KOPP–SCHWARTZ 2014

Jürgen HOWALDT–Ralf KOPP–Michael SCHWARTZ: *Social Innovations as Drivers of Social Change – Exploring Tarde’s Contribution to Social Innovation Theory Building*. Eds. Alex NICHOLLS–Julie SIMON–Madeleine GABRIEL. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2015. 9–51.

KEREKES 2018

KEREKES Sándor: Kergetjük a lehetetlent. A fenntartható fejlődés vad probléma, de szelídíteni lehet és érdemes! *Magyar Minőség* 27/3, 2018, 6–14.

KEREKES–MÁTAY 2022

KEREKES Sándor–MÁTAY Mónika: Nem ergodikusság és vad problémák a közpolitikában! *Szabad Piac* 3/1, 2022, 17–35.

KOPP 2008

A magyar lelkiállapot, 2008. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban. Szerk. KOPP Mária. Budapest, Semmelweis Kiadó, 2008.

NAGY 2020

NAGY József: *Megújuló pedagógia*. Szeged, SZTE Neveléstudományi Intézete, 2020. Online: <http://www.staff.u-szeged.hu/~nagyjozs/megujulo-pedagogia.html> (Letöltés: 2023.06.20.)

NEMES–VARGA 2015

NEMES Gusztáv–VARGA Ágnes: Társadalmi innováció és társadalmi tanulás a vidékfejlesztésben – sikerek, problémák, dilemmák. In: „*Mérleg és Kihívások*” IX. Nemzetközi Tudományos Konferencia. „*Balance and Challenges*” IX. International Scientific Conference. A Gazdaságtudományi Kar megalapításának 25. évfordulója alkalmából. Szerk. VERESNÉ SOMOSI Mariann. Miskolc, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 2015. 434–444.

OLÁH 2021

Oláh Attila: *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2021.

REITTER–WELLMON 2021

Paul REITTER–Chad WELLMON: *Permanent Crisis. The Humanities in a Disenchanted Age*. Chicago, University of Chicago Press, 2021.

RITCHEY 2013

Tom RITCHEY: Wicked problems. Modelling social messes with morphological analysis. *Acta morphologica generalis* 2/1, 2013, 1–8.

RITTEL–WEBBER 1973

Horst W.J. RITTEL–Melvin M. WEBBER: Dilemmas in General Theory of Planning. *Policy Sciences* 4/2, 1973, 155–169. DOI: 10.1007/BF01405730

ROWE 1987

Peter G. ROWE: *Design Thinking*. Cambridge, MIT Press, 1987.

Social innovation 2013

Social innovation research in the European Union. Approaches, findings and future directions. Policy Review. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. DOI: 10.2777/12639

SONNENBURG 2017

Stephan SONNENBURG: From Zero to Hero. A Narrative Amplification of Design Thinking. *Journal of Genius and Eminence* 2/2, 2017, 104–114. DOI: 10.18536/jge.2017.02.2.2.11

STEVENS 2023

Emily STEVENS: What Exactly Is Design Thinking? A Comprehensive Beginner's Guide. *Career Foundry*, 4 January 2023. Online: <https://careerfoundry.com/en/blog/ux-design/what-is-design-thinking-everything-you-need-to-know-to-get-started> (Letöltés: 2023.06.20.)

TERSTRIEP-REHFELD 2022

Judith TERSTRIEP-Dieter REHFELD: Introduction: Bridging local embeddedness and global dynamics – the economics of social innovation. In: *The Economics of Social Innovation*. Eds. Judith TERSTRIEP-Dieter REHFELD. London, Routledge, 2022. Online: books.google.com (Letöltés: 2023.06.20.)

Giuseppe Conte Öt Csillag Mozgalma és a populizmus viszonya Olaszországban

Takács Máté János

Bevezetés

Napjainkban, a demokratikus nemzetközi közélet berkeiben egyre gyakoribb a „populizmus” kifejezés. Ez a jelenség nem egy betegsége, sokkal inkább (jungi értelemben vett) „árnyéka” a képviseleti demokráciáknak.¹ Jelen munka arra vállalkozik, hogy ennek a bonyolult jelenségnek megnyilvánulásait vizsgálja az olaszországi Öt Csillag Mozgalom működésében, annak jelenlegi elnöke, Giuseppe Conte irányítása alatt, a 2022-es parlamenti választásokat használva támpontként. Ehhez vizsgálatra kerül maga a Mozgalom, az olasz politika szerkezete (vagyis a tágabb keretek) valamint a populista koncepció Jan-Werner Müller analízise szerint. Ezek alapján vállalkozom bizonyos kilátások felvázolására is.

Az Öt Csillag Mozgalom

Ezt a sajátos politikai entitást 2009-ben alapította Giuseppe „Beppe” Grillo, komikus és Gianroberto Casaleggio, vállalkozó. A párturalom jelenségével kívántak szakítani, kitörve a jobb- és baloldali kategóriákból is. Mindezt azzal a címszóval, hogy a politikai hatalom ne a pártok és különféle politikai konglomerátumok, hanem a „nép” kezébe kerüljön. A partitokrácia helyett demokrácia legyen.²

E kezdeményezés létjogosultságának értelmezéséhez mindenképpen érdemes (röviden) megvizsgálni az olasz politikai gondolkodás és gyakorlat elmúlt egy évszázadának egyik legmeghatározóbb jelenségét: Benito Mussolini személyét és munkásságát, illetve ezek hatásait.

¹ MÜLLER 2016.

² SZABÓ 2012, 113.

A Duce-effektus és a rendszer mai keretei

Közismert, hogy Benito Amilcare Andrea Mussolini és a fasiszmus nagy hatást gyakorolt egész Olaszországra. Kevésbé közismert viszont, hogy ennek a hatásnak az olasz megítélése mindig is ambivalens volt. Egy diktatúráról beszélünk, amely brutális kegyetlenséggel számolta fel a szabadságjogokat, illetve a saját ideológiájának, érdekeinek vélt vagy valós ellenségeit. Ez viszont nem jelenti azt, hogy Olaszország nagyhatalommá tételének képzete ne győzött volna meg sokakat. Mussoliniben sokan tényleg politikai messiást láttak és látnak ma is. Rajongói levelek ezreit kapta, amelyek tartalmilag a vallásos imádatot súrolták, néhol kimerítették. Ez a jelenség, bár jóval kisebb intenzitással, de ma is létezik. Hogy erről meggyőződjünk elég fellapozni Predappio város vendégkönyveit, ahol a Duce kriptája található. A település sok látogatót vonz, afféle politikai zarándokhelyként működik, még fasiszta témájú szuvenírbolt is van arrafelé. Mind a mai napig sokan merítenek ihletet a Duce személyiségéből és elképzeléseiből. Kissé ijesztő, bár nem teljesen meglepő módon sok fiatal látogatót vonz ez a hely. Az éremnek viszont van egy másik oldala is, beszélni kell arról a traumáról, amit a fasiszta rendszer okozott az olasz népléleknek. Az olasz politika szerkezete ezek után fokozatosan úgy került kialakításra, hogy egyetlen politikai erő ne tudja többé magához ragadni a hatalmat. A pénzügyi visszaélések (különösképpen a Tangentopoli / csúszópénz botrány) a hagyományos, önálló pártok hitelvesztéséhez vezettek, így a rendszer ma már teljes mértékben koalíciókban, szűk többségekben és törékeny szövetségekben gondolkodik, hiszen abban az esetben, ha valaki egyeduralomra törne, koalíciós partnerei egyszerűen kiállnak mögüle és így a mindenkori törtető kiesik a hatalomból. De pontosan a rendszer koalíciókra épülő volta miatt, a szavazatok ma, végső soron a pártok egymással szembeni alkupozícióját alakítják, hiszen egyetlen politikai párt nem képes a kormányzáshoz szükséges többséget megszerezni, kénytelen „megegyezni” másokkal. Éppen ezért ma nem a Fratelli d’Italia „a” kormánypárt Olaszországban, hiába kapta a legtöbb szavazatot, hanem – amennyiben úgy tetszik – a legjobb alkupozícióban lévő párt. Egyedül viszont, jelen esetben a Lega és a Forza Italia nélkül, kormányzásképtelen volna. Ez a rendszer viszont rendkívül törékeny, a kormányzást és a törvényhozást nehézkessé és lassúvá teszi. Ennek intézményes keretét a „tökéletes kétkamarás rendszer” szolgáltatja.

A tökéletes kétkamarás rendszer

Olaszországban ún. tökéletes kétkamarás rendszer van. Ez a rendszer azt jelenti, hogy a parlament a Képviselőházból és a Szenátusból áll és a hatályba lépéshez mindkét kamarának azonos arányban kell elfogadnia a törvényjavaslatokat, valamint a kormányok hivatalban maradásához is mindkét ház támogatása szükséges.³ A Szenátus és a Képviselőház összetételét az általános választások határozzák meg, ebben van pártlistás és egyéni választókerületi szavazás is, tehát az arra jogosult olasz állampolgár, a szavazáskor két szavazólapot tölt ki.

Úgy vélem, hogy gyakorlatilag a második világháború végétől egészen napjainkig megfigyelhető legalább egy visszatérő séma az olasz politika szerkezetében. Ez abban áll, hogy a hatalmon lévő politikai pártok és a pártszövetségek tagjai bármikor képesek felborítani az együttműködést és így megbuktatni a kormányt, ha úgy gondolják, hogy ezzel javítani tudják saját hatalmi helyzetüket egy új megegyezés keretei között vagy bárminemű előnyt szerezhetnek az esetlegesen kiírt új választások alkalmával. Ehhez (nem elhanyagolható módon) még mindig magas korrupciós ráta és egyéb botrányok is rendszeresen társulnak az olasz politikai életben.

Ebben a közegben kelt életre, mintegy a változás igényének megtestesítőjeként fellépve az Öt Csillag Mozgalom. A párt politikai aktivitása első sorban a környezetvédelem fontosságának hangsúlyozására és a többi párt kritizálására épült. Beppe Grillo kiválóan kamatoztatva komédiás képességeit mindig is remekül tudott hangulatot kelteni a többi politikai szereplő és az aktuális kormányzati döntések ellen. Bár nagyon sokáig Grillo volt mozgalma „arca”, soha nem jelölték politikai tisztségekre. Ennek okát egy olasz ügyvéd ismerősöm hozta tudomásomra: Grillo még 1981-ben halállal végződő autóbalesetet okozott, amelybe egy gyermek is belehalt.⁴ A párt pénzügyei sohasem voltak teljesen tisztázottak.⁵ A 2022-es választásokon programjuk

³ TANÁCS-MANDÁK–NUBER 2017, 77.

⁴ Marco CIOTOLA: Dall'Incidente mortale al figlio sotto processo: Beppe Grillo ha attenuanti solo per se stesso. *MOW* 20 Aprile 2021. Online: <https://mowmag.com/lifestyle/dall-incidente-mortale-al-figlio-sotto-processo-beppe-grillo-ha-attenuanti-solo-per-se> (Letöltés: 2023.08.09.)

⁵ Giuliano FOSCHINI–Fabio TONACCI: Inchiesta presunti fondi illeciti, il nuovo memoriale di El Pollo: „Dal regime venezuelano finanziamenti al Movimento”. *La*

első sorban az adórendszer átalakításának terve köré épült, hogy az előnyösebb legyen a magánszemélyek és a kisvállalkozások számára is, valamint a társadalom egészét kívánták megszólítani, a nőket, fiatalokat, dolgozó embereket és az időseket, olyan intézkedések ígéretével, amelyek javítják anyagi helyzetüket és a dolgozók számára a munkaviszonyaik előnyösségét. A program⁶ lényege abban állt, hogy a társadalom minden tagjának és a vállalkozásoknak is jobb lesz, ha ők kerülnek hatalomra, mert megoldják azokat a helyzetspecifikus nehézségeket, amelyek az emberek életét sújtják. Javítanak majd a szolgáltatásokon, a gazdasági és munkalehetőségeken, miközben a társadalmi terheket (adók stb.) lecsökkentik. Még a cannabis személyes használatra történő engedélyezését is megígérték, hiszen egy bizonyos megközelítés szerint a legalizálás elvágna a szervezettbűnözést a drogkereskedelem hozta haszontól.⁷ Egyértelműen tetten érhető az a törekvés, hogy tömegbázisuk megnövelése céljából, minél szélesebb társadalmi rétegeket szólítsanak meg, a „teljes nép” képviselőtének koncepcióját követve.

Az Öt Csillag Mozgalom és a populizmus

A Mozgalom aktivitásában felsejlenek bizonyos jellegzetes vonások, amelyeket Jan Werner-Müller a populizmus alapdinamikáiként azonosít. Tetten érhető benne az elitellenesség, amely a „többi politikai erőt”, a pártokat, pártszövetségeket és politikusaikat tekinti a nép sorsát keserítő „elitnek”. De fontos figyelembe venni azt is, hogy ez csupán egy hozadéka annak az alapelvnek, amely a populista koncepció magját jelenti, ez pedig a populista erő azon „meggyőződése”, hogy ő és csakis kizárólag ő, képviseli a népet. Ebből következik, hogy csak az ő általa képviselteket tekinti népnek, gyakoriak tehát

Repubblica 21 Gennaio 2022. Online:

https://www.repubblica.it/politica/2022/01/21/news/inchiesta_presunti_fon_di_illeciti_memoriale_el_pollo_regime_venezuelano_finanziamenti_m5s-334632980/ (Letöltés: 2023.08.09.)

⁶ Programma – Movimento 5 Stelle 2022

⁷ Famous Italian Author Calls for Marijuana Legalisation. By Italian Coalition for Civil Liberties and Rights. *Liberties* 3 March 2016. Online: <https://www.liberties.eu/en/stories/famous-italian-author-calls-for-marijuana-legalization-sn-10005/28894> (Letöltés: 2023.08.09.)

az olyan kifejezések, mint a „csendes többség”.⁸ A demokratikus politikai erők (a demokrácia szerkezete miatt) alkalmatlanok a „nép egészének” képviselőre, a nép akaratának kizárólagos tükrözésére. Hiszen senki nem győz a szavazatok 100%-ával, 100%-os részvételi arány mellett, főleg nem Olaszországban. Ezt a makacs tényt a populista úgy kívánja áthidalni, hogy – általában ugyan csak utalás szintjén – kizárja a nép-fogalomból azokat, akik nem őt támogatják. Őket legenyhébb esetben is ignorálja vagy megfélemlítettnek bélyegezi, de akár erkölcstelennek, gonosznak, külföldi- és háttérhatalmi érdekek kiszolgálóinak stb. is titulálhatja őket.

A populistának, hatalomra kerülés esetén nehéz dolga van, hiszen az „igazi nép” képviselője mellett szükséges a már említett elitcentrikus ellenségkép is, akikkel szemben „háború van” és ő védelmezi a népet. Ez a képlet, bár igény szerint módosítható, különféle államok feletti szereplők „egyenletbe integrálásával”, mégis akkor működik a legnagyobb hatással, ha a populista erő ellenzékben van. Ez a felismerés méginkább érződött 2020-tól az olasz politikában.⁹

A Mozgalom jelenlegi elnöke, Giuseppe Conte

Giuseppe Conte végzettségét tekintve jogász, ezen belül is a jogtudományok tanára. A vizsgált téma szempontjából fontos megemlíteni, hogy a délolasz Pugliából származik. Ő volt a miniszterek tanácsának elnöke a pandémia kirobbanásának évében, 2020-ban. Sok bíráló érte őt és apparátusát a járvány okozta egészségügyi vészhelyzet kezelése miatt, hiszen Olaszországban rettenetes pusztítást végzett a pandémia. Conte és kormányának több minisztere még bíróságon is jártak, mert sok állampolgár őket vádolta szeretteik halálának felelősségével.¹⁰ Az olasz médiában és közbeszédben, annak idején nagyon nagy visszhangot keltettek ezek a vádak. Ebben az időszakban felerősödtek a Fél-szigeten bizonyos euroszeptikus hangok is, amelyek arra építettek, hogy az Európai Unió képtelen a járványtól leginkább szenvedő

⁸ MÜLLER 2017.

⁹ Uo.

¹⁰ Avviso di garanzia a Conte e sei ministri dopo denunce su gestione emergenza Covid. Il premier: „Mi assumo responsabilità politica”. *Il Sole 24 Ore* 13 Agosto 2020. Online: <https://www.ilssole24ore.com/art/avviso-garanzia-conte-e-sei-ministri-denunce-gestione-emergenza-covid-AD7isIj> (Letöltés: 2023.08.09.)

olasz nép segítségére sietni, orvosi eszközök és anyagi források tekintetében. (Az újabb „gonosz elit”?) Itt fontosnak tartom megemlíteni személyes tapasztalataimat, hiszen akkor még Olaszországban éltem. Miután a vírus megkezdte a terjedését, 2020 márciusában „bezárták az országot két hétre”, pontosan azért, hogy az emberi érintkezés lecsökkentésével a vírusnak ne legyen lehetősége tovább terjedni. Erről megfelelő módon tájékoztatták a lakosságot. De a népesség egy jelentős része úgy gondolta, hogy ez valamiféle szabadság és „piknikezni” mentek a parkokba, illetve kirándulni természeti látványosságokhoz, valamint összegyűltek a tengerpartokon is. A másik problémás pont az volt, hogy a lezárások időpontjának előre történő bejelentése azt eredményezte, hogy az északi országokban dolgozó és tanuló délolasz emberek tömegesen, rohamtempóban tértek haza, tovább terjesztve ezzel a járványt. Ezek után a vírus kérlelhetetlenül fertőzött és a járvány kirobbantotta az egészségügyi vészhelyzetet is, méghozzá olyan formában, hogy Olaszország sokáig Európa „tűzfészke” volt járványügyi szempontból. Lombardiában pedig katonai konvoj szállította a Covid halottainak holttestét, hiszen az egyes városok krematóriumai nem tudták akkora sebességgel elégetni őket, mint ahogyan érkeztek, ezért komoly logisztikai és anyagi erőfeszítés szükségeltetett a holttestek krematóriumok közötti elosztásához, a kórházak pedig ún. „frontsebészetet” alkalmaztak a leterheltség miatt. (Ez azt jelenti, hogy a rendelkezésre álló kapacitás szűkössége miatt egy ponton túl az egészségügyi személyzet azzal és csak azzal foglalkozik, akinek nagyobb esélye van az életben maradásra. Általában ez az életerős és fiatal pácienseket jelenti.) Tehát Conte és apparátusa felelőségének vizsgálata mellett helyénvalónak vélem, hogy mindenki, aki akkor ott tartózkodott (e sorok írója is ide tartozik), hasonló szigorúsággal megvizsgálja a saját maga felelőségét is.

A választási eredmények

2020-ban történt egy fontos alkotmánymódosítás, amely lecsökkentette a szenátorok és a képviselők számát. Az előbbiek esetében 315 főről 200-ra, míg a képviselőket 630 főről 400-ra redukálta, első sorban költségvetési

megfontolásból.¹¹ Bár pártszövetség akkora győzelmet még nem aratott a második világháború végétől számítva, mint most a Jobboldali Koalíció, azt is fontos megemlíteni, hogy eddig ezen a választáson szavaztak a legkevesebben az arra jogosultak közül, csupán 64,39%.¹² A választási eredmények a következőképpen alakították a házak összetételét: A 200 szenátusi pozícióból 116-ot kapott a Jobboldali Koalíció, 44 lett a Baloldali Koalícióé, 28 helyre, az Öt Csillag Mozgalom ültethetett szenátort, az Azione – Italia Viva pártszövetség 9 széket kapott. A fennmaradó 3 pedig kisebb politikai erők, régiók és zónák képviselői között került elosztásra.¹³ A 400 képviselői székéből 238-at kapott a Jobboldali Koalíció, 85 helyre a Baloldali Koalíció ültethetett képviselőt, az Öt Csillag Mozgalomnak 52 hely jutott, míg az Azione – Italia Viva pártszövetség 21 széket szerzett meg. A fennmaradó 4 szék pedig kisebb politikai erők, régiók és zónák képviselői között került elosztásra.¹⁴

Az Öt Csillag Mozgalom helyzete a megosztott Olaszországban

Conte pártja Müller elemzése szerint pontosan abban a helyzetben van, ahol egy populista számára ez a legelőnyösebb: Nem tagja a „győztesek koalíciójának”, így továbbra is rájuk foghatja a választóik előtt azt, ami nem működik. Ellenzékként bírálhatja a többséggel megválasztott politikai erőket egy „csendes többség”, a „valódi nép” nevében. Fontos továbbá megjegyezni, hogy a Mozgalom első sorban a déli országrészben ért el sikereket a választ-

¹¹ La legge costituzionale sulla riduzione dei parlamentari. *Governo Italiano. Ministro Per Le Riforme Istituzionali E La Semplificazione Normativa*. 21 Ottobre 2020. Online:

<https://www.riformeistituzionali.gov.it/it/comunicazione/notizie/la-legge-costituzionale-sulla-riduzione-dei-parlamentari/> (Letöltés: 2023.08.09.)

¹² Affluenza elezioni 2022, alle 23 ha votato 64% degli aventi diritto. *Corriere Della Serra*, 25 Settembre 2022. Online:

https://www.corriere.it/politica/22_settembre_25/affluenza-elezioni-2022-19-de107d54-3cfo-11ed-823a-d6cc1a3a6eda.shtml (Letöltés: 2023.08.09.)

¹³ Elezioni Camera 2022, Risultati Itali. *La Repubblica* 28 Settembre 2022. Online:

<https://elezioni.repubblica.it/2022/cameradeideputati/> (Letöltés: 2023.08.09.)

¹⁴ Elezioni Senato 2022, Risultati Itali. *La Repubblica* 28 Settembre 2022. Online:

<https://elezioni.repubblica.it/2022/cameradeideputati/> (Letöltés: 2023.08.09.)

tás alkalmával. Conte déli származása mellett („egy közülünk”) ez a jelenség, véleményem szerint gazdasági, politikai és társadalmi összefüggésekkel magyarázható.

Az északi és a déli országrész gazdasági feleépítése hagyományosan eltérő, így az olasz gazdaság alapvetően két nagyobb blokkra osztható. Van egy elmaradottabb, mezőgazdasági berendezkedésű déli országrész, amit magas munkanélküliségi és még magasabb bűnözési ráta jellemez. A rend és honvédelmi szervek országos állományának jelentős része a déli országrészből származik. Sok éves ott tartózkodásom alatt lehetőségem volt mélyebb ismeretséget kiépíteni Campodarsego település egyes lakosaival, köztük az Arma dei Carabinieri fegyveres testület (csendőrség) egy tisztjével, aki a déli Pugliából származik. Ő maga úgy kommentálta a helyzetet, hogy aki oda születik, annak elég hamar „le kell tennie a voksát” a törvény valamelyik oldala mellett.

Az olasz gazdaság másik blokkját az iparosodott, jóval gazdagabb északi országrész alkotja, amelynek gazdasági tevékenységét a gyakran családi tulajdonban lévő kis- és középvállalkozások, valamint a szolgáltatások adják. Ott tartózkodásom alatt lehetőségem volt megismerni többek között a Tonazzo 1888 húsüzemi vállalkozás tulajdonosát és számomra rendkívül rokonszenves családját. A cég nevéből is jól látszik, hogy igazán nagy tradícióval rendelkezik, valamint még mindig a névadó család birtokában van, akik Campodarsego településen élnek, Veneto tartományban. Ide sorolnám még a szintén ottani székhelyű, széles nemzetközi elismertségnek és ügyfélkörnek örvendő Carraro cégcsoportot is, amely mezőgazdasági és erőgépek forgalmazásával foglalkozik, saját gyárral is rendelkezik. Természetesen a Carraro család még mindig büszke tulajdonosa az általuk felépített gépgyártó és forgalmazó „óriásnak”. A vállalkozó szellem, a szigorú munkaetika és az egzisztencia önerőből történő felépítése rendkívül fontos jellemzői ennek a zónának és ez indirekt módon, általános ellentétet szül a déli országrész lakóival szemben.

Dél ellenben távol esik a hatalmi központtól és a szűkös lehetőségek miatt általánosan kijelenthető (kivételek persze mindig vannak), hogy az onnaan származó emberek nem tekintik megbízható partnernek az államot illetve a politikai erőket. Ez mondhatni „piaci rést” kínál, hiszen azon tömegek képviselőivel, akik nem érzik magukat reprezentálva a hagyományos

politikai erők által, szavazóbázis nyerhető. Ebben az esetben lehetőség kínálkozik arra, hogy érvényre jusson (legalábbis részben) a „populista képlet”: Az igazi „nép” képviselőtének monopóliuma, egy gazdag elittel szemben: esetünkben ezt az elitet a leggazdagabb északiak és a hagyományos politikai erők adnák, akik nem csupán nem törődnek a szegényebb régiókkal, hanem le is nézik őket.

Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy ehhez egyébként nagyban hasonló stratégiát alkalmazott a Lega párt, csupán megfordította az értelmezési keretet: A politikai erő hivatalos neve Lega per Salvini premier, vagyis Liga Salvini miniszterelnökségéért. Régebben Lega Nord, vagyis Északi Liga néven működött és azzal kampányolt, hogy a gazdag északnak el kellene szakadnia a szegény és magas bűnözési rátával rendelkező déltől. Mára már ez a politikai pozíció hivatalosan tarthatatlan, de még mindig előfordul, hogy északon, főleg a vidéki területeken, Lega Nord néven kampányolnak. Ebben az értelmezési keretben a Lega képviseli a becsületes, dolgozó „igazi” népet, a „római (politikai) elittel” szemben, amely elveszi a kemény munkával szerzett nyereségeiket, hogy azt a déli országrésznek adja. Jól látszik, hogy ezek a koncepciók nem az olasz identitást azonosítják népalkotó faktorként, hanem a regionális hovatartozást, amely még mindig rendkívül erős Olaszországban. Ugyanakkor egyértelmű a művelet „kettős játék” jellege is, hiszen délen továbbra is Lega vagy Lega per Salvini premier néven szerepelnek.

Konklúzió

Ma már egyetlen (a nagypolitikában aktívan részt venni kívánó) erő sem engedheti meg magának Olaszországban, hogy nyíltan kizárjon teljes társadalmi rétegeket az általa alkalmazott népfogalomból. Ezt a rendszer sajátosságai, a szavazatokért, tehát az alkupozícióért folytatott verseny nem teszi lehetővé. Ellenben az ország történelmi és társadalmi összefüggéseinek elemzése felfed olyan „piaci réseket”, társadalmi csoportokat és kategóriákat, akik hagyományosan inadekvát módon érzik reprezentálva magukat, tehát megfelelő stratégiával tömegbázissá alakíthatók. Giuseppe Conte stratégiáját az összkép szempontjából pozitívnak ítélem meg, hiszen amennyiben a déli nép képviselve, „megsegítve” érzi majd magát, a Mozgalom növekvő népszerűsége visszazoríthatja a szervezett bűnözéssel szembeni kiszolgáltatottságot is, amely hagyományosan „érdekképviselői funkciót” is ellát a térségben (tekintettel arra, hogy az államot megbízhatatlannak tekintik), hiszen a

Mozgalom hozzájárulhat annak a meggyőződésnek a lerombolásához, hogy a hatalmi központban senki sem törődik a szegényebb, déli területek lakosságával.¹⁵ Erre csak egy olyan politikai erő lehet képes, amely nem része a „győztesek koalíciójának”, mert ebben az esetben a déli országrész szemében könnyedén „bűnrészessé” válhatna, illetve a polgárookra nehezedő terhek (például az adók) enyhítését szorgalmazza.

Az Öt Csillag Mozgalom, Giuseppe Conte irányítása alatt megfelel ezeknek a paramétereknek. Conte személye is előnyt biztosít, hiszen a déli emberek azon rétegét képviseli, amely bár származása miatt megérti a térség polgárainak nehézségeit („egy közülünk”), kitört és felemelkedett a hátrányos közegből: egyetemi tanár, korábbi miniszterelnök volt. Az általa vezetett kormányzat kudarcai „hitelesen” betudhatók a nagykoalíciós kormányzás korlátainak. (De mindenesetre rá lehet fogni ezekre.)

Mindenképpen érdemes lesz figyelemmel kísérni Conte és Mozgalma tevékenységének további alakulását.

Bibliográfia

MÜLLER 2017

Jan-Werner MÜLLER: *What is populism?* Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2016.

MÜLLER 2017

Jan-Werner MÜLLER: The Rise and Rise of Populism? In: *The Age of Perplexity: Rethinking the World we Knew*. Madrid, BBVA–OpenMind–Penguin Random House–Grupo Editorial, 2017. 66–84.

Programma – Movimento 5 Stelle 2022

Programma per le Elezioni Politiche 2022. Movimento 5 Stelle, 2022. Online: https://www.movimento5stelle.eu/wpcontent/uploads/2022/09/Programma_M5S_politiche2022_breve.pdf (Letöltés: 2023.08.09.)

SZABÓ 2012

SZABÓ Tibor: *Olaszország politikatörténete. (1861–2011)* Szeged, Belvedere, 2012.

TANÁCS-MANDÁK-NUBER 2017

TANÁCS-MANDÁK Fanni–NUBER István: *Az olasz képviselői demokrácia*. Budapest, Dialóg Campus, 2017.

¹⁵ SZABÓ 2012, 104.

A „magyarab kérdés” a khartoumi magyar követség jelentéseiben (1957–1960)

Udvarvölgyi Zsolt András

Bevezetés

A hatalmas kiterjedésű, Északkelet-Afrikában található Szudánt a britek az északi szomszéd Egyiptommal közösen, ún. kondomíniumként igazgatták 1955. december 31-ig. 1956. január 1-én szinte az összes afrikai országot megelőzve Szudán elnyerte a függetlenségét. Ebben az időszakban alakultak ki azok a politikai viszonyok és ellentétek, amelyek mind a mai napig – a mostoha éghajlattal együtt – meghatározzák az ország fejlődését. Erre a zavaros, izgalmas, és kétségtelenül előnyös gazdasági lehetőségekkel kecsegtető északkelet-afrikai millióre felfigyelt a magyar külügyi vezetés is és az európai országok közül elsőik között állított fel követséget (egyes források szerint Nagy-Britannia után másodikként) az ország fővárosában, a Fehér-Nílus menti Khartoumban. Meg kell említeni, hogy sajtóságos „pluszt” jelenthettek a két ország közötti kapcsolatok kiépítésében az egyiptomi-szudáni határvidéken élő, magukat magyar eredetűnek valló magyarabok is, akikről a követség többször tett említést jelentéseiben. Az elmúlt évtizedekben a szudáni állami adminisztráció vezető pozícióiba is bekerültek hébe-hóba magyarabok, akik előszeretettel és büszkén említették meg magyar gyökereiket, „rokonságunkat” a – sokszor elképedő – magyar tárgyalópartnereknek.¹

¹ Továbbá, ha ők nem is voltak magyarabok, felhívták a magyar tárgyalópartner figyelmét a „magyar rokonokra”. Jó példa erre, hogy Veres János, a khartoumi magyar követség ideiglenes ügyvivője, 1959. január 11-én kelt jelentésében megemlíti, hogy 1958. december 3-án meglátogatta Dr. Mohamed Ahmed Ali új egészségügyi minisztert. A miniszter wadi-halfai születésű, s ennek alapján a magyarab kérdés tárgyalásával kezdődött a beszélgetés. MNL OL XIX. J.12-a. 13/1959. szig. titk.

J.Nagy László szerint

„a függetlenné váló Szudánnal azonnal kapcsolatot létesítettünk, s már 1955 tavaszán magyar delegáció utazott Khartoumba, hogy felmérje a lehetőségeket. 1956. január elsején, a függetlenség proklamálásának a napján hivatalosan is elismertük a Szudáni Köztársaságot, és diplomáciai kapcsolatot létesítettünk vele. Zágor György² egyiptomi követet akkreditáltuk Khartoumba, aki – elsőként az európai hatalmak kép viselői közül – február elején érkezett meg a szudáni fővárosba. Megbízólevelét március 10-én adta át. Tárgyalt Ismail El Azhari³ miniszterelnökkel, aki kijelentette, hogy szeretnék bővíteni a kapcsolatokat a szocialista országokkal. Szakértőket kért országa lehetőségeinek felmérésére. Iparosítani akartak, és különösen a mezőgazdaság fejlesztésére fordítottak nagy figyelmet. A magyar követ tárgyalt még az úgynevezett helyi kormányzatok miniszterével a településfejlesztésről, de főként a magyarabokról hallgatott meg kiselőadást. A miniszter ugyanis büszkén említette meg, hogy a felesége magyarab. A szudáni tárgyaló fél, ha volt ilyen rokoni kapcsolata vagy ő maga volt magyarab (pl. a közmunkaügyi miniszter) soha nem mulasztotta el ezt megemlíteni.”⁴

Kik azok a magyarabok?

Az elmúlt, közel száz évben sokan foglalkoztak az Egyiptomban és Szudánban élő, rejtélyes, magát magyar eredetűnek valló, magyar felmenőkkel büszkélkedő népcsoporttal. A magyarabokról számos tanulmány, népszerűsítő írás, riport is megjelent a hazai és emigrációs magyar sajtóban egyaránt. Hankó Ildikó⁵ több cikkben foglalta össze a törzs történetét, egy rövid írásából idézek:

„Az elmúlt száz év alatt a Dél-Egyiptomba (Núbiába) és Észak-Szudánba utazó magyarok gyakran kapcsolatba kerültek a magyarabokkal. Almásy László⁶ gróf

² Zágor György (1917–1983) újságíró, diplomata, osztályvezető, fősztályvezető, követ, nagykövet.

³ Ismail al-Azhari (1900–1969) szudáni politikus, miniszterelnök (1956. január 1. – július 5.)

⁴ J.NAGY 2003, 122–123.

⁵ Hankó Ildikó (1940–) író, újságíró.

⁶ Almásy László (1895–1951) utazó, Szahara-kutató, felfedező, pilóta, repülőtiszt, az igazi „angol beteg”.

1936-ban Wadi Halfában ismerős beszédet hallott, amit magyar tájszólásként ismert fel. Tolmács révén érdeklődött kiletükről, és csodálkozva értesült arról, hogy Magyar-artin, azaz a Magyarabok Szigetén élnek. 1965-ben az MTA ösztöndíjasaként Fodor István⁷ orientalista, később kairói magyar tanácsos járt közöttük. Két és fél hónapos kutatóútjának célja e különös népcsoport tanulmányozása volt. Velük élt, beszélte nyelvüket, így igen sok információt szerzett életükről. 1966-tól kezdve több írásban számolt be egyszemélyes expedíciójának eredményeiről. [...] Hagyományaik szerint két csoportban – különböző időpontban – kerültek Núbiába. Amikor I. Szelim szultán⁸ elfoglalta Egyiptomot, vezetőjük Ibrahim al-Magyar (Magyar Ábrahám) volt, aki – miután katonái fellázdak – többedmagával egy Wadi Halfa melletti szigetre menekült, ahol három núbiai nőt vett feleségül. Mai leszármazottaik a 11. generációt képviselik. Más források szerint I. Szelim szultán 1517-ben – miután legyőzte Egyiptomot – Hasszán Kushi vezetésével magyar katonai foglyokat szállított egy Wadi Halfa melletti szigetre, a núbiai feketék elleni határőrnek. Ezek az emberek – elszakítva hazájuktól – négy és fél évszázadon át a közeli Nílus-szigeteken éltek (99 sziget közül 75-ön), mígnem ősi szálláshelyüket az asszuáni völgyzárógát megépítése után elárasztották. [...] Lakóit új falvakba telepítették, Qattába, Anébába, Tuskába és Ibrimbe. Földet kaptak és főleg kereskedelemmel foglalkoznak. Nyelvük núbiai, ezen belül a fadidzsa nyelvjárást beszélik. Keresztény vallásukat sokáig megtartották, a kenyérre – megszegés előtt – ma is keresztet rajzolnak. [...] A magyarabok másik núbiai csoportjának egy asszuáni magyarab kereskedő tájékoztatta Fodor Istvánt. Elmondta, hogy a Habsburg Birodalom idején, Mária Terézia uralkodása alatt (1755 után) költöztek Asszuánba. Ők voltak azok a magyarok – és kisebb részben bosnyákok – akiket a királynő azért űzött el, mert iszlám hitüket a török kiűzése után is megtartották. »Ma már arabul beszélünk, de nem felejtettük el, honnan származunk« – mondta az elbeszélő. Hetedik generációjuk él már ezen a vidéken, »családfájukat« – ajtófélfára vésvé – gondosan őrzik. A két (Wadi Halfa-i és asszuáni) közösség viszonylag kevés kapcsolatot tart egymással. A magyarabok számát ma 7000 körülire becsülhetjük.⁹

Egy frissebb, 2017-es írásban, Lantai-Csont Gergely természetfotós, közgazdász, utazó így emlékezett meg a magyarabokról:

⁷ Fodor István (1933–2002) arabista, tolmács, műfordító, diplomata.

⁸ I. Szelim (1470–1520) oszmán szultán 1512–1520 között, majd kalifa is 1517-től.

⁹ HANKÓ 1986, 9.

„Wadi Halfában adja magát a találkozás, a közösség felkeresése, mely magát Ibrahim al-Magyarai leszármazottjának tartja. Ibrahimot az 1517-ben Egyiptomot is meghódító török szultán, I. Szelim hurcoltatta a Nílus völgyébe, mégpedig a Magyaráti-szigetre, a legenda szerint megalapítva a magyarab közösséget. A magyarabok nyelve núbiai, vallásuk muzulmán, megjelenésük arabos. Korábbi lakhelyüket, a magyarab szigetet is előntötte az Asszuáni-gát építésekor felduzzasztott folyó. 1965-ben a néprajzi anyagot gyűjtő Fodor István láthatta talán utoljára őket eredeti lakhelyükön.”¹⁰

Jelen írásomnak nem célja, hogy a magyarabok eredetét illetőleg bizonyítékot szolgáltatassak a magyar szál alátámasztása vagy cáfolata tekintetében. Nem vállalkozom a magyarab kutatás eredményeinek áttekítésére sem. Csupán a khartoumi magyar követség magyarab tárgykörben született diplomáciai jelentéseit szeretném bemutatni és felvázolni a hivatalos magyar szervek hozzáállását a kérdéshez az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, a kádári „konszolidáció” idején.

A „magyarab kérdés” megjelenése a khartoumi követség jelentéseiben

A khartoumi magyar követség első vezetőjét, Igaz István¹¹ I. osztályú tanácsost, a külképviselet ideiglenes ügyvivőjét 1957. március 1-vel berendelték állomáshelyéről a Központba¹² és helyére Veres János¹³ I. osztályú titkár érkezett meg Kairóból Khartoumba, áthelyezéssel.¹⁴ A fiatal, új diplomata ambiciózusan és energikusan látott munkához szudáni állomáshelyén. Villámgyorsan építette tovább, illetve ápolta az elődje által kialakított kapcsolatokat. Számos jelentést írt, rengeteg programon vett részt, a fogadások állandó vendége lett. A „magyarab kérdéssel” is már ő foglalkozott behatóbban. Veres 1957. március 12-én jelentést küldött a Központba, Horváth Imre¹⁵ kül-

¹⁰ LANTAI-CSONT 2017, 42.

¹¹ Igaz István (1910–1982) kommunista pártmunkás, diplomata, ideiglenes ügyvivő.

¹² A Külügyminisztérium budapesti, központi igazgatási egységét rövidítették így a diplomáciai jelentésekben.

¹³ Veres János (1927–2008) diplomata, főosztályvezető, nagykövet.

¹⁴ Igaz István szudáni diplomáciai pályafutásáról lásd: UDVARVÖLGYI 2022.

¹⁵ Horváth Imre (1901–1958) kommunista politikus, nagykövet, külügyminiszter. (1956. július 30 – november 2., 1956. november 4. – 1958. február 2.)

ügyminiszternek „látogatás szudáni személyeknél” tárgyban, melyben közölte, hogy március 7-én meglátogatta Noureldint, a helyi kormányzatok miniszterét. Az ő hatáskörébe tartozik a Nílus felett építendő új híd ügye és látogatásával elő kívánta mozdítani Kintli Jenő¹⁶ hídmérnök itteni tájékoztatóját. Majd kitért a magyarabokra is:

„Mint ismeretes Miniszter elvtárs előtt, Noureldin miniszter magyarab származásúnak vallja magát. Újra elmondta a magyarabok történetét. Megjegyeztem, hogy igyekezni fogok egy rátermett, magyarab származású egyetemistát találni, aki esetleg feldolgozná a magyarab-kérdést. Ezzel kapcsolatban az az elgondolásom, hogy idővel leszünk olyan helyzetben, hogy valamilyen pályadíjat adjunk a kérdés feldolgozójának. Ezt természetesen nem mondtam el még a miniszternek.”¹⁷

Úgy vélem, kezdetben tehát megvolt a magyar ügyvivőben a jó szándék és az érdeklődés a magyarabok iránt. Veres 1957. március 25-én küldött jelentésében beszámolt arról, hogy az amerikai nagykövet Nixon¹⁸ tiszteletére rendezett koktélnál megismerkedett és beszélgetett Gibeikah történész professzorral, Szudán egyik markáns személyiségével. Felvetette neki a magyarab kérdést, mint további kapcsot közöttük. A professzor leszögezte, hogy „örömmel pártolja Veres azon tervét, hogy egy talpraesett magyarab származású szudáni diákkal dolgoztassa fel a magyarab hagyományokat, valamilyen pályadíj kitűzése útján. Ő ismer ilyen diákokat és támogatni fogja őket munkájukban.”¹⁹

Az ideiglenes ügyvivő 1957. június 21-én elérkezettnek látta az időt, hogy a külügyminiszternek részletesebb jelentést írjon a „magyarab kérdésről”, amelyben közölte, hogy

„amikor ideje engedi, előveszi a Wadi-Halfa mellett fekvő nílusi »magyarab« sziget kérdését. Arra gondolt, idővel az ilyen irányban épített kapcsolatok jól jönnek majd kulturális szempontból. Noureddin önkormányzati miniszter jú-

¹⁶ Kintli Jenő (1906–1964) hídepítő mérnök.

¹⁷ MNL OL XIX. J.12-a. 29/1957. szig. titk.

¹⁸ Richard Nixon (1913–1994) amerikai politikus, kongresszusi képviselő, szenátor, az Egyesült Államok alelnöke (1953–1961) majd elnöke. (1969–1974)

¹⁹ MNL OL XIX. J.12-a. 34/1957. szig. titk.

nus 10-én elküldte hozzá a munkaügyi minisztérium egyik beosztottját, aki »magyarab«, azaz az említett szigetről származik. Őrénén június 13-án Veres meghívott nyolc fő Khartoumban élő, iskolázott magyarabot a követség kertjébe.”

A négy órán át tartó beszélgetés lényege a következő volt:

„Két vagy háromszáz évvel ezelőtt a török szultánnak magyar származású helytartója (adóbehajtója) volt Wadi-Halfában. Ennek fia núbiai nőt vett feleségül, aki családjával és rokonaival az említett szigeten telepedett le, s innen nyerte a sziget a »magyarab« nevet. Az ilyen letelepedés, illetve földfoglalás nem volt egyedülálló abban az időben, a különböző származású helytartók és katonák (török, szerb) vezetésével ugyancsak történtek földfoglalások. Noureddin miniszter például boszniai eredetre vezeti vissza családfáját. A földfoglalások hosszú időre ellentéteket idéztek elő az eredeti lakosság és az újonnan jöttek között, s ugyanakkor nagyon erőssé vált az újonnan jöttek összetartása. Ez máig érezteti hatását, a szigetről Khartoumba utazó magyarab csakis a városban élő magyaraboknál száll meg, akkor is, ha nem közeli rokonok. A Khartoumban élők a szigeten töltik szabadságukat. Hat évvel ezelőtt a Khartoumban élő magyarabok egyesületet alakítottak a szigeten élők fővárosban intézendő ügyeinek képviselőjére, de később beolvadtak a wadi-halfai születésűek klubjába. A »magyarab« név a sziget ilyen elnevezése folytán maradt meg máig is. A szigetről származnak a Dél-Egyiptomban élő magyarabok is, de megtalálhatók El-Obeidben és több más városban is. Származásukra nagyon büszkék. A magyar diplomata vendégei elmondták, hogy a második világháború előtt meglátogatta a szigetet egy Almássy nevű gróf,²⁰ [Sic!] aki magyarab gyerekeket akart küldeni Magyarországra tanulni, de ezt az angol kormányzó megakadályozta. Az öregebbektől tudják, hogy egy időben a sziget írástudói levelezésben voltak Germanusz [Sic!] professzorral,²¹ megemlézték egy fiatal házaspár néhány évvel ezelőtti látogatását is a szigeten. Bizonyára Széphelyi²² elvtársék látogatására gondoltak. Mosolyogva mondták, hogy a [második világ – U. Zs.] háború alatt németbarátok voltak, mert Magyarország is azon az oldalon volt. Az [1956-os – U. Zs.] ellenforradalmi események alatt nagy aggoda-

²⁰ A korábban már említett Almásy Lászlóról van szó.

²¹ Germanus Gyula (1884–1979) arabista, író, irodalomtörténész, egyetemi tanár, utazó, az első magyar mekkai zarándok. Muszlim neve: Hadzsi Abdul-Karim Germanus.

²² Széphelyi Zoltán (1928–1988) diplomata, nagykövet.

lom töltötte el őket pozitív szempontból. Itt ugyanis az egyszerű emberek gondolkodás nélkül az amerikai és angol propaganda ellenkezőjét hiszik csak el. A legérdekesebb az, hogy az otthoni helyzet normalizálása után a magyaraboknak gratuláltak szudáni barátaik, és ők büszkén fogadták a jókívánásokat.”

Ezt követően Veres kissé sommásan leszögezi jelentésében, hogy

„ha megállja a helyét az az állítás, hogy mindössze egy magyarnak, egy egykori helytartó fiának volt csak köze a magyarabokhoz, nem pedig az egész magyar helyőrségnek, amint azt eddig gondoltuk, akkor antropológiai és más kutatásokra nincs szükség.”

A diplomata közölte még továbbá, hogy

„néhány napon belül találkozni fog Dr. Mohieldin Saber parlamenti képviselővel, aki az egyiptomi fogadáson elmondta neki, hogy lévén wadi-halfai, foglalkozott a magyarab kérdéssel. Ugyancsak meg fogja látogatni egy most Londonban tartózkodó középiskolai tanár, aki helyszíni tanulmányokat folytatott a szigeten. Amikor Veres meglátogatta a khartoumi »Sudan Museum«-ot, az egyik munkatárs felajánlotta neki, hogy összegyűjti a magyarab szigetről szóló megjegyzéseket, az egyes földrajzi és történelmi könyvekből. Állítása szerint vannak ilyen részletek. Mindent összevéve Veres úgy vélekedett, hogy „a magyarab kérdés most már nem látszik olyan érdekesítőnek, de a személyes kapcsolatok szélesítése szempontjából mindenesetre jól jön”²³

Talán a legérdekesebb dokumentum a témában a diplomata azon jelentése, amelyben 1957. december 2-án magyarab munkások arabul írott és angol nyelvre is lefordított levelét terjesztette fel a Központnak.²⁴ A levelet

²³ MNL OL XIX. J.12-a. 79/1957. szig. titk.

²⁴ Az arab nyelvű levél angol fordítása:

„A letter from two workers in Atbarei. They are from »Magarab Island«. They said: As you know a delegation from the Hungarian government visitd the island in 1939. The delegation tried to sent some young boys to study in Hungary but the British rejected. The news from the Island say that the Hungarian embassy renewed her offer to take some students to study in Hungary but the fathers of them refused. Now we are ready to go to Hungary with pleasure. We worked for about 17 years in the workshop of Sudan Railways in Atbara –

két Atbarában dolgozó magyarab munkás intézte hozzá, és abban lelkesen arra jelentkeztek, hogy Magyarországon tanulhassanak tovább műszaki és ipari területen. A két elszánt szudáni pályázó kérelmében hivatkozott arra, hogy – állítólagosan – a magyar kormány küldöttsége 1939-ben meglátogatta a szigetüket és megpróbált néhány fiatal magyarab fiút Magyarországra küldeni tanulni,²⁵ de a britek elutasították ezt a tervet, majd később a szudáni magyar követség megújította ezt az ajánlatát,²⁶ de a kiutazni szándékozó fiatalok apjai visszautasították őket. Ők azonban örömmel készek arra, hogy 17 évnyi, a Szudáni Vasutak atbarai műhelyében ledolgozott év után, hazánkba menjenek. Veres úgy vélekedett, hogy

„a levélben foglalt kérésnek nehéz lenne eleget tenni, mert ha megfontolás tárgyává tennék is a 30 éven felüli két munkás javaslatát, az utazási költségek kérdése irreálissá tesz mindent. A levél azonban újra emlékeztette arra, hogy idővel, amikor körülményeik azt már megengedik, helyes lenne valamilyen gesztust tenni a magyarabok felé. Legalkalmasabb lenne egy vagy két ösztöndíj létesítése esetleg a középiskolai tanulmányok elősegítését is beleértve, mert a szigetről ritkán kerülnek gyerekek középiskolába.”

Veres jelentésében javasolta ezt a kérdést megvizsgálni és a jövő év elején felajánlható ösztöndíjak közül egyet magyarab származású diáknak biztosítani. A maga részéről tervbe vette a magyarab sziget meglátogatását a választások után, márciusban, hogy eleget tegyen a követségen járt magyarabok meghívásának. Végezetül sürgette a Külügyminisztériumot, hogy célszerű volna erre az időre valamilyen gesztust előkészíteni a magyarabok részére.²⁷

after completing the technical school. We want to have more study in technical and industrial factories. If you accept our wish we are ready to come to Khar-toum and here is our address. Long live the Hungarian Peoples Republic and long live her ambassador in Sudan.” Aláírás: Sadiq Asman (? – nehezen olvasható kézírás) és Qasim Sadiq Gamblan (? – nehezen olvasható kézírás)

²⁵ Információim szerint 1939-ben nem járt hivatalos magyar küldöttség a magyarabok között.

²⁶ Nem találtam forrást erre vonatkozólag. Feltehetően légből kapott mendemondák, pletykák alapján terjedt ez az információ a magyarabok között.

²⁷ MNL OL XIX. J.12-a. 120/1957. szig. titk.

A Külügyminisztérium bő egy hónap elteltével válaszolt Khartoumnak. 1958. január 9-én Kós Péter,²⁸ a IV. Politikai Osztály vezetője így reagált Veres felvetéseire:

„Egyetértünk Ügyvivő elvtárral abban, hogy a magyarab munkások kérésének teljesítése aránytalanul nagy anyagi áldozatok árán lenne csak megvalósítható. Kérjük ezért Ügyvivő elvtársat, hogy a magyarab munkások levelére írt válaszában közölje, hogy kérésüknek egyelőre nem tudunk eleget tenni. Jelentésében Ügyvivő elvtárs javaslatot tett arra, hogy létesítsünk középiskolai ösztöndíjat magyarab diákok részére. Ügyvivő elvtárs javaslatát ilyen formában nem látjuk kivitelezhetőnek, tekintettel arra, hogy középiskolai diákok magyarországi tanulása sokkal több problémát vet fel, mint az egyetemi ösztöndíjak felajánlása. Arra azonban tehetnénk kísérletet, hogy a szudáni kormánynak esetleg felajánlandó két egyetemi ösztöndíj egyikét magyarab diáknak juttassuk. Az egyetemi ösztöndíjak kérdésére egyidejűleg más rendeletben térünk ki.”²⁹

A hamvába holt antropológiai expedíció terve

Kisvártatva azonban a Központ egy új dimenzióját világította meg a „magyarab kérdésnek”, amely minden bizonnyal sok fejtörést okozott a khartoumi magyar misszónak. Kós 1958. március 15-én egy tervezendő antropológiai expedíció tárgyában írt Veresnek. A dokumentumot, annak vélt fontossága és kuriozitása miatt teljes terjedelmében közlöm, bár előre bocsátom, hogy a magyar tudósok kiutazása és kutatóútja végül is nem valósult meg. Azon azonban érdemes elgondolkodni, hogy mit szóltak volna 65 évvel ezelőtt állítólagos magyar „rokonaink”, ha a kutatók elkezdik őket méricskélni és fotózni, nem is beszélve a tömeges vérvételről. Továbbá a szudáni hatóságok reakciójához sem kell túl nagy képzelőerő, ha például a wadi-halfai-i önkormányzathoz, illetve egy falusi előjáróhoz vagy rendőrőrsre beállít 3–4 fő elhivatott, lelkes, fehérköpenyes magyar kutató mérlegekkel, vonalzókkal, fecskendőkkel, kémcsövekkel felpakolva. Kós így írt az ideiglenes ügyvivőnek:

²⁸ Kós Péter (1921–1994?) (született Raab Leó, de Lev Konduktorov néven is ismert) kommunista politikus, diplomata, osztályvezető, főosztályvezető, ENSZ-képviseletvezető, nagykövet.

²⁹ MNL OL XIX. J.12-a. 005815/1958. szig titk.

„Tájékoztatjuk Ügyvivő elvtársat, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Természet-tudományi Múzeuma felvetette annak gondolatát, hogy antropológiai expedíciót küldjön Szudánba, az ott élő magyarab település vizsgálatára. A három-négytagú expedíció a zoológiai expedícióval egyidejűleg érkezne Szudánba és azzal párhuzamosan végezné munkáját. Az antropológiai expedíció vizsgálatai az alábbi három kérdéscsoportra különülnének:

1. Az Észak-Szudán területén élő, feltételezhetően magyar eredetű arabok számbavétele és metrikus antropológiai vizsgálata.
2. Ugyanezen etnikai csoport vércsoport szerinti vizsgálata.
3. Szociál-antropológiai és etnológiai vizsgálatok (azaz nyelvészeti, néprajzi, társadalomszerkezeti jellegzetességek megmaradásának vizsgálata). Ez a vizsgálat magába foglalna kartumi levéltári kutatásokat is.

Az expedíció kutatásai során kb. 1000 személyt szándékozna megvizsgálni (férfiakat, nőket és gyerekeket egyaránt). A megvizsgált személyekről antropológiai méreteket vennének fel (testmagasság, testarányok, koponyaméret stb.) Minden egyes személyről szemben és oldalt fényképfelvételt készítenének. A vizsgálatok vérvételt is igényelnének. A vizsgálatok természeténél fogva az expedíció nagy segítségre szorulna a szudáni hatóságok részéről. A lakosság bizalmának megnyerése, a vizsgálatok lefolytatásának zavartalansága érdekében megfelelő lélektani előkészítő munka után szükséges lenne, hogy az expedíció munkájában szudáni tolmácsok és orvosok vegyenek részt.

Az expedíció személyi összetétele az alábbi lenne. Az expedíció vezetője dr. Nemeskéri János³⁰ kandidátus, múzeumi osztályvezető. Az expedíció tagjai: Dr. Backhaus Richárd³¹ igazgató főorvos, dr. Acsádi György³² statisztikai főelőadó, a KSH csoportvezetője és esetleg dr. Harsányi László³³ egyetemi tanársegéd, orvos. Az expedíció munkájának sikeres előrehaladása esetén további vizsgálatokat folytatna közeli területeken más arab törzseknél, összehasonlító vizsgálatok céljából. Ez a vizsgálat kb. 500 főre terjedne ki.”³⁴

A Központ azonban józan és óvatos volt az expedíció tervével kapcsolatban:

³⁰ Nemeskéri János (1914–1989) antropológus, a biológiai tudományok kandidátusa.

³¹ Helyesen: Backhausz Richárd (1920–1971) orvos, immunológus, az orvostudomány doktora.

³² Acsádi György (1924–2012) demográfus.

³³ Harsányi László (1926–1992) orvos, egyetemi tanár, az orvostudomány kandidátusa.

³⁴ MNL OL XIX. J.12-a. 002168/1958/ szig. titk.

„Közöljük Ügyvivő elvtárssal, hogy az expedíció tervével kapcsolatban bizonyos fenntartásaink vannak. Véleményünk szerint az expedíció munkája – tekintettel arra, hogy embereken végzendő vizsgálatokról van szó – nagyon sok nehézségben ütközne, részben a szudáni hatóságok és főleg a vizsgálandó személyek részéről. Ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy az illetékes szudáni szervek ugyanolyan kedvezően fogadnák az antropológiai expedíció tervét, ahogy ezt a zoológiai expedíció tervével tették. Kérjük Ügyvivő elvtársat, hogy helyi tapasztalatai alapján vizsgálja meg az expedíció kérdését és közölje, hogy reálisaknak tekinti-e a Természettudományi Múzeum elgondolását. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy itt csak előzetesen felvetett elképzelésekről van szó, nem pedig jóváhagyott tervekről. A Központ a múzeum tervével kapcsolatban azután fog csak végleges állást foglalni, miután Ügyvivő elvtárs is közölte véleményét.”³⁵

Veresnek két hónapjába telt, mire először is magához térhetett a levél olvastán, majd körbejárta az expedíció megvalósíthatóságának paramétereit. 1958. május 15-én így válaszolt a Központnak:

„Az antropológiai expedíció kiküldetésének terve eléggé nehéz feladat elé állított. Több személlyel, szudáni antropológusokkal és hivatalnokokkal beszélgettem a kérdéstről, akik érdekesnek találták az expedíció kiküldetésének gondolatát, és ezen túlmenően nem mondtak többet. Mielőtt az expedícióval kapcsolatos javaslataimat kifejténém, ki szeretném fejezni azt az érzésemet, hogy ott-hon eltúlozzák a »magyarab kérdés« jelentőségét. Nekem még nem nyílt alkalmam a magyarab sziget meglátogatására, de Khartoumban nagyon sok magyarab vendégem volt a követségen. Erről annak idején jelentettem is. A velük folytatott beszélgetés alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a magyarab név a sziget valamikori ilyen elnevezése folytán maradt fenn mostanáig. Az elbeszélésekből két változat alakult ki a magyarabok eredetére vonatkozóan. 1. a török szultánnak magyar helytartója (wáli) volt Wadi-Halfában, kinek fia nubiai lányt vett feleségül, s a szigeten telepedett le családjával, 2. a wadi-halfai török helyőrségben belül 30-40 magyar katona volt, akik összekeveredtek a bennszülött lakossággal. A fentiek alapján meggyőződésem, hogy a metrikus antropológiai vizsgálatok és a vércsoport szerinti vizsgálatok semmi eredményt nem hozhatnak a magyar származás megállapításának szempontjából. Sokkal több eredményre lehet számítani a szociál-antropológiai és etnológiai vizsgálatok nyomán, mert valószínű több emlék és nyom maradt fenn a

³⁵ MNL OL XIX. J.12-a. 002168/1958/ szig. titk.

szájon, az öregek elbeszélésében, a szokásokban stb., mint a vérben. Megállapításaim természetesen a laikus megállapításai, de érzésem szerint közel állnak a valósághoz.

A zoológiai kérésünket általában kedvezően fogadták a szakmailag illetékes helyeken, de a belügyminisztérium, s azután a külügyminisztérium részéről még nem kaptunk választ jegyzékünkre. Bár nem kétséges, hogy zoológiai expedícióknak útját engedélyezni és segíteni fogják, mégsem mondható az, hogy a szudáni belügyminisztérium örömmel ad beutazási engedélyt magyar expedícióknak. Ezért nem javaslom azt, hogy egyszerre két expedíciónak kérjünk beutazási engedélyt. Enyhén szólva feltűnő lenne, hogy Magyarország egyszerre két expedíciót küld olyan országba, ahol az amerikai segély működni kezd.”

Veres ezt követően egy kompromisszumos és bölcs javaslattal élt:

„A magyarab kérdés megvizsgálását minden feltűnés nélkül meg lehet oldani. Az expedíció helyett utazzon ki egyelőre egy olyan szakember, aki a tervbe vett és a rendeletben leírt vizsgálatok 3. csoportjának végrehajtására hivatott. Az ő kutatásai a helyszínen és a khartoumi levéltárakban megmutatják majd, hogy érdemes-e egyáltalán a metrikus antropológiai vizsgálatokhoz hozzálátni, s ha igen, kidolgozná az expedíció programját is, amire véleményem szerint szükség van.

Nem tudom, hogy a tervezett expedíció tagjai közül beszélt-e valaki Dobrovits³⁶ elvtárral, aki 1956 őszén megkezdte a magyarab kérdés tanulmányozását, de az ellenforradalmi események miatt meg kellett szakítani utazását. Dobrovits elvtárs egyiptomi területen is talált a szigetről elszármazott magyarabokat. Javaslom őt is bevonni a kiküldendő szakember útjának előkészítésébe. Az Ország-Világ c. képeslapból látom, hogy Széphelyi elvtárs már kapcsolatba lépett a szakemberekkel, ős is tud adni tanácsokat bizonyára. Biztos vagyok benne, hogy az elvtársak el fogják fogadni javaslatomat, s odahatnak, hogy egyelőre csak egy szakember utazzon ki Szudánba. Ezzel elkerüljük a feltűnést a szudáni hatóságok tekintetében, másrészt a kiadásokat és az esetleges kudarcot a mérések és vizsgálatok nyomán. A kiutazó szakembernek, akinek október második felében kellene ideérkeznie, minden támogatást meg fogunk adni.”³⁷

³⁶ Dobrovits Aladár (1909–1970) művészettörténész, egyiptológus, egyetemi tanár.

³⁷ MNL OL XIX. J.12-a. 61/1958. szig. titk.

Sajnos, arra nem találtam forrást, hogy a Központ küldött-e viszontválaszt Veres javaslatára, azonban az bizonyos, hogy a Külügyminisztérium „jegelte” az antropológiai expedíció ügyét, egy kutató kiutazására sem került sor a vizsgált időszakban, sőt az ezzel párhuzamosan szervezett magyar zoológiai expedíció is „ad acta” lett téve. Széphelyi Zoltán, a Külügyminisztérium IV. Politikai Osztályának helyettes vezetője ugyanis 1959. január 13-án arról tájékoztatta az ideiglenes ügyvivőt, hogy „a zoológiai expedíció tervezett utazására 1960-ig nem kerülhet sor. A Magyar Természettudományi Múzeum a pénzügyi nehézségekre való tekintettel lehetőséget keres zoológiai expedíció megindítására egy antropológiai expedíció (magyarabok felkutatása) keretében. Amennyiben az antropológiai expedíciónak szudáni fogadtatását biztosítani tudjuk, ebben az esetben szó lehet a zoológusok kiutazásáról is.” Széphelyi kérte továbbá Verest, hogy „fejezze ki sajnálatát a zoológiai expedíciónk tervezett utazásának elmaradása miatt az illetékes szudáni szerveknél”,³⁸ akik úgy vélem, hogy nem hullajtottak túl sok könnyet a hír hallatán.

Veres János ideiglenes ügyvivő utazása Wadi-Halfába és a „magyarab szigetre” (1960)

1960 elején elérkezett a nagy utazás ideje. Veres 1960. február 13-án két jelentést is küldött a Központnak Wadi-Halfában és a „magyarab szigeten” tett látogatásról: „A wadi-halfai nevezetességek, a bohen-i óegyiptomi ásatások, a szudáni-egyiptomi határ és több más település meglátogatása során meglátogatta a magyarab szigetet is. A látogatásra február 5-én került sor. Vele volt a körzeti biztos és a wadi-halfai iskolaigazgató, aki az egészségügyi miniszter öccse.” Ezt követően a zsúfolt nap részletes leírása következett:

„Péntek lévén a magyarab falu férfi lakosságának nagy része összegyűlt a fogadásunkra. A falu öregjei mondták el a beszélgetés során a már ismert történetet, miszerint körülbelül négyszáz évvel ezelőtt hat magyar katona volt a wadi-halfai török helyőrség állományában. A magyar katonák nubiai³⁹ nőket vettek feleségül és megtelepedtek a máig is magyarab-nak nevezett szigeten. A

³⁸ MNL OL XIX. J.12-a. 004241/4/1959. szig. titk.

³⁹ Ebben a jelentésben a „nubiai” szó, de a korábbi forrásokban a helyes, „núbiai” verzió szerepel.

magyarabok életfeltételei és életmódja semmiben sem különbözik a környék nubiai lakosságának életétől. Előszeretettel beszélnek a nubiai nyelvet, amit az iskolaigazgató is előszeretettel beszélt. Eltökélt szándékuk, hogy az áttelepítés után is együtt maradjanak. A magyarabok közül is sokan dolgoznak Szudán és Egyiptom különböző részein, de a többi lakoshoz hasonlóan, állandó kapcsolatot tartanak fenn szülőföldjükkel.”

Ezt követően Veres rátért arra, hogy megkérték, beszéljen Magyarországról.

„Később szóba került az, hogy valamelyik tanult magyarab ellátogathatna Magyarországra. A diplomata elmondta, hogy a magyar kormány évente két ösztöndíjat ajánl fel a szudáni kormánynak, s csak örülni tudnánk annak, ha valamelyik ösztöndíjat magyarab diák nyeri el. A jelen lévő magyarabok megállapodtak, hogy megbízzák egyik Khartoumban élő földijüket, hogy járjon el ezzel kapcsolatban az oktatásügyi minisztériumban. Az egyik öreg közbe vetette, hogy a diákküldést csak olyan alapon tudják elfogadni, ha a diák nem lesz akadályozva mohamedán⁴⁰ vallásának gyakorlásában. Az iskolaigazgató megnyugtatta az öreget ilyen tekintetben. A beszélgetés után megmutatták a falut és a földjeiket és nagy szeretettel búcsúztattak el a magyar diplomatát és kísérőit.”⁴¹

Veres az 1960. február 1–7. közötti Wadi-Halfai-i látogatásáról egy másik jelentésében is beszámolt. Együtt utazott

„a kínai nagykövet elvtárssal, akivel előre összeegyeztette az utazás időpontját. Az utazás két szempontból volt érdekes. Wadi-Halfa és környéke az asszuáni nagyág felépítése után víz alá kerül. A magyarab-sziget, amely kb. 10 km-re fekszik délre Wadi-Halfától. ugyancsak a nagyág várható árterületébe esik. A helyi hatóságok nagy vendégszeretettel fogadták őket s figyelmesen készítették elő a városban és környékén tett látogatásaikat. [...] A beszélgetések tárgya természetesen a város és a környék lakosságának az áttelepítése és jövője volt. 40–50 ezer család áttelepítésére fog sor kerülni. Az új település helyét még nem jelölték ki véglegesen, de valószínűen a kelet-szudáni Khasm-el-Girba terület lesz az áttelepített lakosság új lakhelye. [...] A szudáni-egyiptomi határhoz közel fekvő Debura nevű település omda-ja (bírója) elmondta, hogy a falujában másfél feddan termőföld esik egy családra. Ez azonban nem jelenti azt,

⁴⁰ Helyesen: iszlám.

⁴¹ MNL OL XIX. J.12-a. 18/1/1960. szig. titk.

hogy minden családnak van földje, mert a falu négy családja 80 feddan földet birtokol. A falu férfi lakosságának 80 százaléka dolgozik Szudánban vagy Egyiptomban. Ugyanez a helyzet a »magyarab« lakosság körében is. Az áttelepítést a fentiek ellenére nagy szomorúsággal vette tudomásul az érintett lakosság.”⁴²

Zárszó

1960. július 22-én Veres János végleg elhagyta Szudánt. A hiperaktív ügyvivő távozásával az általam vizsgált időszakig, 1962-ig már csak említés szintjén szerepeltek magyarabok a követségi jelentésekben. Magyar kutató végül is nem jutott el Észak-Szudánba, a Veres által is szorgalmazott ösztöndíjakat nem írták ki a magyarab diákok részére, a „magyarab kérdés” elsikkadt a követségi jelentőmunkában. Áttörést majd Fodor István jeles arabista, tolmács, későbbi diplomata 1965-ös expedíciója jelentett a kérdésben, amely kutatóút és hozadéka máig hivatkozási alapnak számítanak a magyarabokkal foglalkozók számára. Az Asszuáni Nagy Gát építésével járó nílusi duzzasztás, tehát 1965 októbere-novembere előtt Fodor több hónapot töltött az egyiptomi és a szudáni magyarabok (magyarábok) között. Ezen idő alatt közel ötezer kilométert megtéve fölkereste és kutatta a Kom Ombóban, Asszuánban, Vádi Halfában, valamint a Kartúmban, Szudán fővárosában élő magyarab (magyaráb) közösségek történetét, viselkedését, szokásait, kultúráját és egyáltalán a magyarokhoz való viszonyulását.⁴³ Azonban az ő útjának krónikája már más lapra tartozik.

⁴² MNL OL XIX. J.12-a. 18/1960. szig. titk.

⁴³ SOPRONMÉDIA 2022.

Felhasznált források

MNL OL XIX. J.12-a.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. XIX. J.12-a. (= Külügyminisztérium. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.)

Bibliográfia

HANKÓ 1986

HANKÓ Ildikó: Családfa az ajtófélfán. Magyarabok a Nílus-völgyben. *Magyar Nemzet* 49/163, 1986, 9.

J. NAGY 2003

J. NAGY László: Az arab országok a magyar külkapcsolatokban. (1947–1962) *Külgügyi Szemle* 2/1, 2003, 114–140.

LANTAI-CSONT 2017

LANTAI-CSONT Gergely: Elárasztott Núbia. *A Földgömb* 35/317, 2017, 32–47.

SOPRONMÉDIA 2022

SOPRONMÉDIA: Kik azok a magyarabok? *sopronmedia.hu* 2022. április 26. Online: <https://www.sopronmedia.hu/cikkek/kik-azok-a-magyarabok> (Letöltés: 2022.08.25.)

UDVARVÖLGYI 2022

UDVARVÖLGYI Zsolt András: „...az események az eddig is elszigetelt követségünket még elszigeteltebb állapotba hozták.” A khartoumi magyar követség jelentéseiből. (1956–1957) *Publicationes Universitatis Miskociensis Sectio Philosophica* 26/3, 2022, 351–371.

A kötet tanulmányainak szerzői

- Bányai Emőke: főisk. tanár, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; emoke.banyai@uni-miskolc.hu
- Csabai Bence Máté: politikatudomány mesterszakot végzett egyet. hallgató, Miskolci Egyetem BTK; csbmwork@gmail.com
- Csizmadia Ervin: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; csizmadia.ervin@tk.hu
- Fazekas Csaba: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; fazekas@uni-miskolc.hu
- Fekete Sándor: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; sandor.fekete@uni-miskolc.hu
- Gyukits György: adjunktus, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; gyorgy.gyukits@uni-miskolc.hu
- Havasi Virág: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; virinyo@gmail.com
- Kiss Daniel: egyet. tanársegéd, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; danielkisso229@gmail.com
- Kotics József: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Antropológiai és Filozófiai Tudományok Intézete; kotics.j@gmail.com
- Körei László: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola; politologus87@gmail.com
- Kunt Gergely: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet; gergely.kunt@uni-miskolc.hu
- Lajos Veronika: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Antropológiai és Filozófiai Tudományok Intézete; veronika.lajos@uni-miskolc.hu
- Mihályi Helga: mesteroktató, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; helga.mihalyi1@uni-miskolc.hu
- Molnár Ágnes: adjunktus, Miskolci Egyetem BTK Antropológiai és Filozófiai Tudományok Intézete; agnes.molnar@uni-miskolc.hu
- Nyíró Miklós: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Antropológiai és Filozófiai Tudományok Intézete; miklos.nyiro@uni-miskolc.hu

Osváth Andrea: adjunktus, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; andaosvath@gmail.com

Papp Z. Attila: egyet. tanár, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet; attila.papp@uni-miskolc.hu

R. Nagy József: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Antropológiai és Filozófiai Tudományok Intézete; jozsef.r.nagy@uni-miskolc.hu

Ramet, Sabrina P.: professor emerita, Norwegian University of Science & Technology; sabrina.ramet@ntnu.no

Szabó-Tóth Kinga: egyet. docens, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; kinga.szabo.toth@uni-miskolc.hu

Takács Máté János: nemzetközi tanulmányok szakos egyet. hallgató, Miskolci Egyetem BTK; takacsmatejanos@gmail.com

Udvarvölgyi Zsolt András: főisk. tanár, Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete; zsolt.udvarvolgyi@uni-miskolc.hu

Tartalom

Előszó (Fazekas Csaba).....	5
Sabrina P. Ramet: László Kürti's contribution to East European Studies.....	6
Bányai Emőke: A szerelem vége. Recenzió Eva Illouz: <i>The End of Love.</i> <i>A Sociology of Negative Relations</i> című könyvéről	8
Csabai Bence Máté: Választások között: a zöld politika és a zöld pártok helyzete Magyarországon	17
Csizmadia Ervin: Az önkorlátozó liberalizmus. A tolerancia három példája a magyar átmenetben	31
Fazekas Csaba: Egy lehetséges függelék Kornai János autokrácia- koncepciójához	42
Fekete Sándor: Politikai rítus és politikai mítosz	59
Gyukits György: Hegymeg település vázlatos társadalomrajza.....	73
Havasi Virág: A graffiti társadalmi szerepei	89
Kiss Daniel: Nemzedékek hibái. Releváns-e ma Szekfű Gyula százéves kritikája a liberalizmusról?	109
Kotics József: A vallási konverzió szerepe az etnikai együttélési helyzetekben és a romák társadalmi integrációjában.....	121
Körei László: A „jó helyi kormányzás” alapvonalai, teoretikus kérdései.....	138
Kunt Gergely: A népirtás mentális előtörténete. Az antiszemitizmus az iskolai mindennapokban egy miskolci gimnazista naplójában, I.	152
Lajos Veronika: Együttműködés és részvétel: a kollaboratív gyakorlatok egy rövid története a szociokulturális antropológiában	165
Mihályi Helga: A települések erőforrásainak feltárása és elemzése a közösségfejlesztés során. Egy miskolci példa.....	179
Molnár Ágnes: Mese csalárdáságról és kapzsiságról. Egy vidéki város termelőszövetkezetének reprivatizációs folyamata és a helyi kapcsolathálóra gyakorolt hatásai	200
Nyíró Miklós: Nietzsche, a „villám hírnöke” – dióhéjban.....	212
Osváth Andrea: Életjátékok.....	226

Papp Z. Attila: Nemzeti identitáskonstrukciók és a határon túli, illetve nyugati magyarokkal szembeni attitűdök.....	236
R.Nagy József: A 2010-es borsodi árvíz fényképes reprezentációja a nyomtatott sajtóban.....	257
Szabó-Tóth Kinga: Design gondolkodás, „vad” problémák és társadalmi innováció.....	279
Takács Máté János: Giuseppe Conte Öt Csillag Mozgalma és a populizmus viszonya Olaszországban.....	301
Udvarölgyi Zsolt András: A „magyarab kérdés” a khartoumi magyar követség jelentéseiben (1957–1960)	311
A kötet tanulmányainak szerzői.....	327